IN DE SCHADUW VAN DE PIRAMIDEN

Egypte ten tijde van het Oude Koninkrijk

Jaromir Malek - Fotografie Werner Forman

bruna

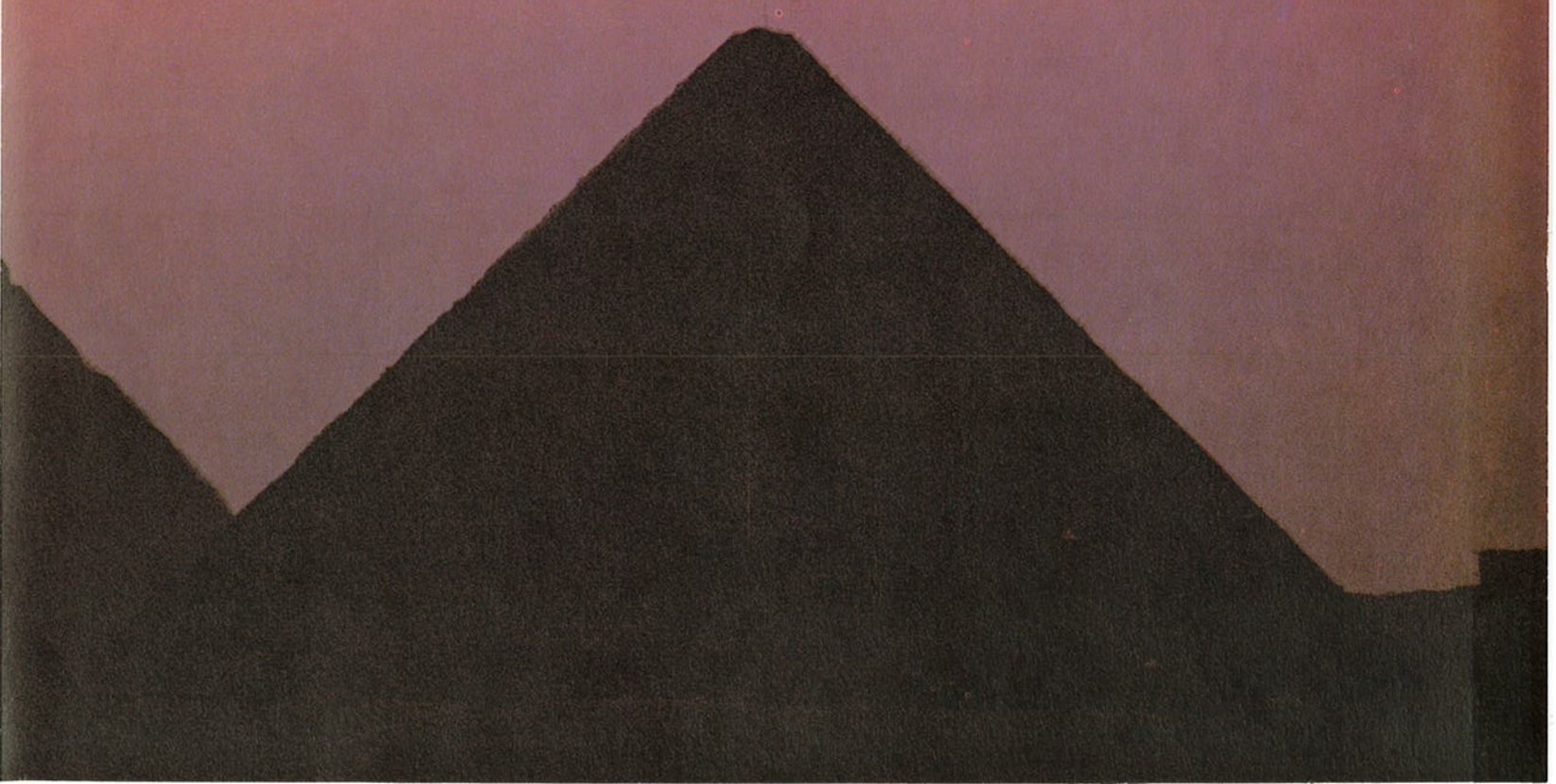

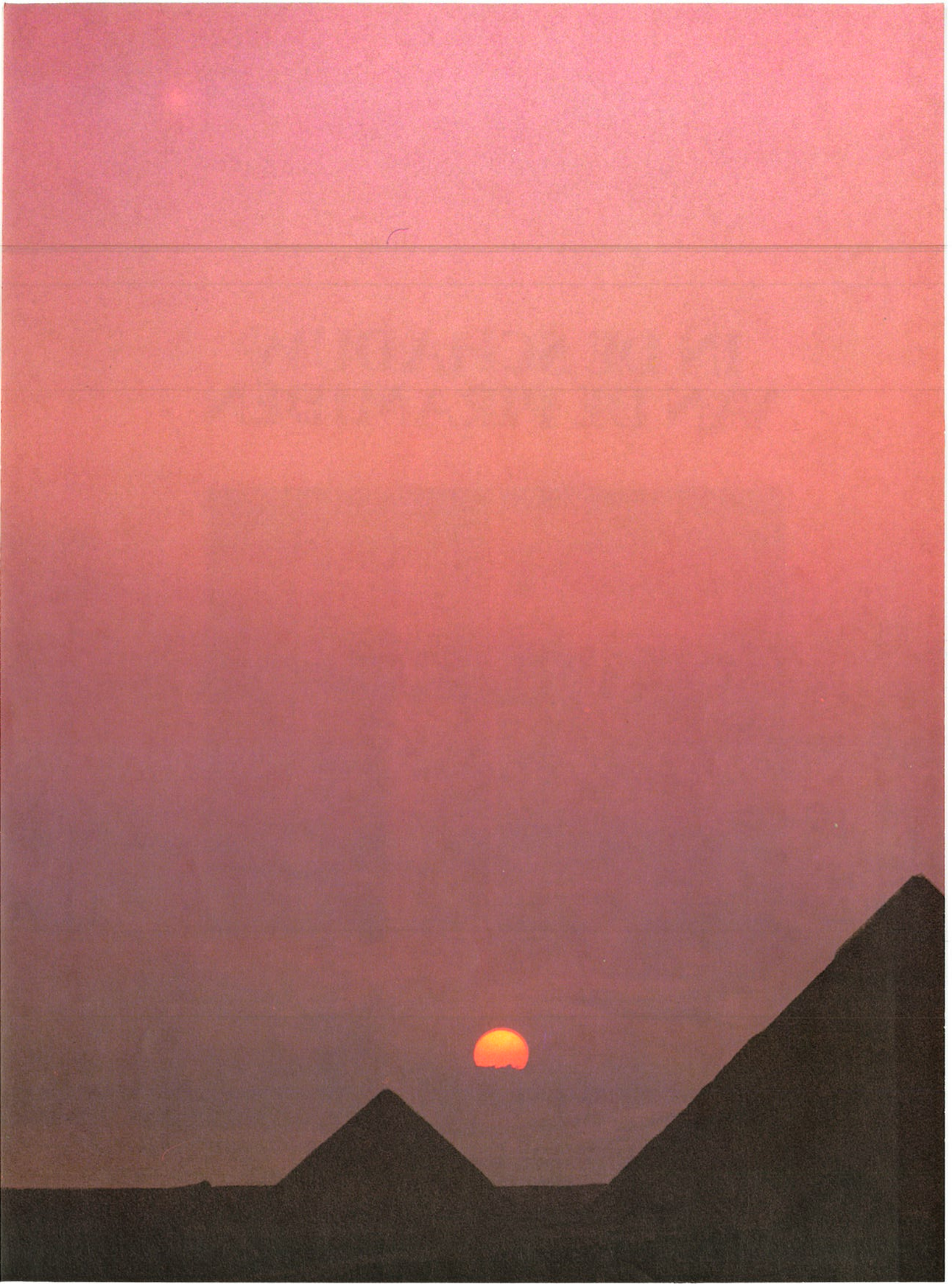

Voor J.J. en P. met liefde

Maar de onrechtvaardige vergetelheid strooit blindelings met haar verdoving en behandelt de herinnering van de mens zonder zich om de verdiensten der eeuwigheid te bekommeren. Wat anders kan men dan de grondvester der Piramiden beklagen?
(Sir Thomas Browne, *Hydriotaphia*, 1658)

Noot met betrekking tot oud-Egyptische woorden:

Omdat we in veel gevallen niet met zekerheid weten hoe oud-Egyptische woorden werden uitgesproken, worden ze hier – op enkele uitzonderingen na – in de gestandaardiseerde manier gegeven zoals Egyptologen ze gebruiken. Hetzelfde geldt voor koningsnamen en privénamen. Voor een der koningen van de Vierde Dynastie heb ik echter voorkeur gegeven aan de neutrale Griekse vorm Chefren, omdat de correcte versie nog steeds onderwerp van discussie is.

Pagina 1: Reliëfversiering kon op eenvoudige wijze zowel op houten vlakken, zoals hier op een stèle (schijndeur), als op steen worden toegepast. Het hier voorgestelde paar wordt gevormd door Iyka, 'beheerder van het koninklijk landgoed' (hoet-aat) en 'koninklijke priester', en zijn vrouw Iymert.

Titelpagina: Het bekende silhouet van de piramiden van Choefoe, Chefren en Menkaure bij Gizeh, ten zuidwesten van het huidige Caïro.

© 1986 Orbis Book Publishing Corporation Ltd

© 1987 Nederlandstalige uitgave:
Phoenix, Weert

Deze uitgave is exclusief vervaardigd voor de bruna-winkels.
Vertaling: drs. A. Diemont
Zetwerk: M & P Tekst

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without prior written permission from the publisher and the copyright owner.

ISBN 11 9740 112 1

IN DE SCHADUW VAN DE PIRAMIDEN

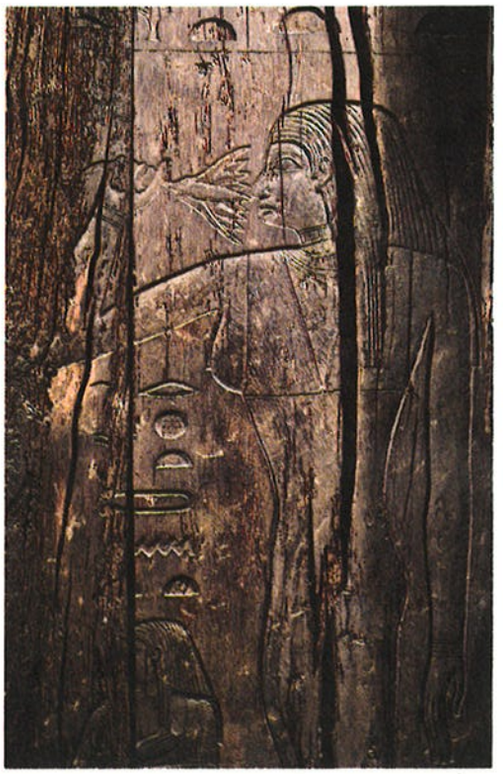

INHOUD

Voorwoord 7

Het begin 13

De pas erin 31

Opgericht en schitterend 39

Het economische leven 65

Staat en samenleving 87

Goden en graven 103

Grafkunstenaars en de wereld 111

De ondergang 117

Epiloog 123

Chronologische tabel 124

Bibliografie 125

Register 126

Dankbetuiging 128

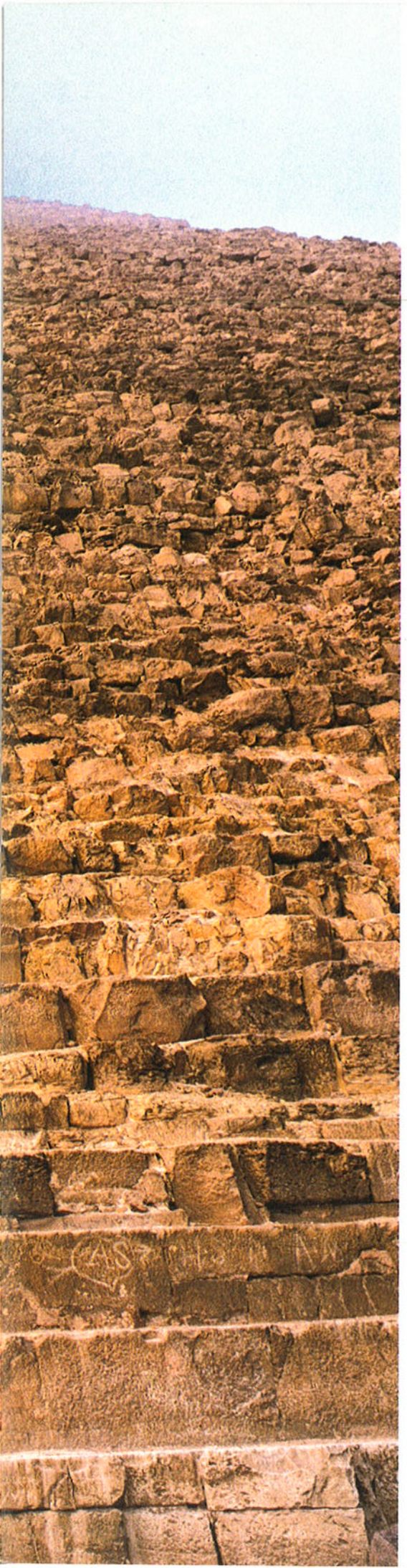

VOORWOORD

Manetho, een Egyptische priester onder de Ptolemeërs Soter en Philadelphus, stelde op grond van oude verslagen en koninklijke archieflijsten een Egyptische geschiedenis samen. Geschiedschrijving was een onbekend gebruik voor de Egyptenaren en hoewel hij onder een goede naam was geboren (manetho: 'paardenverzorger') en hij van een onberispelijke familie uit de belangrijke provinciestad Sebennytos in de centrale Delta afstamde, waren het een vreemde cultuur en een on-Egyptisch wereldbeeld die hem in zijn werk inspireerden. Manetho's *Aigyptiaka* was geschreven in het Grieks en heeft ons slechts bereikt via uittreksels die latere geschiedschrijvers ervan maakten, maar het heeft een verregaande invloed gehad op de formele indeling van de politieke geschiedenis van het oude Egypte en de wijze waarop deze gewoonlijk wordt geïnterpreteerd.

Naar het gebruik van zijn tijd verdeelde Manetho de hem bekende koningen in dertig dynastieën of heersende geslachten, beginnend met de legendarische Menes en eindigend met de laatste koning door geboorte, Nektanebos. Sommige van deze indelingen volgden oude koningslijsten, andere lijken te zijn voortgekomen uit zijn verkeerde interpretatie of gebrekkige bronnen, terwijl hij nog weer andere wellicht alleen voor het gemak introduceerde. Niettemin wordt Manetho's indeling der dynastieën nog algemeen gebruikt en hijzelf terecht beschouwd als de eerste Egyptische historicus.

De oude Egyptenaren legden hun geschiedenis niet vast vanwege hun historische interesse en onze kennis is daarom behalve op geschiedkundig materiaal op teksten gebaseerd die voor heel andere doeleinden werden opgesteld. Toch waren de Egyptenaren niet geheel onwetend over hun verleden. Een zeldzame weerspiegeling van hun bewustzijn hiervan is nog steeds te zien in de grote herdenkingstempel die door Koning Seti I zo'n duizend jaar voor Manetho, rond 1300 v. Chr., voor de vereeuwiging van zijn verering in de Opperegyptische plaats Abdjoe (Abydos) werd gebouwd. In het netwerk van kapellen, hallen met zuilen en voorportalen bevindt zich een gang die bekend staat als de 'Lijstengalerij'. In het in steen gehouwde reliëf op de oostelijke muur offeren Seti I en zijn zoon, de toekomstige Ramses II, drank en wierook aan een groot aantal Egyptische goden die door hun namen worden vertegenwoordigd. Op de tegenoverliggende westelijke muur zien we vader en zoon in een vergelijkbare scène voor twee lange rijen cartouches met daarin de namen van hun koninklijke voorouders. Vanwege zijn aard maakt de lijst geen aanspraak op historische volledigheid. Hij bevat alleen die heersers die de samensteller als de meest vermaarde beschouwde

De opvallende precisie van de piramideconstructie en de wiskundige verhoudingen van het ontwerp, waarbij men soms het getal π gebruikte (bijv. de hoogte van de piramide van Choefoe = basisomtrek : 2π), hebben een logische verklaring. Door het ontbreken van geschreven verslagen is de exacte werkwijze van het uitzetten en construeren van deze massieve bouwwerken ons echter niet bekend.

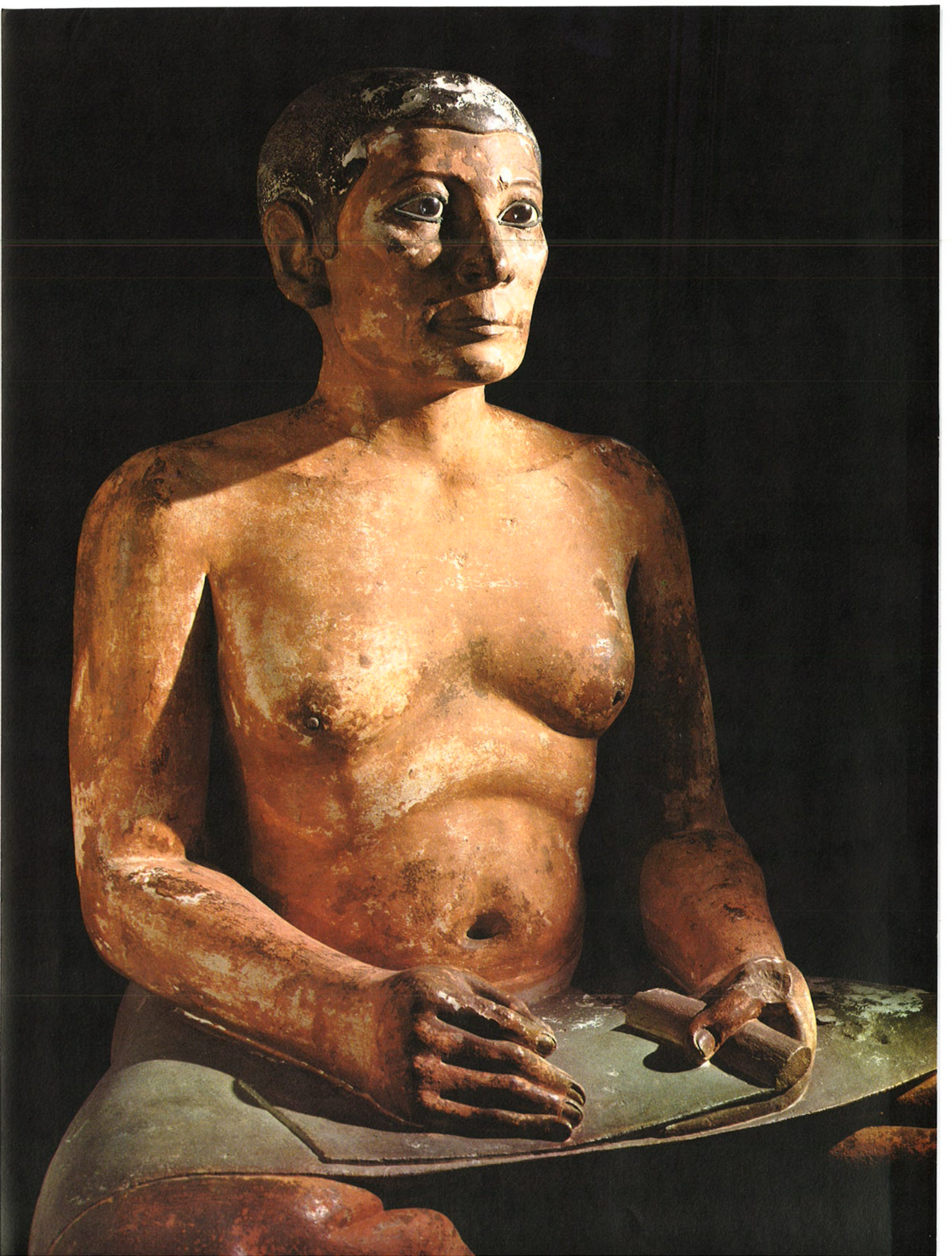

Een belangrijk type beeldhouwwerk dat men slechts onder privébeelden aantreft, was de afbeelding van de grafeigenaar als schrijver. Geletterdheid was een onmiskenbare kwalificatie voor een succesvolle bureaucratische loopbaan en de schrijversbeelden die tegen het einde van de Vierde Dynastie werden geïntroduceerd werden dan ook spoedig erg populair. Ze tonen een man in de typische zithouding van een schrijver met een op zijn schoot uitgespreide papyrusrol waarop hij schrijft of waarvan hij leest. Veel van deze beelden zijn onopvallend, maar de 'Schrijver van het Louvre', die bij Sakkara in een graftombe van het eind van de Vierde of het begin van de Vijfde Dynastie werd gevonden en naar zijn huidige standplaats is genoemd, is vermoedelijk het beste privébeeld dat tijdens het Oude Rijk werd gemaakt.

en waarvan hij meende dat zij het waardig waren herdacht te worden, terwijl de koningen van de minder tot de verbeelding sprekende perioden simpelweg werden overgeslagen. Aan het begin vindt men een reeks van zesenvijftig namen die begint met die van Meni (Menes bij Manetho), en deze reeks is de meest volledige weergave van opeenvolgende koningen uit het vroegste deel van de Egyptische geschiedenis.

Voor een buitenstaander is de eerste indruk van het oude Egypte er een van onbekendheid. De grote verbazing die een vreemdelig ondergaat wanneer hij voor het eerst met de Egyptische beschaving geconfronteerd wordt is allesbehalve nieuw. Niemand bracht deze verbazing beter onder woorden dan Herodotus toen hij in de tweede helft van de vijfde eeuw voor Christus Egypte bezocht. 'In Egypte gaan de vrouwen naar de markt om er hun produkten te verkopen terwijl de mannen thuisblijven om te weven; en als zij weven duwen zij de inslag naar beneden terwijl men deze in andere landen juist omhoog duwt. De Egyptische mannen dragen vrachten op hun hoofd en de vrouwen op hun schouders. Vrouwen urineren staande en mannen zittend . . . Terwijl elders de priesters hun haar laten groeien scheren de Egyptische priesters zich kaal. Bij de gewone gebruiken tijdens de rouw knippen de van hun geliefden beroofden hun haar kort, terwijl de Egyptenaren in een dergelijk geval zowel hun haar als hun baarden (die zij gewoonlijk scheren) juist laten groeien . . . Bij het schrijven en tellen met kiezelstenen bewegen de Grieken hun handen van links naar rechts, de Egyptenaren van rechts naar links.'

Hoewel de ontwikkeling van het oude Egypte middels geschreven verslagen tot in detail kan worden gevolgd over de ongekende tijdspanne van 3000 jaar en met behulp van archeologische artefacten zelfs nog langer, maakt het ongebruikelijke karakter van de cultuur het moeilijk deze anders te zien dan statisch en bestendig. De ideologische en politieke denkbeelden van Egypte lijken opmerkelijk ongevoelig voor veranderingen te zijn geweest. In de Egyptische kunst vallen ons in alle perioden haar bijzondere uitdrukkingsvormen en ogenschijnlijk strakke conventies op. De principes van het hiërogliefenschrift blijken vanaf de verschijning ervan aan het eind van de Predynastieke Periode rond 3000 v. Chr. tot aan de laatst bekende toepassing in de tempel van Philae nabij de eerste Nijlcataract in 394 n. Chr., weinig aan invloed onderhevig te zijn geweest.

Wanneer wij de zaak echter wat nader onderzoeken blijkt dat de eerste indrukken misleidend waren. Egyptologie, de studie van het oude Egypte, vestigde zich meer dan anderhalve eeuw geleden als wetenschappelijke

Rechts: Hoewel de reliëftechniek van dezelfde middelen gebruik maakt en op dezelfde wijze de realiteit portretteert als het schilderen op een plat vlak, is het driedimensionaal en dus gevoelig voor de speling van het licht. De derde dimensie van de Egyptische reliëfs uit het Oude Rijk, haar hoogte of diepte, bedroeg niet meer dan enkele millimeters. Afhankelijk van het gegeven of de afgebeelde trek boven of onder het omliggende oppervlak ligt, spreekt men van een 'verheven' of 'verzonken' reliëf. Wanneer het vlak aan direct zonlicht was blootgesteld, prefereerde men het verzonken reliëf vanwege de sterkere contrastwerking tussen licht en schaduw. Het verheven reliëf koos men ter versiering wanneer er van diffuus licht sprake was. Het albasten paneel van Rawer uit het midden van de Vijfde Dynastie en versierd in verzonken reliëf, werd achter in een nis in zijn graftombe bij Gizeh gevonden.

De bronnen uit het Oude Rijk bewaren met betrekking tot de Sfinx van Gizeh een geheimzinnig en verbazingwekkend stilzwijgen. Pas tijdens de Achttiende Dynastie van het Nieuwe Rijk, zo'n 1000 jaar nadat de Sfinx was gemaakt, wordt hij genoemd. In deze periode werd hij als een vertegenwoordiger van de hemelgod Haremachet ('Horus aan de Horizon') of de Syrische god Hauron beschouwd.

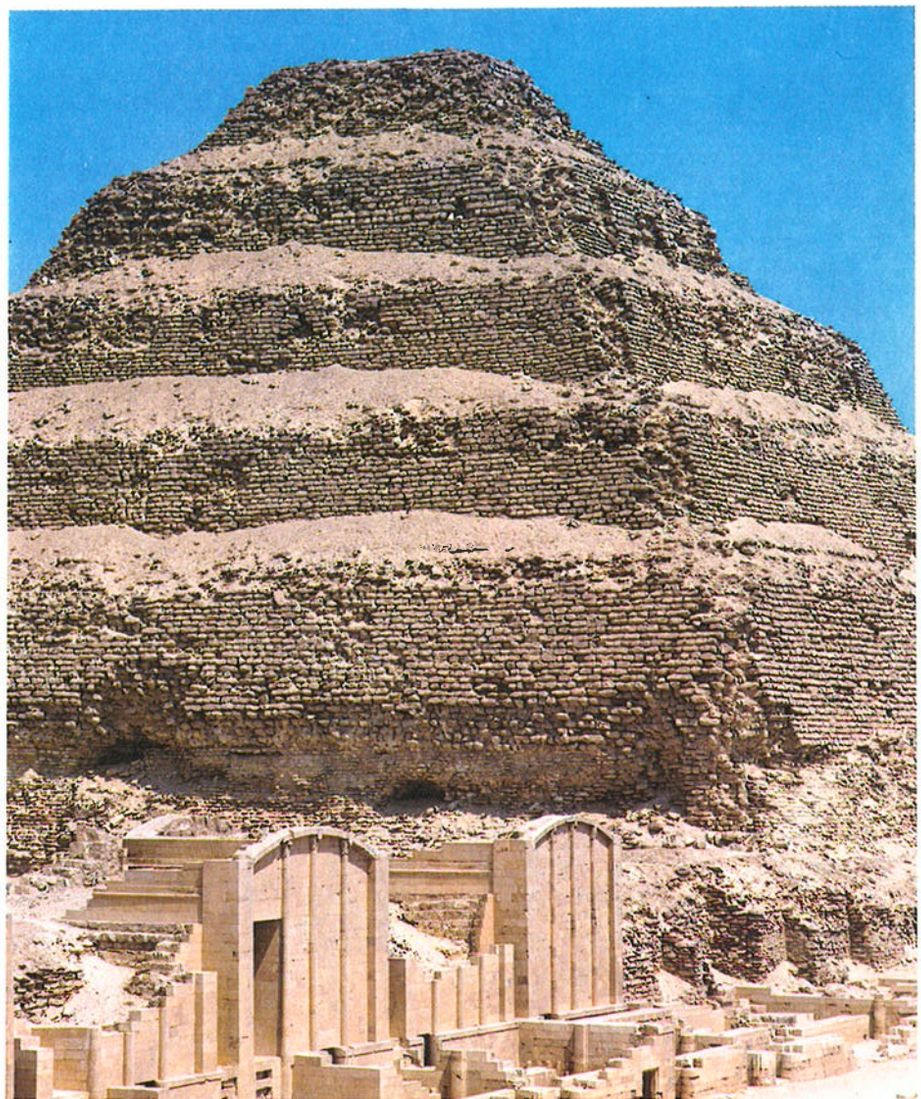

Rechts: Het oostelijke deel van de omheining rond Netjerichet's trappiramide bestond uit stenen replica's van stalletjes en kapellen voor de viering van de koninklijke jubileumfeesten (heb-sed). *Vermoedelijk vonden deze feesten gedurende het Oude Rijk bij Ineb-Hedj (Memphis) plaats, de eerste maal nadat er dertig jaar van de regeerperiode van de koning verstreken was. Netjerichets* heb-sed *gebouwen werden bevoorraad voor het jubileum dat hij na zijn dood hoopte te genieten. Sommige delen van de vereringstempels van de uitgebreide piramidecomplexen dienden misschien hetzelfde doel, maar de voorzorgsmaatregelen van Netjerichet waren enig in hun soort. Sommige delen van de gebouwen die nu bij Sakkara worden gerestaureerd zijn niet authentiek.*

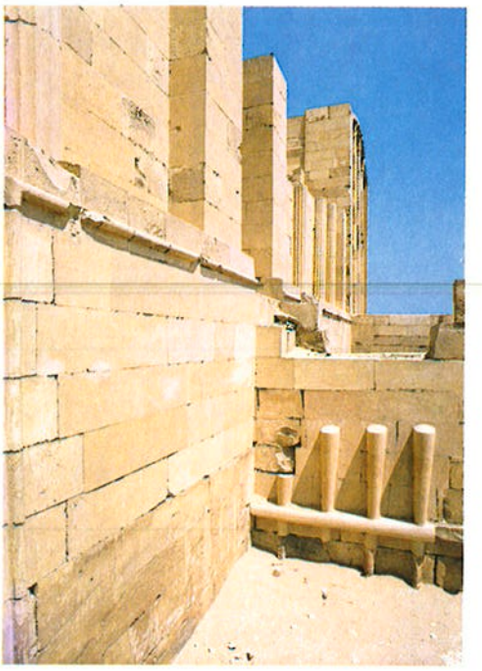

Boven: In Netjerichets omheining werden de bouwsels van hout en andere vergankelijke materialen met opzet en op getrouwe wijze in steen gekopieerd, maar het zou onjuist zijn te veronderstellen dat dit kwam omdat de steenarchitectuur zich eerst moest baseren op de in andere materialen ontwikkelde vormen. Het betekende een erkenning van steen als een materiaal waarmee voor de eeuwigheid kon worden gebouwd, een concept dat gedurende de rest van de Egyptische geschiedenis zijn waarde zou blijven behouden.

Boven links: Tijdens de bouw werd het ontwerp van Netjerichets traditioneel ontworpen stenen mastaba vijf keer gewijzigd, alsof de architect zich geleidelijk aan steeds meer van de mogelijkheden van het nieuwe bouwmateriaal bewust werd en de gelegenheid om ze nog tijdens het werk te benutten niet wilde missen. De veranderingen waren een gevolg van een vergroting van het grondoppervlak, maar nog meer van de plotselinge overschakeling naar een viertrappige en later naar een zestrappige vorm. Imhotep, de befaamde architect die het project leidde, werd later een van de weinige gewone burgers in Egypte die verafgood werd. Zijn band met Netjerichet werd bevestigd door de vondst van een beeld van Netjerichet met een inscripitie van Imhoteps naam.

discipline toen op 29 september 1822 de jonge Fransman Jean-François Champollion aan de Academie zijn 'Lettre à M. Dacier relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques' voorlas en het systeem van het Egyptische hiëroglifenschrift uiteenzette. Sindsdien zijn de meeste aspecten van de Egyptische beschaving geanalyseerd, en sommige zelfs met opmerkelijke finesse. Wij kunnen tegenwoordig de politieke, sociale en culturele geschiedenis van Egypte in verscheidene duidelijk afgebakende grote perioden onderverdelen, ieder met zijn uiteenlopende karakteristieke oorzaken en omstandigheden.

De geschiedenis van Egypte begint rond 2925 v. Chr., toen het hele land nog maar kort onder het gezag van een enkele heerser was gekomen. Het vormingstijdperk van de Egyptische staat komt overeen met de eerste twee koninklijke dynastieën van Manetho en de eerste veertien koningen van de lijst van Abdjoe (Abydos), en werd voltooid rond 2658 v. Chr. Het Oude Rijk dat aldus zonder enige onderbreking van belang werd ingeleid, leverde en schraagde de eerste in al zijn aspecten bloeiende beschaving van het oude Egypte. Als gevolg van de efficiëntie en organisatorische vermogens van haar bestuurders bereikte de Egyptische samenleving spoedig een hoog niveau van economische welvaart en wegens de bekwaamheid van talenten van haar handwerklieden en kunstenaars een hoge culturele standaard. Het was een periode van welvaart, stabiliteit, vertrouwen en zelfverzekerdheid, een periode waarin de Egyptenaren zich voor het eerst hun ambities en aspiraties realiseerden en uitgroeiden tot het meest geavanceerde volk van hun tijd. Zelfs de beruchte 'a-historische' Egyptenaren van latere tijd wendden zich voor het opdoen van religieuze, culturele en morele inspiratie geregeld naar het Oude Rijk. Voor ons belichamen de piramiden en graven van het Oude Rijk met hun fantastische reliëfs en schilderingen, beeldhouwwerken en stèles, maar al te vaak het gehele oude Egypte en de resultaten van zijn beschaving.

Het Oude Rijk duurde meer dan 500 jaar (2658-2135 v. Chr.) en komt overeen met de Derde tot en met Achtste Dynastie van Manetho. Zijn koningen worden voorgesteld door de vijftiende tot en met zesenvijftigste naam van de Abdjoe-lijst. De diepe val aan het eind van het Oude Rijk en de periode erna beroerde de Egyptische samenleving in al haar geledingen. Toen de ineenstorting naderde voelden de Egyptenaren zelf dat het eind van hun wereld nabij was. De wijsgeer Neferti beschreef het aldus: 'Wat nog nimmer geschiedde is nu geschied.' Ipuwer, een andere onheilsprofeet, verwoordde het zo: 'Het land draait in de rondte als een pottenbakkerswiel.'

HET BEGIN

In de graftombe van de vizier Mereroeka bij Sakkara uit het begin van de Zesde Dynastie wordt een papyrus afgebeeld dat door dieren en vogels wemelt van het leven. Het water is rijk aan vis en vanaf hun boten harpoeneren enkele mannen drie schreeuwende nijlpaarden. Een paar op de biezen rustende sprinkhanen vormen een vredig middelpunt te midden van alle opwinding rondom.

De oude Egyptische beschaving dankte zijn bestaan aan de unieke combinatie van fysieke omstandigheden die het noordoosten van het Afrikaanse continent sinds circa 10.000 v. Chr. kenmerkten. Ongeveer de helft van het Zwarte Land *(Kemet)*, zoals de inwoners het noemden, was weinig meer dan een smalle strook buitengewoon vruchtbare donkere grond die daar door de naamloze rivier *(iteru)* was afgezet en elk jaar tijdens de overstroming weer werd aangevuld. De stroom baande zich via een uitgestrekt gebied van Nubisch zandsteen een weg naar het noorden, maar dit leidde in het zuiden van Egypte voorbij het huidige Esna tot de vorming van kalksteen. Nadat hij het Ineb-hedj district ('Witte Muur', later Mennufer of Memphis in het Grieks) passeerde, splitste hij zich op in een aantal kleinere vertakkingen die, voordat zij de kust van de Middellandse Zee bereikten, zich als de vingers aan een hand verspreidden en zo een uitgestrekte oppervlakte van aangeslibd land creëerden, die wij tegenwoordig kennen als de Nijldelta. Het was een moerassig gebied met een groot aantal veranderlijke rivierbeddingen, en permanente bewoning was alleen mogelijk aan de grenzen van de Delta en op de sporadische zandruggen ('schildpadruggen') die ook tijdens de overstroming uit de greep van het water bleven. In deze waterige streken leefde veel wild, en een bijna verplicht tafereel in het repertoire van grafafbeeldingen in het Oude Rijk toonde de grafeigenaar die met een speer aan het vissen was of vanuit een kleine skiff van papyrus in het moeras met een werpstok op vogels jaagde.

In het Nijldal zelf was de aanwezigheid van moerasland beperkt. In het westen trok een keten van oasen nog kolonisten aan, maar voor het overige lag er aan weerszijden van het Zwarte Land slechts onvruchtbaar en nauwelijks bewoond gebied. Een groot deel van de oudste geschiedenis van het oude Egypte, tot ongeveer 2350 v. Chr., waren de woestijnen en vooral hun randen en aan de oasen grenzende gebieden wegens een vrij vochtig klimaat waarin af en toe nog regen viel, niet geheel dor en droog. Deze delen van de woestijn bezaten een savanne-achtige vegetatie met bomen en struiken en boden een natuurlijke omgeving voor een gevarieerd dierlijk leven. De belangrijkste factor in de veranderingen in de omgeving die zich voor het begin van de Zesde Dynastie in het Nijldal voordeden was de mens, wiens ontginningsactiviteiten veel dieren en vogels van hun natuurlijke broedgebied beroofden en die de dieren welke een bedreiging voor hemzelf of zijn gewassen vormden trachtte te verdrijven.

Slechts met tegenzin waagden de Egyptenaren zich buiten het Nijldal. De heuvels in het oosten waren rijk aan waardevolle mineralen en metalen, met name koper en goud. Hetzelfde gold voor Nubië, het land achter de zuidgrens die gevormd werd door de granieten muur van de eerste Nijlcataract. Bovendien bezat Nubië het zo waardevolle produkt waaraan Egypte zo'n pijnlijk tekort kende: hout. In het noordoosten werd het schiereiland de Sinaï de bron van koper en de halfedelsteen turkoois, hoewel beide misschien eerst werden geïmporteerd voordat de Egyptenaren ze zelf uit de

De vorm van het Predynastieke pottenwerk varieerde van eenvoudige schalen, kommen en lange vazen tot merkwaardige vormen op een voet of potten welke uit twee verbonden cilinders bestaan. Hoewel meestal zonder de hulp van enig mechanisch werktuig vervaardigd werd het niveau van het Predynastieke pottenwerk in later tijden nooit overschreden.

mijnen haalden. Produkten uit verder gelegen landen bereikten Egypte per zee of door deze woestijngebieden over land, en de handelsroutes moesten worden bewaakt. De militaire expedities die werden ondernomen dienden genadeloos af te rekenen met de zo nu en dan de kop op stekende dreiging van de bewoners van de nederzettingen in de Nijlvallei door roversbenden van de nomadische 'zandbewoners' *(herjoe-sja)* uit de woestijn. Over het geheel genomen waren de belangrijkste omstandigheden bij de vorming van het karakter en de houding van zijn inwoners echter Egypte's veiligheid door zijn natuurlijke geografische grenzen en zijn in bijna alle opzichten volledige onafhankelijkeid.

De jaarlijkse overstroming wordt veroorzaakt door de zomermoesson buiten Egypte, in de bergen van Ethiopië en Zuid-Soedan, maar de reden ervoor werd door de Egyptenaren nooit begrepen. Het grootste deel van het

Dit is het bovenste deel van de voorzijde van het votiefpalet van de Predynastieke Koning Narmer. Het toont de naam van de koning, geflankeerd door twee afbeeldingen van het hoofd van een naamloze koegodin. De naam is in een serek *(paleisgevel) geschreven door middel van twee hiërogliefen welke de katvis* (nar) *en een beitel* (mer) *voorstellen. Eronder inspecteert Narmer, terwijl enige standaarden met symbolen van goden voor hem uit worden gedragen, de onthoofde lichamen van zijn vijanden, wier hoofden netjes tussen hun voeten zijn gerangschikt. De ambtenaar die hem voorgaat en met* tjat *wordt aangeduid is misschien een voorloper van de vizieren uit het Oude Rijk. Het palet werd gevonden in de tempel bij Nechen (Hierakonpolis).*

land dat wanneer het Nijlwater steeg in het dal en de Delta blank kwam te staan, bleef tussen augustus en november gedurende zo'n tien weken onder water. Het verschil tussen de hoogste en laagste stand van de Nijl bedroeg in Zuid-Egypte zo'n elf meter, in het Ineb-hedj district ongeveer zeven en in de Delta rond de drie meter. Wanneer de rivier zijn natuurlijke bedding verliet, bezonken de zwaarste deeltjes die door het vloedwater waren meegedragen het eerst, zodat zich in het dal aan de Nijloevers geleidelijk aan oeverwallen vormden die de hoofdstroom van de verderop gelegen lagere bekkens scheidden. Nadat de overstroming voorbij was, bleef het water in deze bekkens nog lang staan en elk jaar opnieuw bleef het verse bezinksel dat zo rijk was aan organisch materiaal er weer in achter.

De Nijl is zeer voorspelbaar, maar het evenwicht tussen de mens en de rivier was zo kwetsbaar en zijn afhankelijkheid ervan zo volkomen dat een

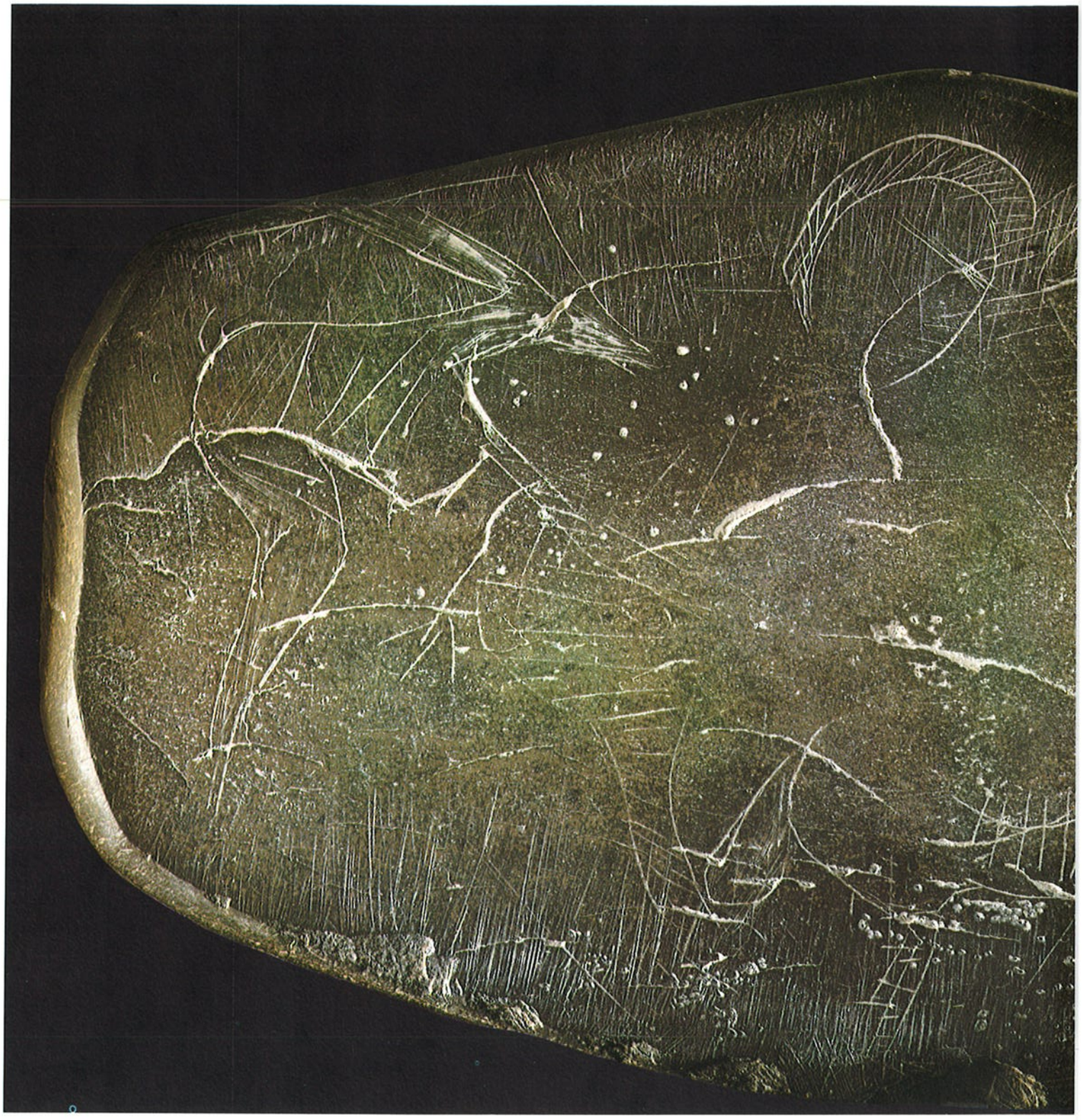

Een Predynastiek cosmeticapalet (uit de Nagada I Periode) met fijn ingesneden afbeeldingen van woestijndieren. Zowel qua onderwerp, stijl als uitvoering herinneren de tekeningen sterk aan de vroege rotskunst uit de Arabische Woestijn en Nubië.

sporadische afwijking van het gewoonlijke tijdschema en normale watervolume zeer ingrijpende gevolgen had. Verbazend genoeg kenden de Egyptenaren geen godheid van de Rivier als zodanig, maar de vruchtbare kanten van de overstroming, *hapy*, werden weerspiegeld in een grotesk dikke man met een enorme buik en hangende borsten, het beeld van welvaart en comfort.

Er is weinig reden om aan te nemen dat sommige van de veranderingen langs de Nijl die vóór het begin van het historisch tijdperk plaatsvonden, met volksmigraties van buiten Egypte te maken hadden. Integendeel, het lijkt er meer op dat het voornamelijk hetzelfde, zij het niet homogeen, lichamelijk

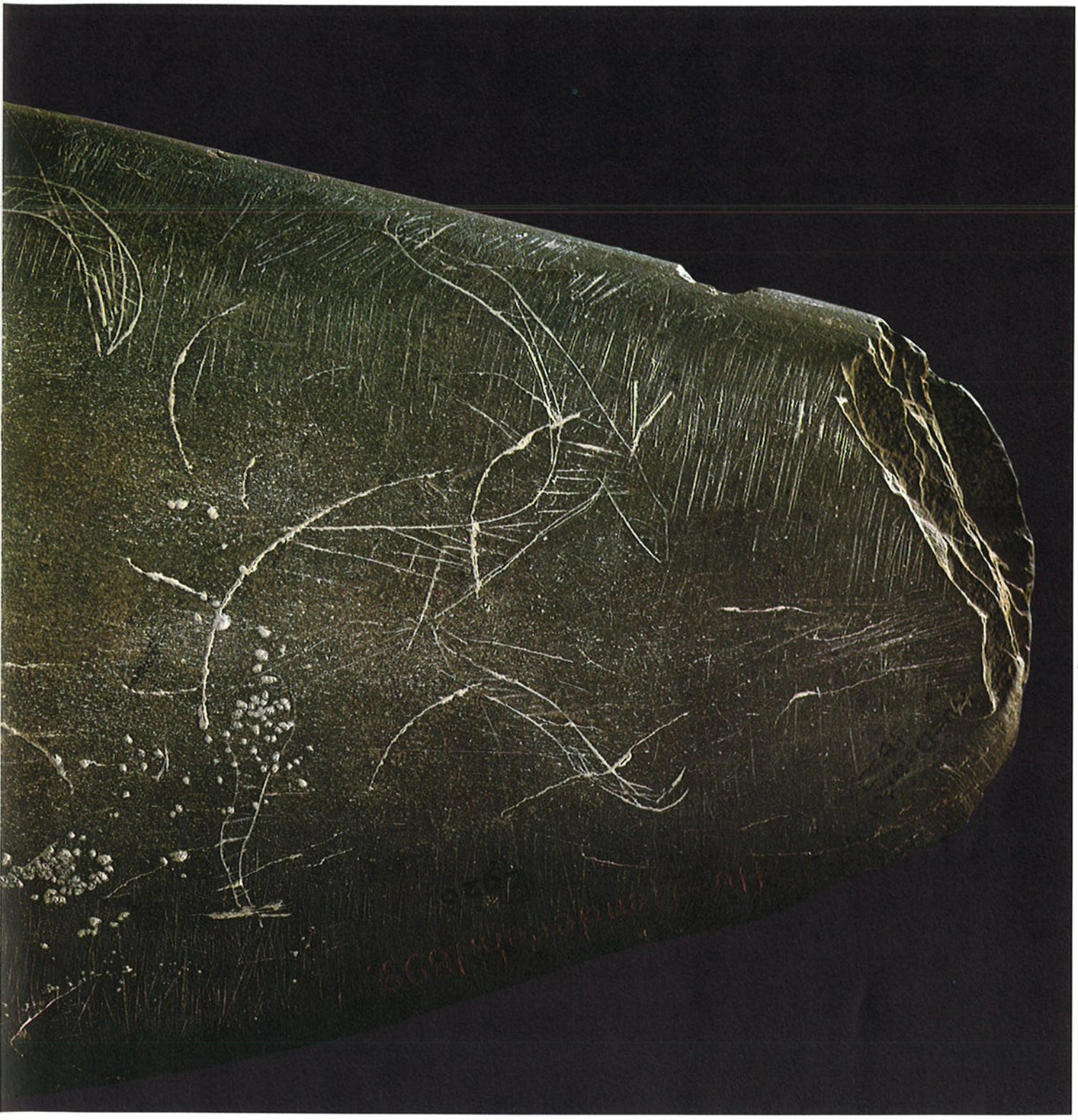

type was dat hier gedurende alle prehistorische en historische perioden heeft standgehouden. De omgevingsfactoren in Shemau (de zuidelijke vallei of Opper-Egypte) en Ta-mehoe (de noordelijke Delta of Neder-Egypte) stonden in schril contrast met elkaar. De geografische vormgeving van het land was uniek: bijna 900 km lang, maar in het dal slechts bij uitzondering 20 km breed. Langs deze grens zouden genoeg contacten tussen verschillende volken plaatsgehad kunnen hebben om de verschillende skeletaire vondsten die zijn gedaan te kunnen verklaren. Vergeleken met de grote en zwaarder gebouwde mesocefale Neder-Egyptenaren waren de inwoners van Opper-Egypte over het algemeen genomen van een smaller en slanker type met

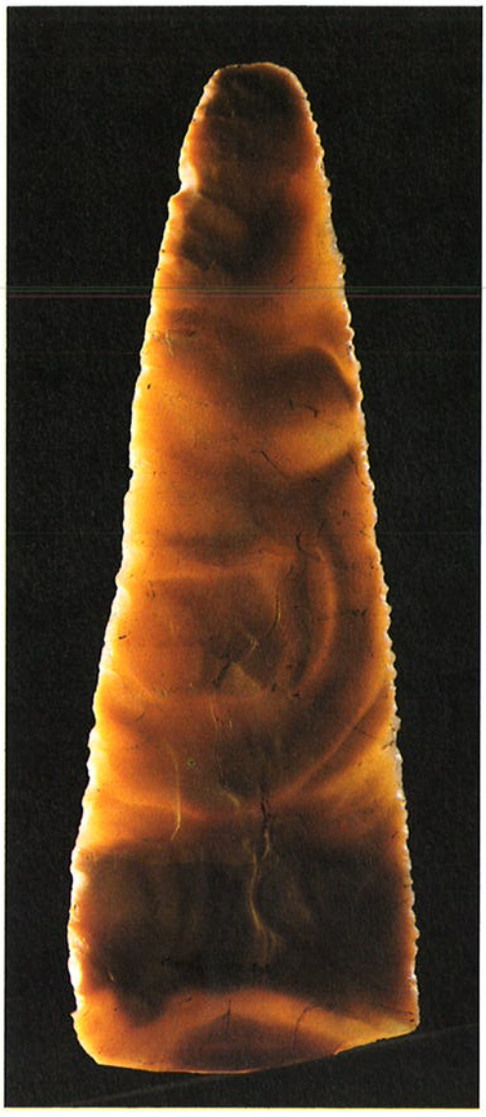

lange en smalle schedels. Op de monumenten hebben alle mannen donker krullend haar en een donkerrood lichaam dat hun zwaarverbrande lichtbruine huid verraadt (de kleur bruin ontbrak op het palet van de Egyptische schilder). De gebruikelijke weergave van de lichtere huidskleur van vrouwen was geel.

Een zelfde beeld van een stabiele populatie verkrijgen we door een analyse van de Egyptische taal, hoewel de verscheidenheid aan huidige opvattingen daarover net zo groot is als in het geval van de fysische antropologie. Er bestaan zowel verbanden met de oude en moderne Semitische talen van West-Azië als met het Koesjitisch, het Berber en de Tsjaads-Hamitische talen van Ethiopië, Libië en het westen van Soedan. Dit wijst echter meer op een gemeenschappelijke oorsprong dan op een superpositie van een der talen boven de andere. De prehistorische inwoners van Egypte en de historische Egyptenaren spraken daarom dezelfde taal in verschillende stadia van ontwikkeling. Het was dan ook pas vanaf het verschijnen van echte teksten (in plaats van namen, titels, lijsten of korte beschrijvingen die de afbeeldingen vergezelden) in de Vierde Dynastie dat we de taal gedetailleerd kunnen bestuderen, maar sommige kenmerken van de vroegere fase van het gesproken Egyptisch zijn in de religieuze literatuur van het Oude Rijk bewaard gebleven.

De periode tussen de Paleolithische (het Stenen Tijdperk) beschavingen en de opkomst van de eerste Egyptische dynastie van koningen wordt gewoonlijk aangeduid als de Predynastieke (Neolitische) Periode. De belangrijkste vooruitgang die in dat tijdperk werd geboekt, was de invoering van een plaatsgebonden landbouw. Ieder jaar wanneer het water van de overstroming zich terugtrok, waren de omstandigheden in het Nijldal geschikt voor een primitieve vorm van landbouw. Het water dat in de op natuurlijke wijze gevormde bekkens achterbleef, kon met weinig moeite gedurende het grootste deel van het groeiseizoen van elk zaad dat men zaaide worden vastgehouden. Het agrarisch patroon van de Predynastieke Periode varieerde van plaats tot plaats teneinde de lokale omstandigheden maximaal te kunnen benutten, maar in het grootste deel van de vroeg-Egyptische geschiedenis bestond er maar weinig behoefte aan grootschalige kunstmatige bevloeiing van de akkers waarop werd verbouwd, en zo bleef de zaak in handen van de plaatselijke gemeenschap.

Bovenaan deze en de volgende bladzijde: werktuigen van vuursteen namen in aantal en kwaliteit geleidelijk toe en bereikten het hoogtepunt voor het eind van de Predynastieke Periode, hoewel men voor dezelfde doeleinden reeds koper gebruikte. Voor de bewerking van vuursteen was bij het delven van het ruwe materiaal en de uitzonderlijke vaardigheid, zoals die uit sommige van de op laat-Predynastieke en vroeg-Dynastieke lokaties gevonden stukken blijkt, verhoogd vakmanschap en dus specialisatie vereist.

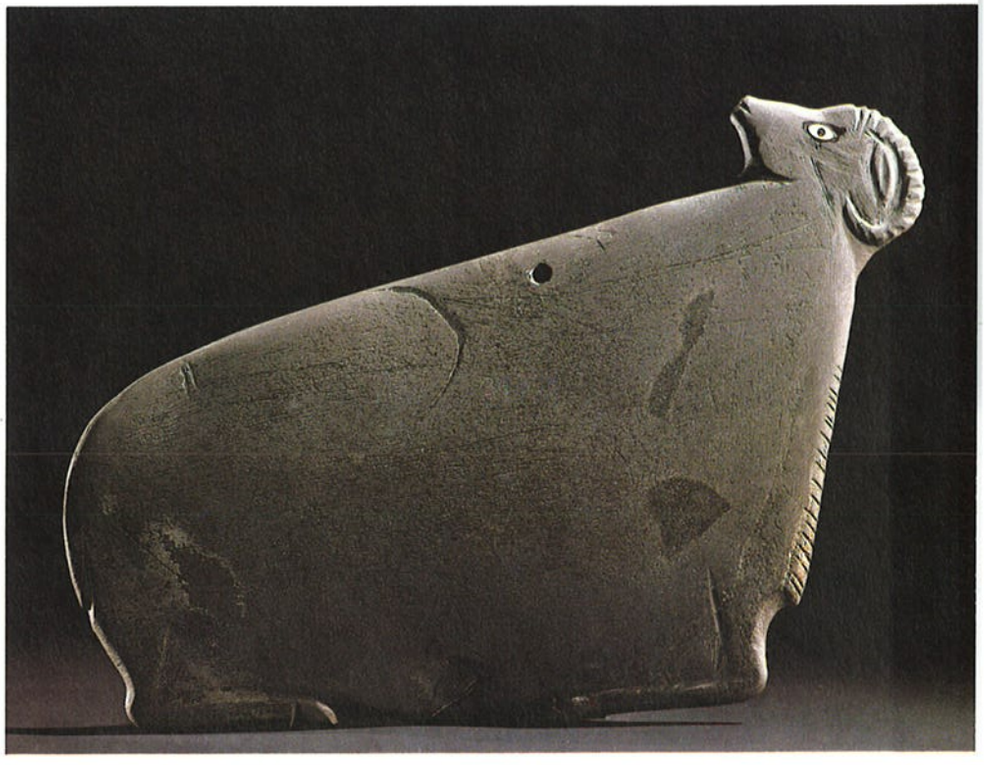

De landbouwtechnieken en -werktuigen die men voor deze vroege vorm van graanverbouwen nodig had waren simpel, en de overgang naar een plaatsgebonden landbouw werd waarschijnlijk vereenvoudigd door eerdere experimenten met wilde granen. Tot de vondsten van Predynastieke beschavingen behoren vuurstenen snijwerktuigen met zaagvormige randen die in houten sikkelhandgrepen gezet voor het maaien werden gebruikt, cirkelvormige dorsvloeren, graanschuren voorzien van manden voor de opslag van graan, en eenvoudige stenen kweerns of handmolens om het te malen. Emerkoren, tarwe en gerst waren de verbouwde granen.

De regelmatig opduikende gunstige omstandigheden voor de landbouw stimuleerden de vestiging van kolonies, vaak op de oeverwallen die tijdens de overstroming droog bleven of aan de grenzen van het vloedgebied. De eerste dorpen waren met hun uit palen, riet en matten opgetrokken primitieve hutten misschien slechts half-permanent, maar tegen het eind van de Predynastieke Periode waren er versterkte 'dorpen' met rechthoekige tichelhuizen, welke bestonden uit een overdekte kamer en een open voorhof. Noebt (het moderne Nagada) en Nechen (Hierakonpolis, tegenwoordig Kom el-Ahmar) waren de twee Opperegyptische plaatsen die voorop liepen in deze ontwikkeling. De opvatting dat de vestiging langs de Nijl het resultaat was van een snel toenemende uitdroging is ongefundeerd. De klimatologische omstandigheden zijn tijdens de Predynastieke Periode relatief stabiel gebleven en de veranderingen die zich in de voedselproduktie voordeden waren het resultaat van de beheersing en exploitatie van de gunstige omstandigheden langs de Nijl door de eerste kolonisten. De bevolkingsgroei ontstond zowel uit een stijgend geboortecijfer als uit het toenemend aantal mensen dat zich permanent in de streek begon te vestigen.

Tamme dieren bestonden naast honden uit rundvee, geiten, schapen, varkens en ezels, maar er waren in deze periode nog geen katten. De meeste van deze dieren bereikten Egypte vermoedelijk via de Sinaï uit Azië, maar de plaatselijke bijdrage aan hun domesticatie lijkt niet groot te zijn geweest. De jacht en visserij bleven een belangrijke, zij het langzaam afnemende economische rol spelen, en tot de frequente vondsten bij opgravingen behoren dan ook pijlpunten, werpstokken en vishaken.

De oudste plaatsen met Predynastieke overblijfselen dateren van onge-

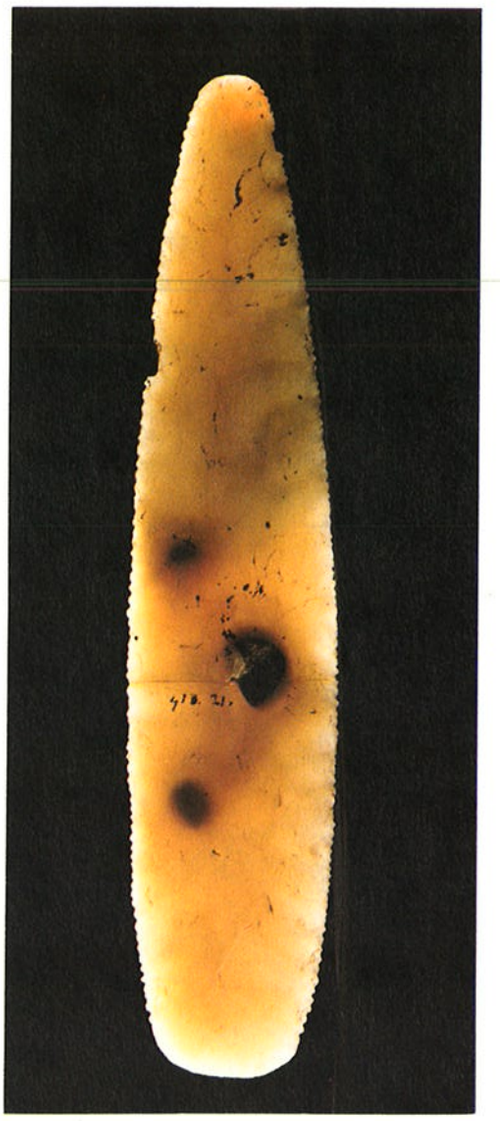

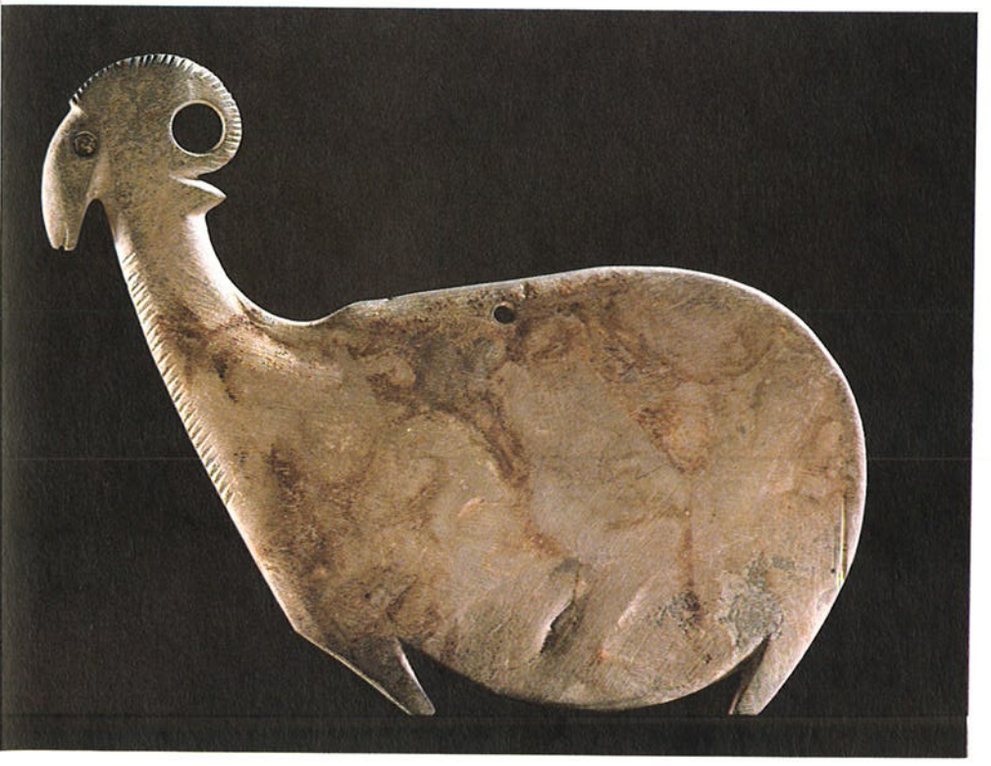

Platte cosmeticapaletten varieerden van eenvoudige rechthoekige tot zeer elegante vormen zoals imitaties van dieren als nijlpaarden, olifanten, antilopen, schapen, schildpadden, vissen en vogels.

Het meest indrukwekkende van sommige paletten is de harmonie tussen ontwerp en vorm. Deze patronen en oplossingen voor de ruimtelijke indeling werden de hele Egyptische geschiedenis lang geïmiteerd. Het 'Palet met de Twee Honden' werd gevonden bij Nechen (Hierakonpolis). Vanwege de willekeurige verdeling van de dieren aan de achterkant van het palet wordt het gewoonlijk beschouwd als ouder dan andere stukken die een meer geordende verdeling laten zien en meer met de stijl van de Dynastieke kunst overeenkomen. Voor de Egyptenaren waren de aan het Nijldal grenzende woestijnen de verblijfplaats van wilde en mythische dieren en vertegenwoordigden deze dan ook chaos. Tussen de symmetrisch gevormde dansende honden bieden de woestijnschepselen een mêlée van vormen, houdingen en bewegingen, precies het beeld van de chaos. Aan de voorkant zijn twee dieren met lange nekken te zien.

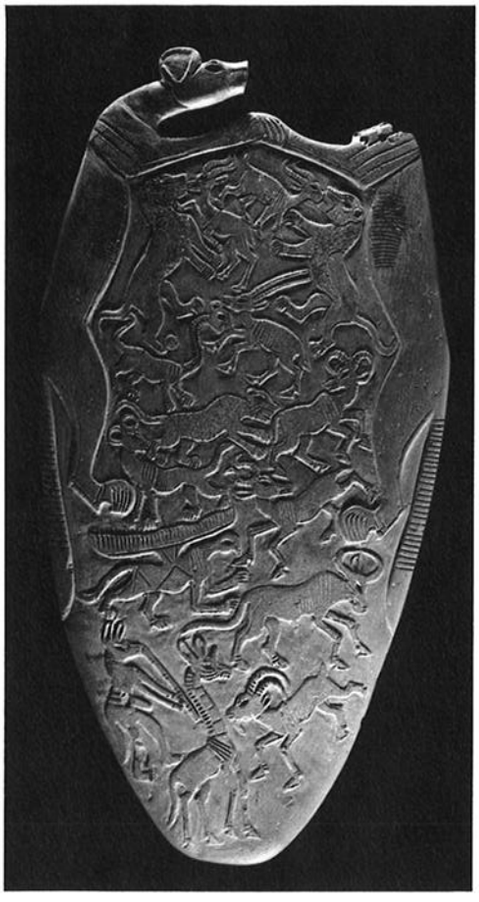

veer 5000-4500 v. Chr. Vanaf dat moment kan de ontwikkeling van de prehistorische cultuur zonder onderbrekingen tot aan het begin van de Eerste Dynastie worden gevolgd, zij het niet overal en niet in zijn geheel op elke tot dusverre gevonden archeologische plaats. De reden voor het fragmentarische patroon moeten we zoeken in de kans op behoud en de veranderingen die zich in het uiterlijk van de vallei en de Delta hebben voorgedaan. De opeenvolgende stadia van deze ontwikkeling, ook wel archeologische culturen genoemd, staan bekend onder de namen van de dorpen in de buurt waarvan de begraafplaatsen of nederzettingen voor het eerst werden ontdekt of waar ze in bijzondere mate worden vertegenwoordigd. Van de Predynastieke Periode van Noord-Egypte is weinig bekend, maar een groot deel van het land vertoonde spoedig een aanzienlijke culturele eenheid. Vanaf ongeveer 4000 v. Chr. was Nagada de hoofdcultuur, hoewel deze in eerste instantie tot het zuiden beperkt bleef. Gewoonlijk wordt zij in fase I (vroeger Amratisch genoemd naar de plaats Amra) en de latere fase II (vroeger Gerzaïsch, naar Gerza) verdeeld die onmiddellijk aan de opkomst van de Eerste Dynastie voorafgaat.

Door de afwezigheid van geschreven verslagen zijn we voor onze kennis van de Predynatieke beschaving en haar materiële ontwikkeling geheel op artefacten aangewezen.

Of metaalbewerking nu in Egypte is ontstaan of dat het uit Palestina is overgebracht, is nog steeds aan twijfel onderhevig. In zuidelijk Egypte kende men het koper al vanaf het begin van de Predynastieke Periode, maar oorspronkelijk was het schaars en werd het alleen maar voor vervaardiging van decoratieve voorwerpen zoals kralen gebruikt, zodat men het meer als een kostbaar dan als een bruikbaar materiaal beschouwde. Tijdens Nagada II werd het voldoende algemeen om het gebruik uit te breiden en deze mogelijkheid werd dan ook dankbaar benut, zoals koperen bijlen, houwelen, messen, dolken, priemen, spelden en naalden getuigen. Andere metalen, zoals goud, zilver en zelfs meteoritisch ijzer werden voornamelijk voor persoonlijke sieraden gebruikt. Metaalbewerking was een van de eerste ambachten waarvoor specialisatie was vereist en scheidde daardoor de handwerkers van de grote meerderheid der boeren.

Steen werd zowel voor de produktie van werktuigen als voor wapens gebruikt, waarvan de schijfvormige en later peervormige knotshoofden de belangrijkste waren. Tegen het eind der Predynastieke Periode bereikte de vervaardiging van stenen vaten een opvallend hoog niveau en werden ze in grote aantallen gemaakt. Men gebruikte een grote verscheidenheid aan materialen, waaronder ook zeer harde, zoals porfier, basalt, schist, albast en kalksteen. Cosmeticapaletten, die werden gebruikt voor het verpulveren van malachiet (kopererts) en in mindere mate galeniet (looderts) voor de aanmaak van de populaire groene of zwarte oogschaduw, werden ook van steen gemaakt en wel voornamelijk van het groene schist. De kennis van de kleinschalige steenbewerking was ten tijde van de Predynastieke Periode wijd verbreid. Het vormde een startpunt voor de ontwikkeling die culmineerde in de ongekend snelle vorderingen die werden bereikt toen aan het begin van de Derde Dynastie de monumentale steenarchitectuur verscheen.

Wat het aardewerk uit de Predynastieke Periode betreft, daarvan kennen we zowel de grove artikelen voor het 'keukenwerk' als de fijnbewerkte vaten met insnijdingen, schilderingen en andere versieringen. Sommige van de bewerkte potten waren speciaal gemaakt om in graven te worden bijgezet en kunnen als het oudste bewijs voor de gespecialiseerde vervaardiging van voorwerpen voor de necropolis worden beschouwd. Er werd ook vlas verbouwd, en dat men daarmee weefde tonen de gevonden spoelassen en bewaardgebleven stukken grof linnen aan, maar men gebruikte daarnaast ook huiden en leer om kleren van te maken.

De tijd die aan de eerste Egyptische dynastieën voorafgaat kunnen we kenmerken als een periode met een bescheiden aanzet, maar ook met geslaagde experimenten op het gebied van Egyptische kunst. De variatie aan vormen van artistieke expressie is verbazingwekkend en het was eerder een gebrek aan mogelijkheden en motieven dan een gebrek aan vermogen dat de kunstenaars beperkte.

In deze vroege periode moeten we onder de term 'kunst' behalve persoonlijke sieraden ook toegepaste kunst, zoals versierde alledaagse voorwerpen, verstaan. Religieuze en esthetische gevoelens gingen al vanaf het begin der Egyptische beschaving hand in hand en kunnen niet altijd even eenvoudig worden gescheiden. Naast de eenvoudige bewerking en versiering van hun 'keukengerei' spraken de persoonlijke gevoelens en voorkeuren van de gewone Egyptenaren uit de decoratieve voorwerpen die zij op hun lichaam of kleren droegen. Deze bestonden vaak uit kralen van verschillend materiaal en kunnen tot halskettingen en riemen of gordels worden herleid. Voor hetzelfde doel gebruikte men ook schelpen. Verder droeg men zowel arm-

De voorzijde van het zogenaamde Slagveldpalet toont standaarden van goden, door een valk en een ibis voorgesteld die, met menselijke armen uitgerust, gebonden gevangenen escorteren. Zo'n merkwaardige toevoeging van menselijke lichaamsdelen was voor de laat-Predynastieke Periode reeds zeer karakteristiek en in latere perioden waren dergelijke kunstgrepen heel gewoon. De begrensde holte aan de rechterkant is alles wat ons nog aan het oorspronkelijke doel van het voorwerp, namelijk het verpulveren van oogverf, herinnert.

Onder: Fijnbewerkte kapsels moeten wel in de mode zijn geweest, want sierkammen en lange spelden, meestal van ivoor en vaak met een prachtig weergegeven figuur van een dier of vogel gekroond, waren heel normaal.

De andere zijde van het paletfragment van de bladzijde hiernaast. Een parelhoen(?) staat boven een dier met een lange nek, waarschijnlijk eerder een gazelle dan een giraffe. Het dier is er een van de twee die oorspronkelijk op symmetrische wijze een dadelpalm flankeerden. Het betreft hier vermoedelijk een van de motieven die de Egyptische kunst aan het eind van de Predynastieke Periode uit het buitenland overnam.

Sommige votiefpaletten en knotshoofden bezitten een zeer bijzondere vormgeving, zoals hier is te zien op een detail van de voorkant van hetzelfde Slagveldpalet. Het toont een leeuw en enkele gieren die na een veldslag op de lichamen azen. De herkomst van het voorwerp staat er niet op, maar het is waarschijnlijk de streek rond Abydos. Het is moeilijk dit soort voorwerpen te dateren. Desondanks lijkt het alsof een of twee generaties voldoende zijn geweest om de nieuwe kunstconcepten vorm te geven, alsof opgehoopt potentieel plotseling de middelen kreeg zich uit te drukken; dit zelfde vermoeden ontstaat na bestudering van vele andere kenmerken van de laat-Predynastieke kunst.

als mouwbanden van schelpen, been of ivoor, als ringen, oorhangers en kleine amuletten, waarvan sommige dieren, vogels of vissen voorstelden. Tot de toiletartikelen behoren verder fraaie paletten voor de bereiding van make-up, versierde doosjes, lepels en schepjes van been of ivoor.

Een deel van de kunstzinnige inspanning richtte zich op grafvoorwerpen, en dit duidt op ontwikkelde ideeën over het leven na de dood. Veel potten uit de Nagada II graven zijn in rood op een vaalgele achtergrond geschilderd en hebben voorstellingen van mensen, dieren en in het bijzonder van grote schepen die door een groot aantal roeiers worden voortbewogen. Misschien bevatten de boten een schrijn met vaandels van de plaatselijke goden erop, maar het is evengoed mogelijk dat we hier te maken hebben met een weergave van de eerste ideeën over de bootreis der doden die we van het Oude Rijk kennen. In de zogeheten Versierde Tombe van Nechen (Hierakonpolis) heeft men een unieke veelkleurige grafschildering op pleisterwerk aangetroffen. Vermoedelijk was die voor een van de plaatselijke Predynastieke leiders gemaakt, en we zien er boten en in uiteenlopende activiteiten verwikkelde menselijke en dierlijke figuren. De afbeeldingen van mensen zijn primitief uitgevoerd en hebben veel gemeen met die van de rotstekeningen in Wadi-Hammamat en Nubië en de ruimtelijke verdeling der elementen is even lukraak als op het aardewerk. Sommige kenmerken, zoals de halfslachtige pogingen om een groep figuren op een gemeenschappelijke basislijn te plaatsen, komen zelfs enigszins met de gebruiken van de Egyptische dynastieke kunst overeen.

Soms vindt men in de Predynastieke graven ook wel kleine kleien, ivoren of stenen beeldjes van dieren als leeuwen, nijlpaarden, jakhalzen en valken en van mensen. Ze vertonen een opmerkelijk hoge graad van stilering en abstractie. Een beperkt aantal voorwerpen was bestemd voor de vermoedelijk primitieve schrijnen of 'tempels' die ter verering van de goden dienden. Een groot bouwwerk dat als zodanig werd geïnterpreteerd is een ovale stenen omheining die met schoon zand is gevuld bij Nechen (Hierakonpolis). Het heeft dezelfde vorm als de hiëroglief waarmee men de naam van de plaats aanduidde. Zelfs wanneer de datering ervan in de Predynastieke Periode juist is, vertegenwoordigt het een bijzondere plaatselijke vorm van heiligdom die zich niet laat vergelijken met die welke zich elders bevonden en die de ontwikkeling daarvan dus ook niet heeft kunnen beïnvloeden.

De meest geslaagde voorbeelden van gevonden kunstvoorwerpen zijn in reliëf versierde votiefstenen, knotshoofden en mesheften. Deze voorwerpen waren voor de hoogste klasse van de laat-Predynastieke samenleving bestemd, in de tijd dat Egypte zijn historische periode naderde. De versierde leien paletten en kalkstenen knotshoofden hadden hun oorspronkelijke functie verloren en werden nu een geschikt middel voor het uitdrukken van enige beginselen van de ontluikende staatsideologie. Deze vroeg-Egyptische 'hof'kunst schijnt zich meer beziggehouden te hebben met de koning dan met de god voor wiens tempel het votiefvoorwerp was bestemd, alsof de heerser de godheid met zijn eigen status wilde verzoenen en imponeren om zo voor zichzelf de voortzetting van zijn succes te verzekeren. Dergelijke vroege kunstvoorwerpen werden waarschijnlijk meer hierdoor geïnspireerd dan door het verlangen de juiste historische feiten vast te leggen.

Sommige van de motieven (een man die een paar leeuwen bedwingt, langnekkige dieren, dooreengevlochten slangen, rozetten, een griffioen) en details (kapsels en gewaden) kunnen naar Mesopotamië verwijzen, maar dit betekent niet dat de voorwerpen buiten Egypte werden gemaakt of dat de kunstenaars van buitenaf kwamen. In een tijd waarin de Egyptenaren hun eigen stijl aan het vormen waren lijkt het voor de hand te liggen dat de vooraanstaande kunstenaars, die voor een zeer exclusieve clientèle werkten, zich meer door artistieke inspiratie van buitenaf lieten beïnvloeden en meer tot experimenten geneigd waren dan in later tijden toen er een eigen traditie en stijl begon te ontstaan. De handelscontacten bieden hiervoor voldoende verklaring. Op enkele uitzonderingen na kunnen deze invloeden van buiten Egypte alleen in de officiële kunst van de laat-Predynastieke Periode worden geobserveerd. Ze verraden een snel ontwikkelde en aanzienlijke afstand tussen de zeer kleine heersende elite en de rest van de bevolking. Het was

Overzijde: De makers van de vroeg-Predynastieke beelden wisten nog niets van de gebruiken van de latere Egyptische driedimensionale kunst, hetgeen een merkwaardig on-Egyptische indruk oplevert. Dit beeldje, gemaakt van hard basalt, staat bekend als de 'MacGregor Man', naar de Eerw. William MacGregor in wiens collectie het zich bevond tot 1922.

Onder: Bij Gebtioe (Koptos, het huidige Qift) werden drie enorme beelden van de fallische god Min ontdekt. Deze beelden, oorspronkelijk vier meter hoog maar nu flink gehavend, zijn de enige bekende exemplaren van de kolossale tempelbeelden van de laat-Predynastieke Periode, terwijl zelfs hun datering niet zo vaststaat als men zou wensen. Deze wijze van uitbeelden van de god Min zou de hele Egyptische geschiedenis door gehandhaafd blijven.

deze 'hof'kunst, door professionele kunstenaars/handwerkers vervaardigd, die uiteindelijk tot de vorming van de karakteristieke Egyptische stijl zouden leiden, terwijl de kunst van het volk achterbleef en op dit punt ophield nog verdere invloed uit te oefenen.

Verscheidene uitvindingen, zoals het cilinderzegel, bepaalde vormen van aardewerk en het bouwen van tichelnissen ('paleisgevels'), zijn waarschijnlijk tijdens de laat-Predynastieke Periode vanuit het buitenland (Palestina, Syrië en Mesopotamië) in Egypte ingevoerd. De handel over grote afstanden is door de vondsten van geïmporteerde materialen (obsidiaan, lapis lazuli, turkoois, koper, mogelijk zilver, ivoor, Rode-Zee-schelpen, hout, etc.) goed gedocumenteerd, maar naar de routes waarlangs deze zaken toentertijd Egypte binnenkwamen kunnen we slechts raden.

Gedurende de Predynastieke Periode leerden de Egyptenaren de omstandigheden langs de Nijl met succes te benutten en ontwikkelden ze een economisch systeem dat was gebaseerd op een landbouw die aan de voornaamste behoeften van iedereen die in de streek leefde kon voldoen. De beschaving die uit het beeld van de ons beschikbare brokstukken informatie verschijnt, was geënt op dorpsgemeenschappen. De op sommige plaatsen gevonden dorpsgraanschuren veronderstellen al zeer vroeg een zekere graad van plaatselijke organisatie. De noodzaak om de landbouwgrond ieder jaar na de overstroming opnieuw in te delen en de voordelen die een gezamenlijke planning en onderhoud van de plaatselijke dijken en kanalen opleverde, leidden tot de opkomst van heersers die over een beperkte streek het gezag voerden.

Bij het ontbreken van inmenging van buitenaf moest de aanzet tot verdere veranderingen en de uiteindelijke vorming van een verenigde Egyptische staat vanuit de bestaande samenleving zelf komen. Tegen het einde van de Predynastieke Periode werd de innerlijke druk op de ontwikkeling duidelijk zichtbaar. De groeiende specialisatie binnen het handwerk vergrootte de kleine groep mensen die zich niet direct met de voedselproduktie bezighielden aanzienlijk en versterkte de beginnende sociale gelaagdheid van de Egyptische samenleving. In de Nagada II periode werden de verschillen in sociale status duidelijk in de typen en afmetingen van graven en de kwaliteit van grafvoorwerpen weerspiegeld. Aan de wensen en verwachtingen van de bevoorrechte groep plaatselijke leiders kon slechts tegemoet worden gekomen met behulp van een beter ontwikkelde sociale organisatie. Tegelijkertijd creëerden regionale kenmerken zoals gunstigere landbouwcondities, nabijheid van minerale grondstoffen of de beheersing van lange handelsroutes, verschillen tussen plaatselijke gemeenschappen. Dergelijke spanningen en tegenstellingen leidden aan het eind van de Predynastieke Periode tot conflicten en de vorming van grotere politieke eenheden. De gemakkelijke communicatie via de rivier zal zeker aan deze ontwikkeling hebben bijgedragen. Deze tendens bereikte haar logische conclusie toen al het begerenswaardige land langs de Nijl onder de macht van een enkele heerser kwam te vallen. Hoewel de precieze stappen van dit proces ons niet bekend zijn, bestaat er twijfel over dat het enige tijd besloeg en dat het meer graduele uitbreiding en annexatie betrof dan een grootschalige confrontatie. De vorming van een politiek verenigd Egypte werd op zijn laatst voltooid rond 2950 v. Chr. onder koning Narmer, en deze situatie zou voortduren tot aan het eind van het Oude Rijk, meer dan 800 jaar later.

De opeenvolging der gebeurtenissen die aan het eind van de Predynastieke Periode tot het verschijnen van de Egyptische staat leidden, wordt vaak beschreven als een unificatie. We moeten deze term niet verkeerd interpreteren als de aanduiding van een strijd tussen twee politieke machten die eindigde in de overwinning van het Zuiden (Opper-Egypte) en de onderwerping van het Noorden (Neder-Egypte). Zoals vaker in de latere geschiedenis kwam het initiatief inderdaad van het Zuiden, waar de prikkel tot verandering altijd sterker was. Voor een direct treffen tussen twee grote koninkrijken is echter geen duidelijk bewijs. De betekenis van de scènes op versierde paletten en knotshoofden is beslist niet eenduidig, en hoewel het onderscheid tussen Opper- en Neder-Egypte al heel lang bestond, is het mogelijk dat toen aan het begin van de Eerste Dynastie de hoofstad niet ver

De Predynastieke beeldjes kenmerken zich door hun ongewone weergave van het menselijk lichaam. Vrouwen werden vaak afgebeeld met een grof gevormd hoofd, prominente borsten, een tenger middel en zware heupen. Beelden van dit type in ivoor hebben geen armen, maar die in klei hebben de armen, die aan de vleugels van een vogel doen denken (vandaar de term 'vogelgod'), boven het hoofd uitgestrekt, alsof de vrouw een vat ondersteunt dat ze op haar hoofd draagt. Het verschil in stijl wordt ongetwijfeld bepaald door het materiaal waarvan het beeldje werd gemaakt. Mannen daarentegen werden gewoonlijk afgebeeld als een gedrongen rechthoekig blok met een driehoekig, bebaard hoofd en grote ogen.

Het volledig bewaard gebleven votief knotshoofd van Narmer is met in rijen gerangschikte scènes versierd. Voor de op de troon gezeten heerser paraderen standaards met godensymbolen, buitenlandse gevangenen, koeien en geiten. Evenals het knotshoofd van Koning 'Schorpioen', dat op de volgende bladzijde is te zien, werd dit voorwerp gevonden bij Nechen.

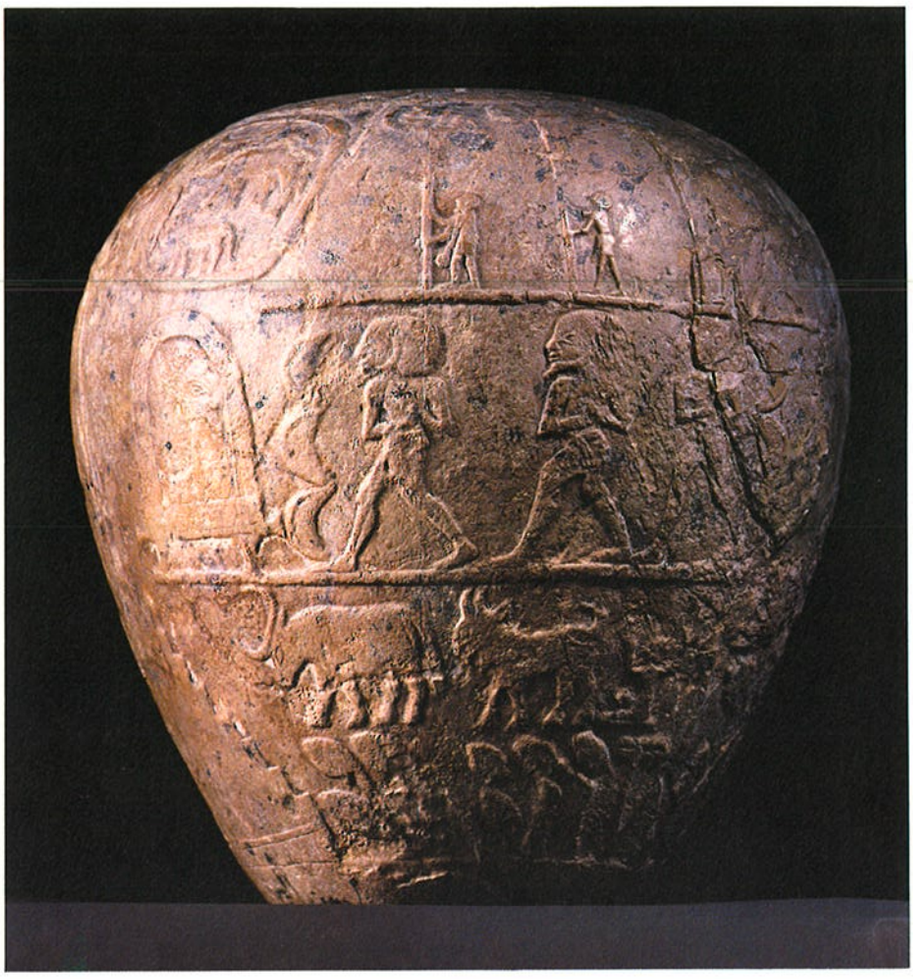

van de apex van de Delta werd gevestigd, deze verdeling – die onbetwistbaar van praktische realiteit getuigt – slechts uit het gemak van regeringsoogpunt is gemaakt. Een van de karakteristieke eigenschappen van het Egyptische denken was het concept van het dualisme, d.w.z. een totaliteit die uit twee elementen bestaat welke in harmonieuze oppositie staan. Het idee was zowel in de Egyptische geografie als in de vroege geschiedenis geworteld. Het land leent zich eenvoudig voor een dergelijke benadering: de bekende wereld = Het Zwarte Land *(kemet)* + Het Rode Land *(Deshret*, de woestijn); Egypte = de vallei (Opper-Egypte) + de Delta (Neder-Egypte). Historisch gezien waren de eerste plaatsen in Opper-Egypte, waar het concept ontstaan zou zijn, Nechen en Noebt, de woonplaatsen van de rivaliserende goden Horus en Seth. De Predynastieke heersers droegen reeds twee onderscheidingstekens op hun hoofd: de Witte Kroon en de Rode Kroon, en de koninklijke titel die onder de heerschappij van Koning Den van de Eerste Dynastie werd geïntroduceerd en die onze titel 'koning' het dichtst benadert, was *ni-soet-bit,* letterlijk 'Hij die tot het Zeggebed (= Opper-Egypte) en de Bij (Neder-Egypte) behoort'. Deze wijze van denken moet lang voor de weerspiegeling ervan in de iconografie of teksten zijn ontstaan en de verschijning van tweelingelementen, zoals de koninklijke kronen, als bewijs voor twee onafhankelijke koninkrijken in het late Predynastieke Egypte te beschouwen, versterkt slechts het zien van de dingen door onze eigen ogen in plaats van op de manier zoals de Egyptenaren deden.

De interpretatie van de spaarzame inscripties van het eind van de Predynastieke Periode is lastig vanwege het nauwelijks ontwikkelde schrift in die tijd, en het is niet waarschijnlijk dat er ooit nog informatieve bronnen zullen worden gevonden. Pogingen om de stadia die tot de vorming van een verenigde Egyptische staat hebben geleid te markeren op grond van de geografische spreiding van aardewerk met koningsnamen erop, lijkt niet direct een onfeilbare methode. Aan veroveringen gaat altijd handel vooraf en

de potten met inhoud zouden best op vredelievende wijze kunnen zijn verkregen. Het is buitengewoon moeilijk om via gewoon archeologisch materiaal politieke gebeurtenissen op te sporen, en het Predynastieke Egypte vormt op deze regel geen uitzondering.

Sommige gebieden werden slechts geleidelijk aan bij Egypte ingelijfd. Het gebied ten zuiden van Nechen werd misschien pas aan het eind van de Tweede Dynastie geannexeerd en een groot deel van de noordoostelijke Delta maakte zelfs tijdens het hele Oude Rijk geen deel uit van het Egyptische provinciale systeem, waarschijnlijk omdat men het economisch niet belangrijk genoeg achtte. De politieke eenwording die aan het eind van de Predynastieke Periode werd bereikt, vertegenwoordigde zo niet het eind maar juist de allerbelangrijkste fase van een doorlopend dynamisch proces waarin de natuurlijke grenzen van Egypte tot stand kwamen.

Manetho beschikte over verslagen over koningen die teruggingen tot Koning Menes, maar deze naam is misschien wel volkomen fictief en resultaat van een woordspeling die door latere samenstellers van koningslijsten verkeerd werd geïnterpreteerd als koningsnaam. De eerste historische koning volgens de lijst van Manetho was Athotis, of Teti, zoals hij in de lijst van Abdjoe (Abydos) wordt genoemd, de tweede koning van Manetho's Eerste Dynastie. Het was onder zijn heerschappij, rond 2925 v. Chr., dat de eerste jaarlijsten ('annalen') verschenen en die leverden het eerste punt uit de Egyptische geschiedenis dat Manetho, zo'n 2650 jaar later, kon vinden. Vandaar dat hier zijn geschiedenis van Egypte begint. Het traditionele begin van Egypte's Eerste Dynastie en zijn historische tijdperk ligt zo bij de invoering van administratieve gebruiken, wellicht in combinatie met een misverstand, en had weinig te maken met de verschijning van de eerste Egyptische koning, de vorming van een Egyptische staat of de uitvinding van het schrift.

De meer geavanceerde votiefpaletten en ceremoniële knotshoofden uit de laat-Predynastieke Periode vertonen reeds een aantal kenmerken die gewoonlijk slechts met latere reliëfs worden geassocieerd: basislijnen en een beginnende verdeling van de scènes in rijen, een opzettelijk negeren van realistische afmetingsverhoudingen en de typisch Egyptische manier om het menselijk lichaam af te beelden. De twee tekens die bij het hoofd van de koning zijn te zien werden vaak als zijn titel en naam geïnterpreteerd, vandaar de benaming Koning 'Schorpioen'. Een dergelijke interpretatie is echter vrijwel zeker verkeerd. De schorpioen is een belangrijk ceremonieel beeld, zoals door het verticale uitsteeksel wordt getoond, dat waarschijnlijk een soort angel is waarmee hij zich aan een paal of mast kan hechten, en verwijst niet naar de koningsnaam. Indien de naam Koning 'Schorpioen' zo wordt afgedaan is de meest waarschijnlijke kandidaat voor identificatie met de persoon van het knotshoofd, Narmer.

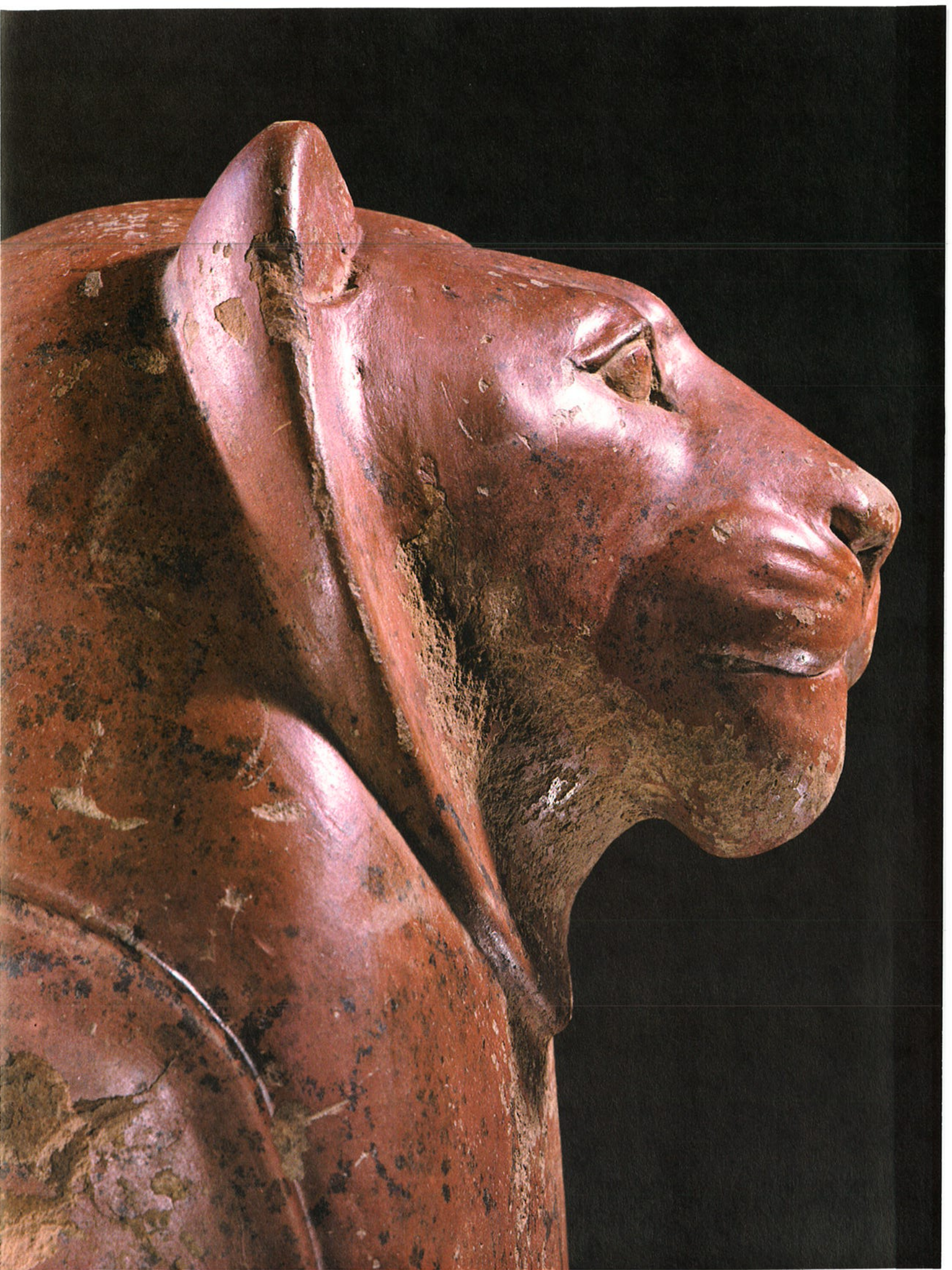

DE PAS ERIN

De buitengewone kwaliteit van de dierenbeelden is een van de minst bekende aspecten van de Egyptische kunst. De representieve en andere conventies waaraan de kunstenaar zich diende te houden waren bij het afbeelden van dieren minder streng en daarom was hij vrijer in zijn uitingsmogelijkheden. Het beeld van de zittende leeuw van Nechen (Hierakonpolis) is een meesterlijke combinatie van het observeren van levende dieren en uiterst gestileerde kenmerken en motieven. De relatie met de koning wordt aangegeven door de servetachtige manen die op de borst van het dier vallen en die aan de uitsteeksels van het hoofdtooi der koningen doen denken. Hoewel het beeld van aardewerk is – een nogal ongebruikelijk materiaal voor dit soort beelden – is de kunstenaar er zeer goed in geslaagd de kracht en woestheid van het beest over te brengen. Het stuk dateert vermoedelijk van de Derde Dynastie, maar kan ook ouder zijn.

De Egyptenaren ontwikkelden al heel vroeg een kalender die was gebaseerd op een jaar van 365 dagen. Wanneer dit gebeurde of op welke wijze precies is onbekend, maar de langdurige observatie van verschillende astronomische verschijnselen of het stijgen van de Nijl zou voor het berekenen ervan voldoende zijn geweest. Om redenen die in verband zouden kunnen staan met de bevoorrading van ambtenaren en een beginnend belastingstelsel, ontstond er binnen de nieuwe staatsbureaucratie al spoedig behoefte aan een dateringssysteem dat tussen de verschillende jaren onderscheid maakte, zodat men ze bij kon houden. De chronologische nummering der jaren vanaf een vast beginpunt was onbekend en zo duidde men ieder jaar aan door een of meer van de belangrijkste gebeurtenissen die erin hadden plaatsgevonden. Deze methode vereiste een centraal bijgehouden lijst van dergelijke naamgevende gebeurtenissen zodat de data konden worden gecontroleerd en berekend; deze jaarlijsten ('annalen') vingen aan onder de heerschappij van Koning Aha (Manetho's Athotis, Teti op andere lijsten). De gekozen gebeurtenissen hadden vaker een religieuze betekenis dan een algemene en de 'annalen' kunnen dan ook niet worden beschouwd als een poging om de geschiedenis vast te legen zoals latere kronieken dat zouden doen.

De vorming van de verenigde Egyptische staat introduceerde een nieuw ideologisch kader en een nieuwe politieke organisatie van het land, maar veranderde weinig in de praktische omstandigheden van de meerderheid van de Egyptische boerenbevolking en had op de voornaamste methoden van landbouwproduktie geen invloed. Slechts enkele culturele vorderingen uit deze tijd hadden een directe invloed op het leven van gewone boeren. Een centrale regering betekende een zekere veiligheid en politieke stabiliteit, en vanwege het toegenomen aantal hulpbronnen bestond er een grotere bescherming tegen de gevolgen van natuurrampen zoals hongersnood, maar het grootste effect van de veranderingen werd in de produktiesector gesorteerd. Door de veranderingen in de maatschappij steeg de vraag naar bepaalde goederen. De grootste afnemer was de staat zelf, gepersonifieerd in de koning en zijn directe familie, maar vele artikelen voor alledaags gebruik werden nu ook voor het groeiend aantal ambtenaren gemaakt. De handwerkslieden en kunstenaars konden uit steeds meer ruwe materialen putten en konden zich als gevolg van de grotere markt voor hun produkten nu specialiseren. Wanneer de behoefte eraan zich mocht voordoen zou de staat een mankracht op de been kunnen brengen waarvan de plaatselijke leiders uit de Predynastieke Periode zowel qua aantal als qua kwaliteit slechts hadden kunnen dromen.

Kunst en nijverheid, voor zover het onderscheid in Egypte al bestond, traden nu op de voorgrond. Metaalbewerking en handwerk dat zich van metalen gereedschap bediende, maakten een geweldige vooruitgang. De twee voornaamste metalen waarmee de Egyptenaren werkten waren koper en goud, maar dit laatste slechts voor decoratieve voorwerpen. Koperen gereedschap en wapens waarvan de scherpe zijde door hameren werd gehard

Het granieten beeld van de geknielde Hetepdjef is van een ongewoon soort en vertegenwoordigt een zeer vroeg voorbeeld van privaat beeldhouwwerk: het dateert waarschijnlijk van het eind der Tweede of het begin der Derde Dynastie. Op zijn rechterschouder draagt Hetepdjef de namen van de eerste drie koningen van de Tweede Dynastie: Hetepsechemoei, Raneb en Ninetjer. Het is mogelijk dat het beeld op het terrein van de tempel bij Ptah bij Ineb-Hedj stond en dat de eigenaar, of diens graf, door dit beeld een deel van de schenkingen ontving die voor de graftomben van deze koningen bij Sakkara bestemd waren. De namen van de koningen op de schouder van het beeld waren duidelijk zichtbaar en zouden het geheugen van de dienstdoende priester bij zijn verdeling van de retouroffers hebben helpen opfrissen.

Een speelschijf van zwart steatiet, een van de 45 van verschillend materiaal en met verschillende versieringen die bij Sakkara in de mastaba van Hemaka, een ambtenaar van Koning Den, werden gevonden. De scène is in reliëf en toont op gazellen jagende en hen verorberende honden. Drie van de lichamen der dieren zijn met albast ingelegd.

werden door de handwerkslieden algemeen gebruikt. De belangrijkste vernieuwing van de eerste dynastieën was het slaan van vaten uit metalen platen. Er bestond een grote variëteit aan vormen, waaronder kannen, schalen en kommen, met de tuiten en lusvormige handvaten door middel van nagels of draad eraan bevestigd.

Timmerlieden en meubelmakers, die zowel met inlands als geïmporteerd hout werkten, leerden al spoedig alle essentiële technieken van het samenvoegen. Naast alledaagse voorwerpen zoals deuren vervaardigden ze ook huishoudelijk meubilair zoals bedden, verschillende soorten stoelen, bankjes en kisten, vaak met fijn snijwerk versierd of met ivoor of geglazuurd aardewerk ingelegd. Het bekleden van meubels met leer was niet ongewoon, en stoelpoten eindigden vaak in ivoren imitaties van stierehoeven. Spelborden, waarvan sommige met stukken in de vorm van liggende leeuwen, waren zeer populair.

Voor de vervaardiging van halskettingen, armbanden, oorhangers en amuletten maakten de juweliers behalve van tal van halfedelstenen gebruik van uiteenlopende materialen zoals goud, koper, geglazuurd aardewerk, dekschilden en ivoor. Van de meest weelderige exemplaren zijn er maar weinig bewaard gebleven, maar in de overigens volledig geplunderde graftombe van Koning Djer van Abdjoe (Abydos) heeft men een bijzondere vondst gedaan. Men ontdekte er een in linnen gewikkelde en primitief gemummificeerde menselijke arm die door de rovers vermoedelijk over het hoofd werd gezien en waaraan nog vier armbanden zaten. Een van deze armbanden bestond uit elkaar afwisselende gouden en turkooizen plaatjes in de vorm van een paleisgevel *(serek)* met een neergestreken valk op de top, symbool voor een van de koningsnamen. Onder de kralen van een andere armband bevonden zich er enkele van amethist en lapis lazuli.

De stenen vaten uit deze periode zijn de beste van het oude Egypte en vallen op door hun fantasievolle vorm, die zelden werd herhaald. De makers waren verzot op het imiteren van andere materialen zoals mandewerk, en hoewel het soms de simpele overname van een welbekend motief betrof, leek het op andere momenten een uiting van pure vreugde en uitbundigheid over het onder de knie krijgen van het materiaal en van plezier in vakmanschap. Het belangrijkste gereedschap van het vak was een handboor met een vuurstenen blad, aangevuld met een holle boor en koperen beitels. Van de vuurstenen maakte men nog steeds grote aantallen gereeschapsbladen, vooral voor het dagelijks gebruik door de minder bedeelden van de samenleving.

Verschillende vormen veelal onversierd pottenwerk werden massaal

De naam van de laat-Predynastieke heerser die het grote votieve knotshoofd, gevonden bij Nechen (Hierakonpolis) wijdde, wordt traditioneel gelezen als 'Schorpioen'. Het is echter moeilijk de aanwezigheid van figuurtjes van schorpioenen op dezelfde wijze te verklaren, omdat in deze periode woordspelingen op koninklijke namen zeer onwaarschijnlijk zijn. De schorpioen of zijn beeld was misschien verbonden met ceremonies die in de tempel werden gehouden, wellicht de eerste jubileumfeesten.

geproduceerd. Sommige werden gebruikt om te koken, te eten of te drinken en andere dienden voor het bewaren van vast voedsel zoals fruit, kaas, vlees en zelfs brood of als vaten voor dranken zoals wijn, bier en melk; nog weer andere dienden als bakvormen voor brood en gebak. Graan bewaarde men in grote kruiken.

Terwijl de verschillende ambachten en toegepaste kunsten bloeiden als nooit tevoren, werd de monumentale beeldhouwkunst, zowel vrijstaand als in reliëf, langzaam leven ingeblazen. Slechts fragmenten van grotere privébeelden in hout of kleinere stukken van steen zijn bewaard gebleven. De enige bekende voorbeelden van stenen koningsbeelden zijn twee beelden van Koning Chasekem uit het eind van de Tweede Dynastie. De beelden van dieren, meestal leeuwen en bavianen, vertonen dezelfde kenmerken van abstractie en stilering als in de Predynastieke traditie. Veel van deze kenmerken verdwenen in de ontwikkelde, naturalistischer kunst van het Oude Rijk. Kleine beeldjes in steen, ivoor en geglazuurd aardewerk kwamen veel voor, en het is dan ook juist via deze figuurtjes dat we de ontwikkeling van de Predynastieke tot de typisch Dynastieke driedimensionale kunst kunnen volgen.

In de Eerste Dynastie raakten de versierde paletten en knotshoofden te zamen met de kenmerken die als on-Egyptische konden worden beschouwd, uit de mode. De kunst van het reliëfsnijden overleefde voornamelijk in de grafstèles (grafstenen), maar het Egyptische monument-reliëf kon pas tot een ontwikkeling van belang komen toen de veranderingen in staatsideologie en godsdienst en de toenemende bekendheid met het gebruik van steen zich in monumentale bouwwerken gingen uitdrukken. De mogelijkheden die zich daartoe voordeden waren nog klein in getal en totdat de situatie in de Derde en Vierde Dynastie zou veranderen zou het vermogen dat aan het eind van de Predynastieke Periode naar voren was getreden zich nog niet ten volle kunnen manifesteren.

Onze kennis van ambtelijke architectuur zoals paleizen is bijna volledig uit de tweede hand afkomstig en gebaseerd op afbeeldingen of veronderstelde overeenkomsten in de grafbouwkunst. Hetzelfde geldt voor de eerste tempels, maar van de graven weten we meer. De graven van gewone mensen uit het oudste tijdperk van de Egyptische geschiedenis waren niet rijker of groter dan die uit de Predynastieke Periode, maar de graven die tijdens de Eerste Dynastie voor koningen, leden van de koninklijke familie en de hoogste staatsambtenaren werden gebouwd, werden steeds groter van afmeting. Het oppervlak van de bovenbouw overschreed regelmatig de duizend vierkante meter en hoewel zij met ongebakken modderstenen

Dit kleine ivoren etiket (zie het gaatje in de rechterbovenhoek waarmee het aan een kruik of kist kon worden vastgemaakt) werd gevonden in een grote kleistenen mastaba uit de Eerste Dynastie bij Sakkara. Behalve de namen van Koning Djet en zijn ambtenaar Sechemka-sedj bevat de tekst aanwijzingen omtrent de inhoud, de hoeveelheid en de plaats van herkomst (het lezen ervan is nog problematisch). Sechemka-sedj had de leiding over het landgoed waarvan het graf werd bevoorraad.

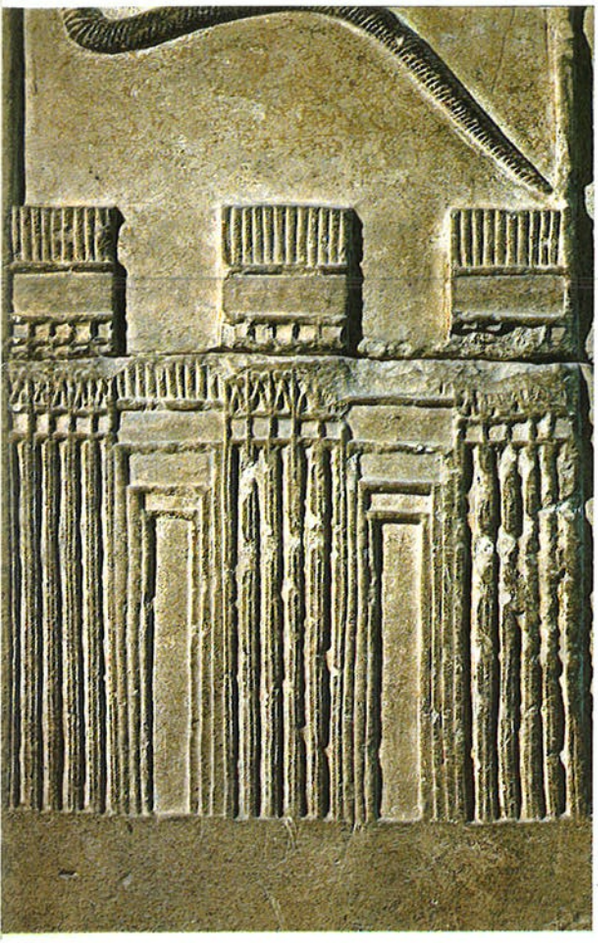

De stèle van Koning Djet uit zijn graftombe bij Abdjoe illustreert de moeizame overgang van relatief kleine voorwerpen naar monumentale reliëfs. Er zijn wel enkele koninklijke stèles uit de eerste twee Dynastieën bekend, en een of twee daarvan zijn voorbeelden van excellent vakmanschap, maar ze dragen slechts de naam van de koning en geen taferelen.

werkten, deden de Egyptische architecten en werkopzichters reeds de nodige kennis en organisatorische bekwaamheden op voor het bouwen van de enorme monumenten van het Oude Rijk. De grafkamer en sommige opslagplaatsen voor grafvoorraden werden al spoedig in het kiezelzand en de rotsbodem ingegraven en werden onder de Tweede Dynastie een waar netwerk van ondergrondse gangen en kamers. Bovengronds leverden vooral de graven van de Eerste Dynastie een opmerkelijke aanblik met hun witgekalkte nisgevels waarop in levendige, veelkleurige patronen imitaties van matwerk waren geschilderd.

De stèles met daarop de namen van hun eigenaren die met sommige van deze graven in verband bleken te staan, waren de enige versierde stenen onderdelen. Ongetwijfeld was hun materiaal gekozen vanwege de duurzaamheid. De kennis van steenbewerking en de waardering voor de mogelijkheden als bouwmateriaal leidden gezamenlijk tot een enkele toepassing van steen bij vloeren, daken of kamermuren en bij het blokkeren van doorgangen door valhekken. Behalve kalksteen gebruikte men eveneens het veel hardere graniet uit het zuidelijke Aswan.

Aan het begin van de Eerste Dynastie ontstond een nieuwe regeringshoofdstad die bekend werd als Ineb-Hedj, de 'Witte Muur', vermoedelijk vanwege haar uiterlijk. Op de begraafplaatsen in de woestijn van deze streek werd voor hoge ambtenaren en andere leden van de koninklijke familie een reeks grote graven gebouwd, vooral bij Sakkara. De strategische plaats die voor de hoofdstad was gekozen lag tussen de voor de landbouw belangrijke Delta met zijn contacten met West-Azië en het Nijldal met zijn toegang tot goud en kopervoorraden en mineraalbronnen en was zo bijzonder geschikt voor het regeren van beide delen van het land. Dit leidde tot het verval van sommige traditionele centra in Opper-Egypte, hoewel deze hun religieus belang echter behielden. De koninklijke residentie verhuisde vermoedelijk eveneens naar het noorden, maar het is onwaarschijnlijk dat de vorst het hele jaar op dezelfde plaats verbleef. De koningen van de Eerste Dynastie werden samen met Peribsen en Chasechemoei uit de Tweede bij verscheidene van hun voorgangers uit de Predynastieke Periode begraven bij Abdjoe (Abydos). De streek en de plaatselijke tempel van de god Chentiamentioe ('Eerste onder de Westerlingen', d.w.z. de doden) vormden toen misschien al een bekend religieus centrum, maar dit zou op zichzelf nauwelijks voldoende reden zijn geweest er koninklijke graven aan te leggen indien er geen andere verbanden zouden hebben bestaan. We mogen veronderstellen dat de Predynastieke heersers van wie de opvolgers uiteindelijk koningen van heel Egypte werden, oorspronkelijk uit deze streek afkomstig waren. De koningsgraven uit de eerste helft van de Tweede Dynastie bevonden zich vermoedelijk bij Sakkara.

De koning genoot nu een unieke status, welke hem boven de rest van de samenleving verhief. Vergeleken met de positie van de leiders uit de Predynastieke Periode moet dit ideologisch een ingrijpende wijziging hebben betekend. Het is veelzeggend dat er geen enkele persoon die met hem kan worden vergeleken op monumenten van voor het begin van het Oude Rijk voorkomt. Het denkbeeld van de koning als verheven enkeling waarvoor slechts de maatstaven der goden gelden, verscheen in de Egyptische kunst ten tijde van de eenwording. Zijn taak was de wereld te regeren en de orde te bewaren.

De bepaling van de koningspositie binnen de samenleving moest zijn nieuwe koninklijke status met sommige oude denkbeelden verenigen. Een daarvan was dat van het jubileumfeest *(heb-sed)*, dat oorspronkelijk vermoedelijk ten doel had regelmatig de krachten en vitaliteit van de plaatselijke leider te vernieuwen. Nu werd het een rituele herhaling van het begin der heerschappij.

Het onderscheid tussen de groep die Egypte van zijn eerste elite voorzag, de heersende *paat*, en de rest van de bevolking, de *rekhyt*, was de belangrijkste verdeling in de Egyptische samenleving aan het begin van haar geschiedenis. De oorsprong van een dergelijke gelaagdheid is echter onduidelijk. Het schijnt dat in eerste instantie alle hoge leden van de staatsregering familie van de koning waren, met name prinsen, en dat zij tot op zekere

hoogte in de verheven positie van de koning deelden. De kloof die de leden van deze elite van de rest van de bevolking scheidde, wordt aan de hand van de afmetingen van hun graven treffend geïllustreerd. Sommige ervan, zowel koninklijke als van hoge ambtenaren, werden omringd door smallere graven met daarin de stoffelijke resten van bedienden: leden van de huishouding en de harem, handwerkslieden, dwergen, lieden ter vermaak en zelfs honden.

Het beeld van de eerste Egyptische regering is weliswaar gedetailleerd, maar toch bepaald incompleet. Veel van het bewijsmateriaal bestaat uit officiële titels die op vaten werden geschreven of op zegeldrukken werden gevonden en laat zich niet zo eenvoudig interpreren. Het regeringsstelsel was ongetwijfeld gevarieerd en we hoeven ons er geen bijzonder ingewikkeld, nauwgezet of alles controlerend systeem bij voor te stellen. Het middelpunt werd door het paleis en de persoon van de koning gevormd en familieleden bestuurden in zijn naam de provincies, maar veel kenmerken van het vroegere leiderschap bestonden nog steeds. De 'annalen' vertellen ons dat er elke twee jaar een volkstelling van heel Egypte plaatsvond. Vermoedelijk bereisde de koning het land oorspronkelijk via de rivier tijdens het 'gevolg van Horus' en zag hij op het inzamelen van de schattingen toe. De 'schatmeester van de koning van Neder-Egypte' *(sedjoti bity)* voerde de leiding over deze primitieve vorm van persoonlijk opgelegde inzameling, die uiteindelijk in een min of meer regelmatige verzending van produkten naar het koninklijk paleis overging. Deze ambtenaar werd de belangrijkste persoon in de regering. Voor het vaststellen van de geheven belastingen maakte men misschien wel gebruik van de hoogte van de overstroming op de landbouwgronden, die altijd nauwkeurig in de 'annalen' werd vastgelegd. De voorraden voor het paleis en het koningsgraf kwamen van de landerijen in de Delta die onder de verantwoordelijkheid vielen van *adj-mer* ambtenaren, welke onder koninklijke prinsen werden gerecruteerd.

De afdelingen onder de naam het 'Witte Huis' *(per-hadj)* en het 'Rode Huis' *(per-desher)* hadden de functie van ministerie van financiën. De ontvangen produkten werden in speciale opslagplaatsen bewaard en werden gebruikt om ambtenaren en bedienden mee te betalen. Misschien werden ze ook als giften aan plaatselijke tempels en primitieve organisaties voor de dodencultus geschonken. Verder dienden ze ook als ruilmiddel voor de handel met het buitenland en voor elk ander doel dat de koning wenselijk achtte. De verdeling was in handen van de 'meester van de rijke schenkingen' *(heri wedjeb)*.

Hoewel de dorpsgemeenschappen sinds het einde van de Predynastieke Periode deel uitmaakten van grote eenheden, functioneerden zij voor de meerderheid van het volk nog steeds als de kleinst bestuurbare eenheden. Theoretisch werden zij door de politieke veranderingen grondig beïnvloed, daar de koning nu volledige aanspraak maakte op de soevereiniteit over al het land, net zoals hij meester was over het lot van al zijn onderdanen. Praktisch gezien betekende dit eerst niet meer dan de noodzaak zich te schikken naar de regelmatige fiscale en overige verplichtingen die hen door de koning via zijn provinciale vertegenwoordigers werden opgelegd. Indien het mogelijk is de opvattingen van ongelijkheid te aanvaarden die eraan ten grondslag ligt en die de nieuwgevormde staat nu beveiligde, was het politieke en economische systeem dat in zijn primitieve vorm aan het begin van het geschiedenistijdperk in Egypte verscheen, gezien de omstandigheden waarin het land en de bevolking verkeerde, ideaal. Het zou de belangrijkste factor in de verdere ontwikkeling van het Oude Rijk worden.

We mogen veronderstellen dat ieder van de grotere gemeenschappen aan het eind van de Predynastieke Periode met een cultuscentrum en een schrijn of tempel van de plaatselijke godheid verbonden was. Het geluk van de Egyptische goden rees en daalde met dat van hun thuisgebieden en de ontwikkeling van de verhoudingen tussen de goden onderling ging hand in hand met de totstandkoming van de eenheidsstaat. De koning van het verenigde Egypte vereenzelvigde zich met de god Horus van Nechen, maar het feit dat zowel de naam van Seth van Nagada als van de god Horus in de namen van twee koningen uit het eind van de Tweede Dynastie voorkomt, hoeft niet op een burgerconflict te duiden, want de verhouding tussen

Het centrale gegeven op deze ivoren kam van Abydos is een serek *met de Horus-valk (= de koning) erop neergestreken en de naam van Koning Djet erin geschreven. Twee* was*scepters die 'gezag', en 'soevereiniteit' symboliseren en een vroege vorm van het* ankh*symbool ('leven'), flankeren de* serek. *Daarboven vertegenwoordigt een vleugel de hemel en vervoert een schip van oude vorm een valk, misschien een zonnegod. Veel van deze symbolen werden gedurende de hele verdere Egyptische geschiedenis door kunstenaars toegepast.*

Hoewel goed geproportioneerd, weergegeven in de vroeg-'dynastieke' stijl en bekwaam gevormd, toont het kalkstenen beeld van Chasechem de vorst in een vrij stijve, zelfbewuste houding.

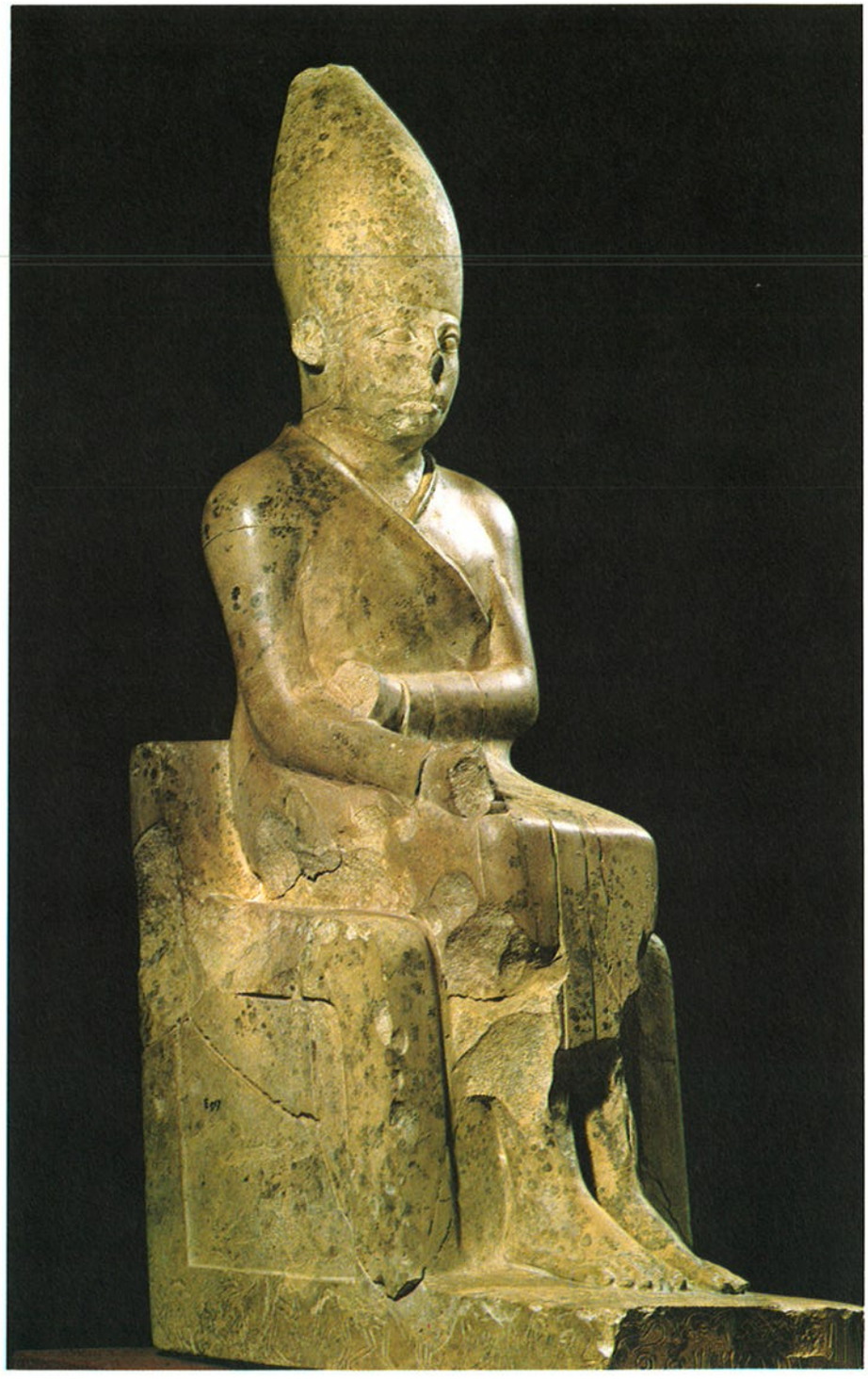

politiek en religie kan niet tot een simpele vergelijking worden gereduceerd. Bijna alle goden van later tijden waren, meestal in de vorm van dieren, vogels of fetisjen, tijdens de eerste dynastieën al bekend. De 'annalen' maken geregeld melding van religieuze feesten en de oprichting van instellingen die vermoedelijk tempels hebben vertegenwoordigd, maar we beschikken maar over zeer weinig informatie over hen uit andere bronnen.

Het is niet duidelijk tot op welke hoogte de giften van votiefvoorwerpen aan tempels en dodencultusorganisaties van voedsel vergezeld gingen. Dat er aan de tempels al vroeg een economische organisatie was verbonden kunnen we afleiden uit stenen vaten uit de Tweede Dynastie. Ze werden gevonden bij Sakkara en er valt de volgende inscriptie in te lezen: 'De Koning van Opper- en Neder-Egypte, de Twee Vrouwen, Ninetjer. De voedselvoorraad [djefau] van de godin Bastet. Het eerste priesterlijke gilde [wer]'. De bron van dit voedsel voor de godin is onbekend.

Volgens de 'annalen' werden er heel wat godenbeelden gemaakt, maar er is niet veel bewaard gebleven.

Het geloof in het leven na de dood was zelfs in deze tijd al complex. Graven werden als huizen voor de doden beschouwd en koninklijke en zelfs enkele privégraven gingen soms van dodenpaleizen of modellanderijen vergezeld. Deze opvatting werd tijdens de Tweede Dynastie zo ver ontwikkeld dat we dan zelfs slaapkamers, badkamers, toiletten en veestallen in de graven aantreffen. Een kapel tegen de noordzijde van de bovenbouw van een graftombe bij Sakkara uit de regeringsperiode van Koning Kaa diende waarschijnlijk voor de dodencultus. Dat er bij sommige graven boten begraven werden, was misschien het gevolg van religieuze opvattingen van een ander karakter. Hun doel was de overledene van een transportmiddel te voorzien voor de hemelse reizen die hij na zijn dood zou ondernemen. De heuvels van kiezel of zand in de bovenbouw van andere graven staan misschien in verband met het denkbeeld der wederopstanding en de oerheuvel waarop het leven ontstond.

De eerste contacten van Egypte met de wereld buiten het Nijldal vallen in drie categorieën uiteen: militaire strafexpedities die ten doel hadden de grenzen te beschermen en te controleren, expedities die werden ondernomen om verschillende soorten edelstenen die slechts buiten het dal voorkwamen te verzamelen en de handel met verre gebieden. De meeste bewijzen voor de veronderstelde militaire strafexpedities tegen de woestijnbewoners zijn afkomstig uit de 'annalen'. Verpakkings- of inmaak'data' op etiketjes die aan de voedselkisten waren bevestigd, vormen een ander bewijs. 'Het verslaan van de Ioentioe-stam' of 'de eerste maal dat het Oosten verslagen werd' vormen helaas maar vage aanduidingen en verwijzen misschien meer naar rituele gelegenheden dan naar feitelijke gebeurtenissen. Hetzelfde geldt voor de wellicht symbolische afbeeldingen waarop de koning een vijand verslaat. Toch bestaat er bewijs voor een vroege militaire expeditie naar Nubië, helemaal tot aan de tweede waterval, want deze is nabij Wadi Halfa vastgelegd op een rots bij Gebel Sheikh Suleiman.

Het coniferenhout en cederhout dat nu bij de constructie van graven en overal waar kwaliteitshout nodig was werd gebruikt, betrok men uit de kustgebieden van Syrië en Libanon. De grote hoeveelheden Syrisch-Palestijns aardewerk die werden gevonden worden als bewijs voor de import van olijfolie en misschien zelfs wijn geïnterpreteerd. Tot de overige goederen die de handel met verre gebieden opleverde behoorden luxe-artikelen als ebbehout, ivoor, hars, obsidiaan en lapis lazuli. Men moet zowel van routes over land als over zee gebruik hebben gemaakt en bij deze laatste lijkt de westelijke Delta een bijzonder belangrijke rol te hebben gespeeld.

Zo'n veertienhonderd jaar later, rond 1250 v. Chr., kopieerde een anonieme schrijver de namen der koningen uit het verleden op een oud vel papyrus om de documenten in zijn kantoor te kunnen verifiëren. Toen hij bij de naam Djoser kwam, veranderde hij van rieten pen en schreef hij deze naam in het rood. Op deze wijze bevestigde hij de reputatie die Djoser (Netjerichet) toentertijd genoot. Het was geen poging het begin van een volkomen nieuw historisch tijdperk aan te geven. De Derde Dynastie van Manetho begint bij Necherophes, een vergriekste vorm van Nebka, waarover verder weinig eervols valt mee te delen. Het valt niet mee te ontdekken welke redenen Manetho precies had om de Tweede en de Derde Dynastie van elkaar te scheiden. Zowel oude als moderne geschiedkundigen hebben geprobeerd de ontwikkeling van Egypte die begon met de vestiging in het Nijdal, allerlei formele grenzen en scheidslijnen op te leggen, maar geen van deze markeringen is bevredigend. Op hun best vertegenwoordigen ze niet meer dan mijlpalen in de gestage, ononderbroken ontwikkeling tot de beschaving die gewoonlijk wordt aangeduid als het Oude Rijk.

Misschien vertegenwoordigen de kleine ivoren beeldjes die in de tempel bij Nechen werden gevonden het begin van de typische 'dynastieke' stijl van vrijstaand beeldhouwwerk, maar hun datering ligt nog niet vast. Net als deze vrouwelijke dwerg met haar massieve pruik behoorden sommige ervan vermoedelijk tot meubelstukken.

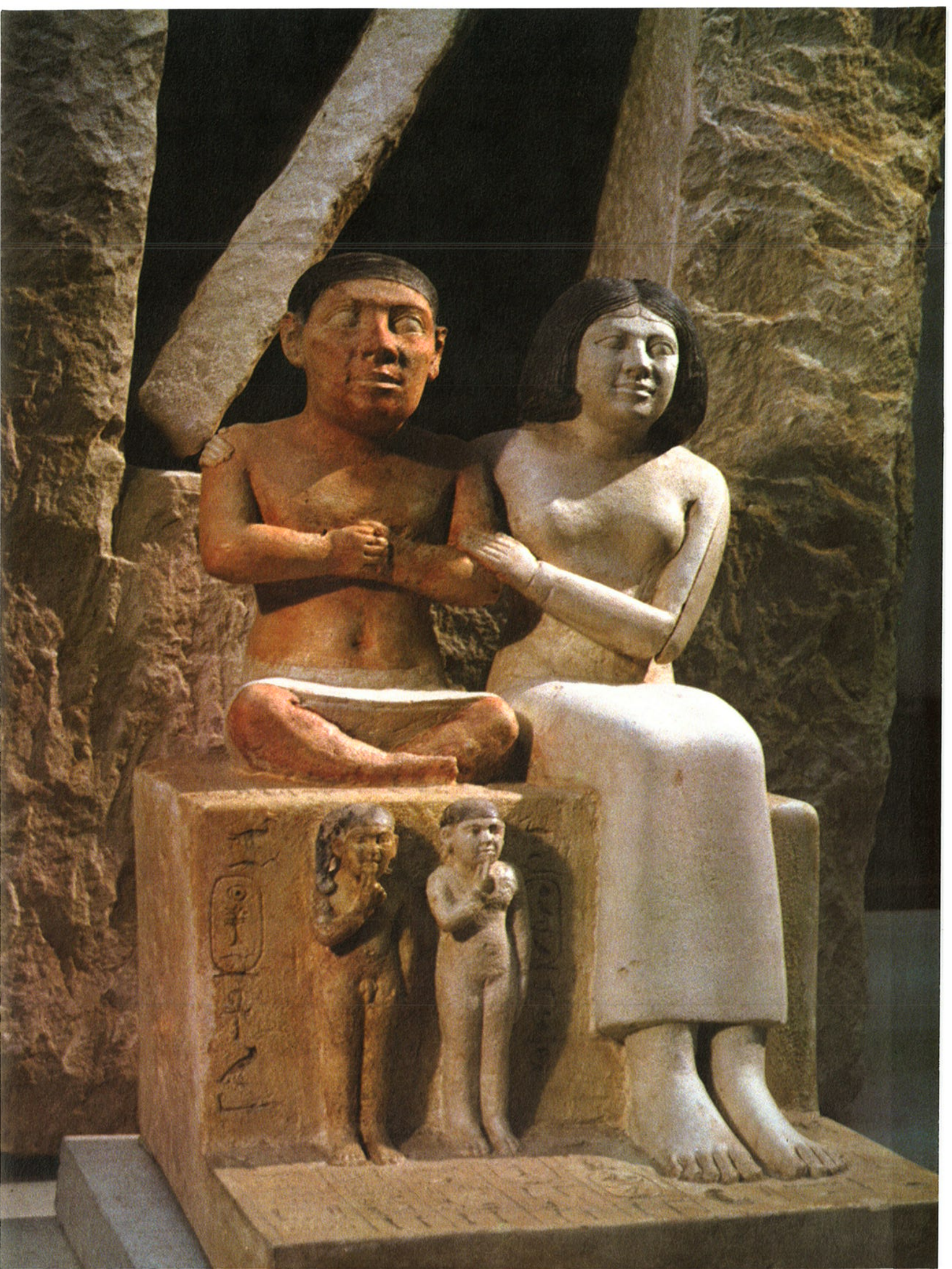

OPGERICHT EN SCHITTEREND

Het gezin van Sonb is eerder een fraai voorbeeld van een sterke compositie dan een buitengewoon kunstwerk. Het kleine lichaam van de dwerg, zijn zittende vrouw en de twee kleine kinderen zijn succesvol bijeengezet en vormen een innemende groep waarin de dwerg, hoewel niet verborgen, toch onopvallend blijft. Sonb droeg de titel 'dienaar van de god' (hem-netjer) *van Koning Choefoe en zijn opvolger Radjedef, en het beeld werd gevonden in zijn graf bij Gizeh. Dit zou erop kunnen wijzen dat hij in de Vierde Dynastie leefde, maar de Zesde Dynastie ligt bij dit soort private beelden meer voor de hand.*

'Pepi is Opgericht en Schitterend' *

Door de aanwezigheid van de spectaculaire kunst en architectuur van het Oude Rijk, zijn piramiden en graftomben, zou men gemakkelijk vergeten dat de Egyptische samenleving voor haar bestaan volkomen afhankelijk was van de produktie van haar boeren. De eenvoudige landbouwwerktuigen en -technieken die we kennen van afbeeldingen uit graftomben van het Oude Rijk, bleven zonder noemenswaardige veranderingen gedurende de verdere geschiedenis van het land in gebruik. Ze waren geschikt voor het werk en er was weinig aanleiding ze te verbeteren.

Tot het repertoire van de reliëfs van menige niet-koninklijke grafkapel behoorde ook een zorgvuldig gekozen panorama van het boerenleven, opgesierd met korte conversaties tussen de boeren zelf. Zo wordt in een ervan, die van Sechem-ankh-ptah uit het midden van de Vijfde Dynastie, de grafeigenaar beschreven met 'ziet toe op het werk op het veld: het inploegen van het zaad, het maaien, vlastrekken, ezels laden, dorsen met ezels op de dorsvloer en het wannen.' Deze activiteiten zijn in verschillende rijen voor hem afgebeeld en vormden in de ogen van de beeldhouwers die de grafreliëfs vervaardigden de belangrijkste fasen van het landbouwseizoen.

Het is onwaarschijnlijk dat de Egyptenaren van het Oude Rijk meer dan een oogst per jaar binnenhaalden. Het seizoen ving met het zaaien aan wanneer het water van de overstroming aan het begin van de winter, rond oktober-november, weer terugweek (oud-Egyptisch *peret,* letterlijk het 'uitkomen' van òf de ondergrondse velden òf het zaad). De namen van de belangrijkste granen die men verbouwde zijn te vinden op de zogenaamde plaatstèles die tegen de oostzijde van de bovenbouw van sommige graftomben zijn aangeplaatst die gedurende de Vierde Dynastie nabij de piramide van Koning Choefoe bij Gizeh werd gebouwd. De grafeigenaar is aan een tafel afgebeeld en zit voor een lange lijst met offergaven waarvan een deel uit vakjes bestaat in de vorm van kleine graanschuren en een beschrijving van hun inhoud. Op een van deze stèles, die van een 'schrijver van heilige boeken' waarvan de naam verloren is gegaan, staan zes van dergelijke graanschuren met twee variëteiten gerst (*it sjima* en *it mehi,*) emerkoren (Triticum dicoccum, *bedet*), de ongeïdentificeerde graan of vrucht *besha,* tarwe (Triticum aestivum, *ssoet*), en dadels (*bener*) die bij het bierbrouwen werden gebruikt.

Volgens de reliëfs werd het zaad met de hand uit kleine manden gestrooid die de zaaiers om hun schouders droegen en werd het door een kudde schapen of geiten ingelopen of met een paar ossen of koeien ingeploegd. De ploeger werd gewoonlijk door een ander vergezeld die de dieren moest aansporen. 'Vort, hup, vort!' roept de ossendrijver terwijl hij ze met een stok niet al te zachtmoedig aanspoort, en 'onder je, met z'n tweeën!', hen er

* De naam van de piramide van Pepi I bij Zuid-Sakkara.

Deze en volgende bladzijde: woestijn- en rivieroeverscènes in de graftome van Ptahhotep uit de laat-Vijfde Dynastie bij Sakkara: jagen met honden, het verwijderen van hom en kuit bij vissen, vogels vangen met netten en van de moerassen terugkerende bootslui die in een speels gevecht verwikkeld zijn. Het zijn slechts enkele miniaturen uit het grote panorama van het landleven dat zich tegenover twee grote afbeeldingen van Ptahhotep op de oostelijke muur van zijn offerkamer (tegenover twee schijndeuren) ontvouwt. Voor de oningewijde zijn de afmetingen van de afbeeldingen misschien onverwacht klein: de totale hoogte van het versierde muuroppervlak is ongeveer 5 Egyptische el (ca. 260 cm) en elk van de zeven horizontale rijen is slechts tussen 29 en 43 cm hoog. Het streven om de gehele beschikbare ruimte met voorstellingen en teksten op te vullen is in deze grafkapel bijzonder duidelijk zichtbaar.

waarschijnlijk aan herinnerend te kijken waar ze lopen. Het meest veelzijdige werktuig uit de Egyptische landbouw, de schoffel (*henen*), bestond uit een houten handvat met een houten 'blad' dat er door middel van een pen aan was bevestigd en dat met een dwarsverbinding van touw was versterkt. Tijdens de Predynastieke Periode was hij reeds in gebruik. Een hiëroglief die een geheel houten ploeg voorstelt (*heb*) verschijnt pas in de Tweede Dynastie.

Het koren rijpte voor het begin van de Egyptische zomer, tussen onze februari en april. Het maaien geschiedde met dezelfde soort sikkels als in de Predynastieke Periode. 'Ik zeg jullie, mannen, het gerst is rijp en hij die goed maait zal het hebben,' zegt de opzichter aan wie ter inspectie een van de schoven wordt getoond in de graftombe van Sechem-ankh-ptah. 'Wat is er dan, mannen? Maak voort, de emer is rijp!' spoort de opzichter de maaiers aan in de graftombe uit de Vijfde Dynastie van Ti bij Sakkara. Het gemaaide koren werd in schoven samengebonden en voor het transport in grote zakken gedaan. 'Ho! ezelkudde van 2500!' staat er in de graftombe uit de Vijfde Dynastie van de vizier Achtihotpe boven een scène met dieren die haastig door mannen met stokken worden binnengedreven. De beladen ezels, sommige met tegenzin, worden naar geïmproviseerde dorsvloeren geleid. 'Vort! Hup!', schreeuwt een drijver in de graftombe van Sechem-

ankh-ptah, terwijl een kameraad hem een doeltreffender methode adviseert: 'Por ze maar in hun achterste, vriend!'

Tezelfdertijd vond ongeveer de vlasoogst plaats en afbeeldingen van het vlastrekken, bundelen en op ezels vervoeren, gaan in de graftomben van het Oude Rijk veelvuldig gepaard aan die van de graanoogst.

Het dorsen geschiedde door het drijven van een kudde hoefdieren, meestal koeien of ezels, over de korenschoven op een ronde dorsvloer. De dieren moesten lopend worden gehouden en mochten zich niet aan het graan tegoed gaan doen. Het tafereel gaat meestal met de nodige verwarring gepaard en toont mannen met stokken die luid naar de dieren en elkaar staan te schreeuwen: 'Drijf ze in de rondte!' 'Hee! Als je je omkeert sla ik je!' 'Kijk uit wat je doet!'

Het wannen gebeurde door het zeven met handzeven of door het hoog opgooien van wat er op de dorsvloer was achtergebleven nadat het stro was weggehaald, terwijl men door middel van houten waaiers wind opwekte en het kaf wegblies. In tegenstelling tot alle andere landbouwwerkzaamheden werd dit door vrouwen gedaan. 'Maak voort, zuster!' roept een boerenknecht tot een van de vrouwen die graan want op een afbeelding in de graftombe van Ankh-mahor uit de Zesde Dynastie. 'Zoals je wilt!' antwoordt ze. 'Steek je

Voorstellingen van schijngevechten tussen de palende bemanningen van papyrusboten na hun jacht op gevogelte zijn heel gewoon. De levendige compositie van zulke scènes staat in schril contrast met de vormelijke reliëfs van de grafeigenaar zelf.

hand eens in deze gerst, het is nog vol kaf!' berispt een wanster haar gezellin in de tombe van Ti.

De laatste fase, in de graftombe van Sechem-ankh-ptah beschreven als 'het meten van gerst door de raad', werd door de beheerders van het landgoed uitgevoerd: een 'roeper' die het aantal maten koren dat in de graanschuur werd opgeslagen telde, een 'schrijver van de graanschuur' die het vastlegde, en de 'opzichter van het eigendom', die samen met de 'boekhouder van de officiële bezittingen' de leiding had over de boerderij.

Gemalen emerkoren gebruikte men voor het bakken van allerlei soorten brood en gebak. Gerst, tarwe en dadels waren de belangrijkste ingrediënten voor het brouwen van bier.

Veeteelt en de produktie van vlees, melk en huiden zowel als de levering van trekdieren speelden een belangrijke rol in de economie van het Oude Rijk. Het tellen van het vee werd het voornaamste onderdeel van de eerst tweejaarlijkse en aan het eind van de Zesde Dynastie jaarlijkse volkstellingen en belastingheffing. De vee-inspectie vormt een veelvoorkomend onderwerp in grafreliëfs. Tijdens het 'toezien hoe het vee voor het feest van de god Thoth van de landerijen van de geest *(ka)* en de dorpen van de officiële bezittingen in Neder- en Opper-Egypte wordt aangevoerd', wordt de vizier

Akhtihotpe door zijn oudste zoon en verschillende ambtenaren vergezeld. De 'landerijen van de geest *(ka)*' waren boerderijen die produkten leverden voor Akhtihotpe's graf. We zien hoe herders, waarvan sommigen kalveren brengen en anderen bundels veevoer dragen om de dieren in beweging te houden, met grote kragen versierde langhoornige ossen (*gen* en *ren iwa*) voortleiden. Deze dieren zouden tijdens het feest worden geslacht. Soms wordt het aantal van de geïnspecteerde veevoorraad ook genoemd; in de graftombe van Rachaef-ankh uit de Vijfde Dynastie bij Gizeh geldt het bijvoorbeeld 834 stuks langhoornig vee, 220 stuks ongehoornd vee, 2234 geiten, 760 ezels en 974 schapen. Zelfs voor een welgestelde priester van de piramide van Chefren zijn dit enorme aantallen, en we mogen dan ook aannemen dat ze eerder het eigendom van Chefrens cultusorganisatie vertegenwoordigen dan dat van een individuele priester.

Sommige delen van de Delta en de verhoogde waloevers die de rivier van de aangelegde waterbekkens scheidde waren vooral voor het grazen van vee geschikt. In de grafreliëfs gaan de moerasscènes vaak van in allerlei pastorale activiteiten verwikkelde herders vergezeld. 'Herders! laat die stier niet op haar klimmen!' staat er boven een tafereel van een man met een stok die het vee hoedt in de graftombe van Choenes bij Zawiyet el-Amwat uit de Zesde Dynastie. 'Toe maar, schatje, eet dat brood maar op!' probeert een zachtaar-

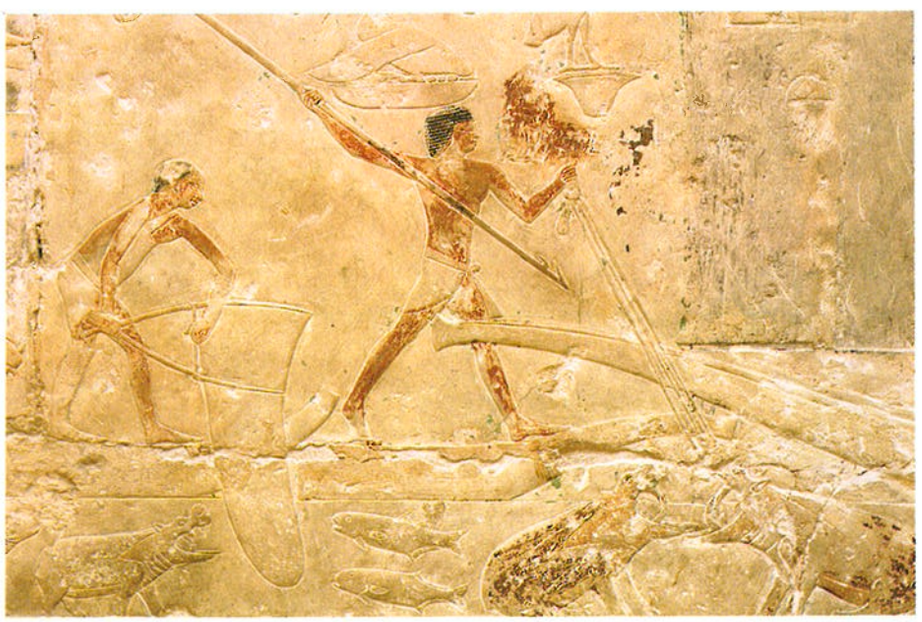

Het nijlpaard was het meest woeste en sterke dier van de Nijl en in sommige grafreliëfs heeft men de gevaarlijke en opwindende nijlpaardjacht dan ook afgebeeld. Het tafereel is gewoonlijk maar een onderdeel van een grotere compositie waarin de grafeigenaar gewapend met een speer in de moerassen naar vissen of vogels op jacht is. Dit was een veel ontspannender onderneming, waarbij het grootste gevaar uit het risico bestond van de papyrusboot te vallen. De jacht op nijlpaarden was een poging zich van het potentiële gevaar voor akkers en mensen te ontdoen en kan daarom niet geheel als sport worden afgedaan. In deze scène is de voorkant van de papyrusboot van de grafbezitster, Prinses Sesh-seshet Idoet uit de Zesde Dynastie, boven het geharpoende nijlpaard zichtbaar.

dige herder die naast een liggende os op de grond zit in een poging deze over te halen, op een reliëf in de graftombe van de vizier Ptahhotep bij Sakkara. Er zijn ook scènes waarin gemolken wordt of waarin koeien hun kalveren zogen. 'Hard trekken, herder, ze lijdt pijn!' commandeert een opzichter in een kalverscène waar een koe met een zwiepende staart, een gedraaid hoofd en een uitpuilend oog alle tekenen van ongemak vertoont.

Varkens komen op de grafreliëfs van het Oude Rijk niet voor. Men probeerde wel wilde dieren, zoals spiesbokken, te fokken of tenminste gevangen te houden, maar dit geschiedde meer vanwege traditionele, toentertijd al verouderde eisen voor bepaalde offers ten behoeve van de dodencultus dan om louter economische redenen. Op een van de houten panelen die in de graftombe van Hezire bij Sakkara uit het begin van de Derde Dynastie als stèles (grafstenen) dienden, staat boven de symbolische tafel met broden waaraan Hezire zit, 'water sprenkelen', 'handen wassen' en 'wierook branden' geschreven, gevolgd door 'wijn', een tafeltje met een schaal met niet nader genoemd voedsel, 'een jonge spiesbok' en een braadstuk op een bord.

Groenten en fruit kwamen uit tuinen. Onder de scènes in de uit de Vijfde Dynastie stammende graftombe van Niankhchnoem en Chnoemhotpe bij Sakkara bevindt zich 'Het begieten door een tuinman van de groentenbed-

Herders met vee doorwaden een kanaal, in het graf van Prinses Sesh-seshet Idoet bij Sakkara uit het einde van de Zesde Dynastie.

den in de tuin van het officiële bezit'. In de graftombe van Mereroeka zien we een zorgvuldig aangelegd slabed waarin ieder plantje door middel van een geultje van water wordt voorzien. Terwijl tuinlieden uit potten die ze aan een juk dragen dat over hun schouders hangt de groenten water geven, zijn anderen bezig de gewassen te oogsten. Op een reliëf van de graftombe van Niankh-nesoet uit het begin van de Zesde Dynastie trekt een geknielde man uien of knoflook uit de grond. Ook komkommers, prei, bonen, linzen en meloenen werden verbouwd.

Men kende ook fruitbomen en wijnstokken. Een koninklijk decreet, uitgevaardigd door Metjen, die aan het begin van de Vierde Dynastie leefde en het in zijn graftombe in Sakkara heeft vastgelegd, kende hem toe een 'landgoed van 200 el lang en 200 el breed, door een muur omsloten, toegerust en beplant met nuttige bomen; er moet een zeer grote vijver in worden aangelegd en er moeten vijgebomen en wijnstokken worden geplant.' Een dergelijke boom- annex wijngaard vinden we afgebeeld in de graftombe van Iymery bij Gizeh uit de Vijfde Dynastie. Twee mannen verjagen de vogels terwijl twee anderen in de bomen zijn geklommen om er vijgen en ander fruit te plukken. De vier meest tekenende processen van wijnbouw volgen echter pas hierna: mannen die van langs latwerk geleide wijnranken druiven plukken, ze vertrappen in een kuip, must persen in een

De jacht op woestijndieren, zoals ossen en gazellen, had soms tot doel ze levend te vangen zodat ze voor de fok of als offerdier gebruikt konden worden. In andere gevallen en vooral wanneer er honden werden gebruikt, was jagen een sport. Dit tafereel, waarop bovendien een leeuw een stier aanvalt, is te zien bij Sakkara in de tombe van Mereroeka uit het begin van de Zesde Dynastie.

zak door lange palen rond te draaien die eraan vastzitten, en ten slotte wijnvaten vullen.

Vijgen en wijn vervulden in Egypte de rol van het voedsel voor de goden. De uit de dood herrezen koning is 'een der vier goden door de aardgod Geb gemaakt die Opper-Egypte doorkruisen en die Neder-Egypte doorkruisen, die op hun staf leunen, die zijn gezalfd, die in rood linnen gekleed zijn, die van vijgen leven en wijn drinken.' Van de vruchten die tot het Egyptische voedsel in het Oude Rijk behoorden en waarvan sommige behalve de naam niets bekend is, waren dadels de voornaamste. Er werden ook bijen gehouden en tussen de scènes in de zonnetempel van Neoeserre bevindt zich er een waarop men honing verzamelt.

In de taferelen van activiteiten uit het leven langs de Nijl komen vaak mannen die vis uit de netten halen en anderen die wilde vogels vangen voor. 'Het is in aantocht en het brengt een goede visvangst!' roept in de graftombe van Ti een van de mannen die een groot net vasthoudt met een grote variëteit aan vis erin. 'Er zitten een paar mooie vissen tussen!' stemt zijn collega met hem in. 'Wat een vis, wat een vangst!' herhaalt een van de vissers ongelovig in de graftombe uit de Vijfde Dynastie van Neferirt-nef. Andere reliëfs tonen hoe de vis wordt opengesneden om te drogen en het kuit eruit wordt gehaald voor de bereiding van een saus (botargo), en hoe de vis op een spit boven het vuur wordt geroosterd.

Wilde vogels werden meestal met grote slagnetten gevangen. Wanneer ze zich hadden laten overhalen op het in de netten gestrooide voedsel neer te strijken, werd het net door mannen die erbij lagen te wachten met een touw dichtgetrokken. In de graftombe van Oedjaha-teti bij Sakkara uit de Zesde Dynastie vertellen de mannen, nadat ze juist met volle kracht een net gesloten hadden en van moeheid op de grond rolden, elkaar met zichtbaar plezier: 'Er zit van alles tussen!' Naast de vangst van wilde vogels waren er ook pluimveeboerderijen voor het fokken van ganzen en eenden.

Het voedsel van de gewone Egyptenaar bestond uit brood en bier, aangevuld met groenten, fruit en af en toe vis of gevogelte, dat met vlees waarschijnlijk een uitzonderlijke luxe vormde. Offerlijsten uit de graftombes van het Oude Rijk bieden ons wel enig idee over de samensteling van het menu van de Egyptenaren uit de hoogste klassen, maar dit verschilde wat variëteit betreft ongetwijfeld volkomen van dat der gewone mensen. Zo'n lijst vinden we bijvoorbeeld boven en voor de tafel met broden waaraan Nikanesoet zit, op een reliëf in zijn graftombe bij Gizeh. De lijst telt negentien verschillende soorten brood en gebak, zeven soorten bier en twee soorten wijn, tien verschillende stukken rundvlees, vier soorten vogels, zeven soorten vruchten, tarwe en gerst, en uien als enige groente. Sommige gangen worden op de lijst herhaald en staan vermoedelijk voor variëteiten die niet nader werden gespecificeerd, zoals bij de wijn, en zo is het aantal waren misschien nog wel groter.

Sommige voedingswaren die door de boeren werden geproduceerd dienden ook hun eigen behoeften. Een groot deel ervan was echter voor de vele tempels en grafkapellen bestemd die de dodencultus dienden. De meest spectaculaire hiervan stonden met de piramiden in verband. Deze vertegenwoordigen het hoogtepunt van de Egyptische sucessen qua grootschalige technologie en organisatie. Hoewel men tijdens de Eerste Dynastie ogenschijnlijk nog weinig moeite deed om de graftombe van de koning middels afmeting en vorm van die van zijn familieleden en ambtenaren te onderscheiden, blijkt de situatie aan het begin van de Derde Dynastie drastisch te

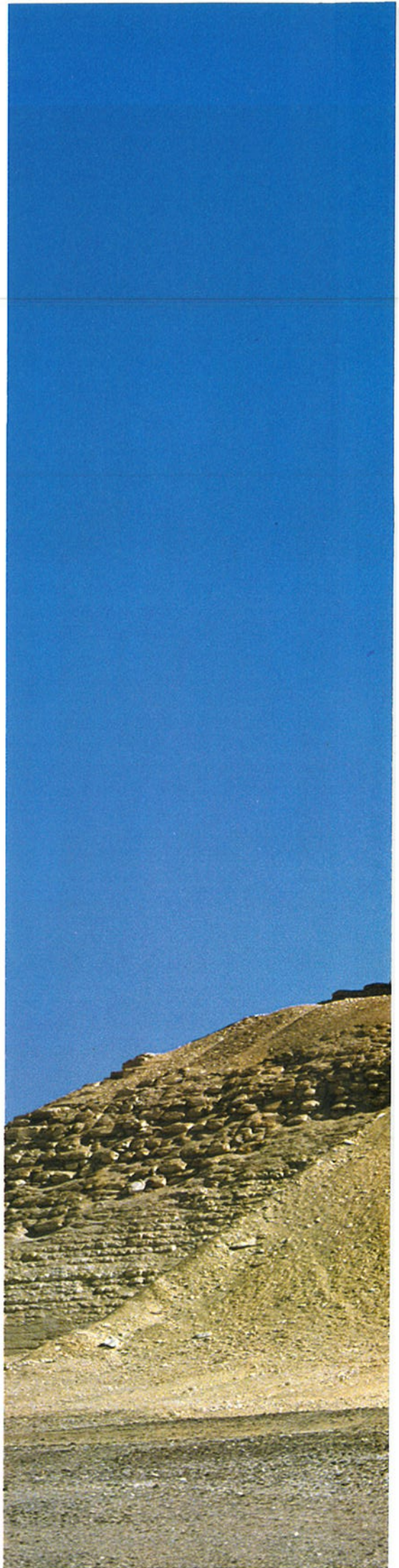

Aan het oude constructieprincipe van de trappiramide, gebaseerd op gemetselde steunberen rond een centrale kern, hield men ook bij echte piramiden vast en derhalve bezat iedere piramide een inwendige trappiramide. Bij de torenvormige ruïne van de piramide bij Medoem zijn deze steunberen duidelijk te zien. De piramide van Medoem werd oorspronkelijk als trappiramide ontworpen en vervolgens door toevoeging van een omhulsel in een echte piramide veranderd, maar de enorme druk die zo ontstond werd door de architect onderschat. Dit leidde tot een gedeeltelijke instorting, hoewel het blijkbaar tot ergens in de middeleeuwen duurde voordat deze plaatsvond. De piramide werd oorspronkelijk voor de laatste koning van de Derde Dynastie gebouwd en vermoedelijk voltooid door Snofroe.

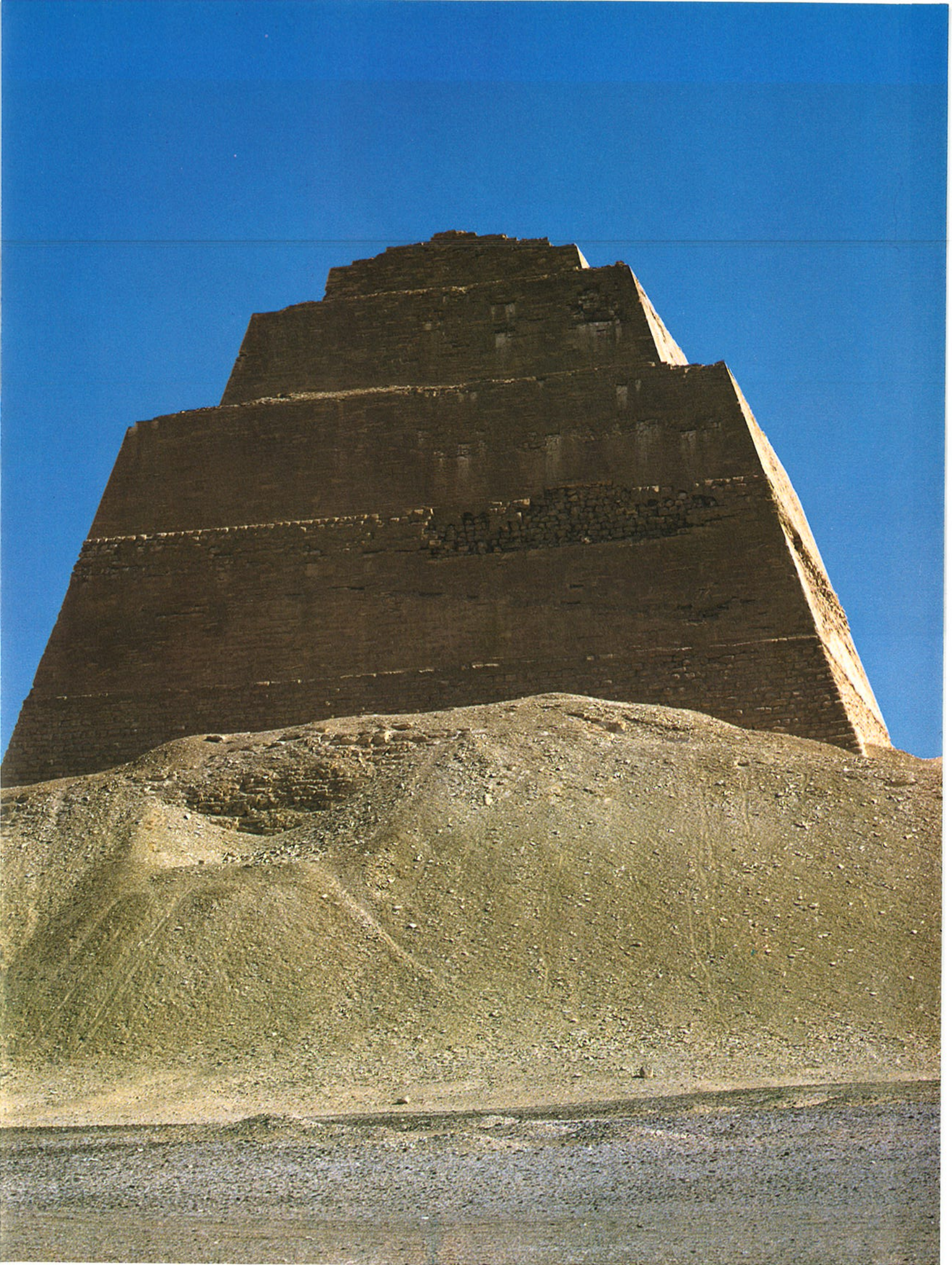

Het merendeel van de cultustempels (ook wel piramidetempels genoemd vanwege hun aan de piramiden grenzende ligging) is als gevolg van het plunderen van de kalksteen voor bouwdoeleinden of het branden van kalk bijna geheel verwoest. Het eerste ving al aan bij het begin van het Middenrijk, maar het laatste was gemeengoed vanaf de middeleeuwen tot het midden van de vorige eeuw. De tempel van Saboere bij Aboesir biedt, hoewel ernstig beschadigd, zelfs nu nog een goed beeld van zijn ontwerp en een vermoeden van zijn oorspronkelijke decoratie. De cultustempels werden volgens een goed uitgewerkt ontwerp gebouwd en kunnen precies worden gereconstreeurd, tenminste op papier.

zijn veranderd. Deze indruk van een plotselinge overgang is waarschijnlijk slechts schijn. De uit rots gehouwen fundamenten van de veronderstelde koningsgraven uit de Tweede Dynastie bij Sakkara hebben hun bovengrondse tichelbouw volledig verloren, maar indien deze op enigerlei wijze de afmetingen van de ondergrondse galerijen weerspiegelden, zouden ze gemakkelijk de missende schakel kunnen leveren in het bewijs voor de graduele toename in grootte vergeleken met privégraven.

Het vermogen om grote bouwwerken in steen op te richten verscheen in Egypte aan het begin van de Derde Dynastie. Het eerst bekende stenen gebouw dateert van het einde van de regeringstijd van Koning Nebka, de eerste koning van de Derde Dynastie. Bij een van zijn jaren in de 'annalen' van de zogeheten Steen van Palermo staat: 'het oprichten van [het gebouw met de naam] Men-netjeret in steen'. Men heeft dit bouwwerk nog niet kunnen lokaliseren. Kort daarna begon men bij Sakkara de bouw van een stenen graftombe voor zijn opvolger, Koning Netjerichet. Het is moeilijk om uitsluitsel te krijgen omtrent het motief achter de overgang van de mastabavorm, d.w.z. een tombe met een plat dak waarvan de buitenmuren een lichte helling vertoonden, naar de trappiramide. Het is mogelijk dat het alleen maar een nieuwe presentatie van een oud concept betrof. De binnenkant van sommige uit tichels opgetrokken mastaba's uit de Eerste Dynastie bij Sakkara bevatten boven de grafkamer nog een andere bovenbouw, en wel in de vorm van een lage en vermoedelijk afgetopte piramide met vele kleine treden. Misschien dat dit de oorsponkelijke grafheuvel was die met het idee van de mythologische heuvel waarop het leven was ontstaan in verband stond, terwijl de buitenkant van de mastaba, de nisfaçade, het uiterlijk van het koninklijke paleis imiteerde. De mastaba's van hoge ambtenaren, die toen nog tot de koninklijke familie behoorden, en vermoedelijk ook die van koningen, combineerden zo een graf dat het lichaam van de overledene bevatte met een verblijfplaats voor het voortgezette bestaan van zijn geest

(ka). Het zou niet tegen de aard van het Egyptisch denken ingaan om het een binnen het ander te plaatsen en het feit dat het inwendige bouwwerk voor mensenogen onzichtbaar bleef, was niet van belang. In het geval van de trappiramide van Koning Netjerichet waren beide elementen aanwezig maar van elkaar gescheiden: de verborgen heuvel is nu blootgelegd en wordt voorgesteld door de trappiramide, terwijl de nisfaçade van de mastaba nu wordt geïmiteerd door de muur met nissen rond het hele complex.

De volgende belangrijke verandering in het uiterlijk van het koningsgraf en zijn bijgebouwen deed zich ongeveer zeventig jaar later voor, aan het begin van de Vierde Dynastie. De vernieuwingen die toen werden ingevoerd waren zo ingrijpend dat hun oorzaken eerder op het gebied van de religie dan op dat van de technologie gezocht moeten worden. Het is mogelijk dat er nog andere, vermoedelijk van tichels gemaakte bouwwerken met de trappiramiden in het Nijldal in verband stonden, maar deze zijn tot dusverre nog niet gelokaliseerd. De piramiden van de Vierde Dynastie hadden aan de rand van het gecultiveerde gebied een monumentale stenen ingang (daltempel), die via een verhoogde weg in verbinding stond met een cultustempel tegen de oostzijde van de piramide die zich in de woestijn bevond. De cultustempel vormde het belangrijkste element van het nu tot volle ontwikkeling gekomen piramidecomplex. Elke dag werden er rituelen geleid en symbolische offers aan de geest van de dode koning gebracht. De piramide was niet meer dan een monumentale verzegelde graftombe die bij het onderhouden van de cultus geen directe rol speelde. Het piramidecomplex, het piramidedorp in het dal en zijn personeel en land en andere bezittingen die hun economische grondslag uitmaakten, vormden gezamenlijk de organisatie voor de koningscultus.

Eerst lag de cultustempel ten noorden van de piramide. De Egyptische architecten waren echter opmerkelijk soepel en inventief in hun aanpak om de eisen die door de religie werden gesteld in realiteit om te zetten. Eenmaal gedwongen door de omstandigheden waren ze niet bang te improviseren: zo heeft de piramide van Oeserkaf bij Sakkara zijn tempel tegen de zuidwand,

Linksonder: Slechts een daltempel van de drie piramidencomplexen van Gizeh, namelijk die van Chefren, kan worden bezocht. De daltempel van Choefoe ligt nog onder de huizen van het dorp Nazlet es-Simman ten oosten van het piramidenplateau verborgen en gezien de opmerkelijk complete staat van de rest van het complex biedt de uitgraving ervan ergens in de toekomst een opwindend vooruitzicht. Menkaure's daltempel was tijdens de dood van de koning nog niet voltooid en de resten van de muren zijn na hun ontdekking opnieuw onder het zand verdwenen. De daltempel van Chefren valt op door het sobere ontwerp en is het beste voorbeeld van de volkomen overheersing van de rechte lijn – meestal in rechte hoeken – in de architectuur van het Oude Rijk.

Rechtsonder: De piramide van Oenas was de eerste waarvan de binnenmuren met Piramideteksten werden beschreven. De inscripties kunnen in zo'n 750 uitingen of 2300 kortere spellingseenheden worden onderverdeeld. De meeste ervan komen in alle zes koningspiramiden en drie koninginnepiramiden welke de Piramideteksten bevatten voor, maar hun keuze en rangschikking zijn niet overal gelijk.

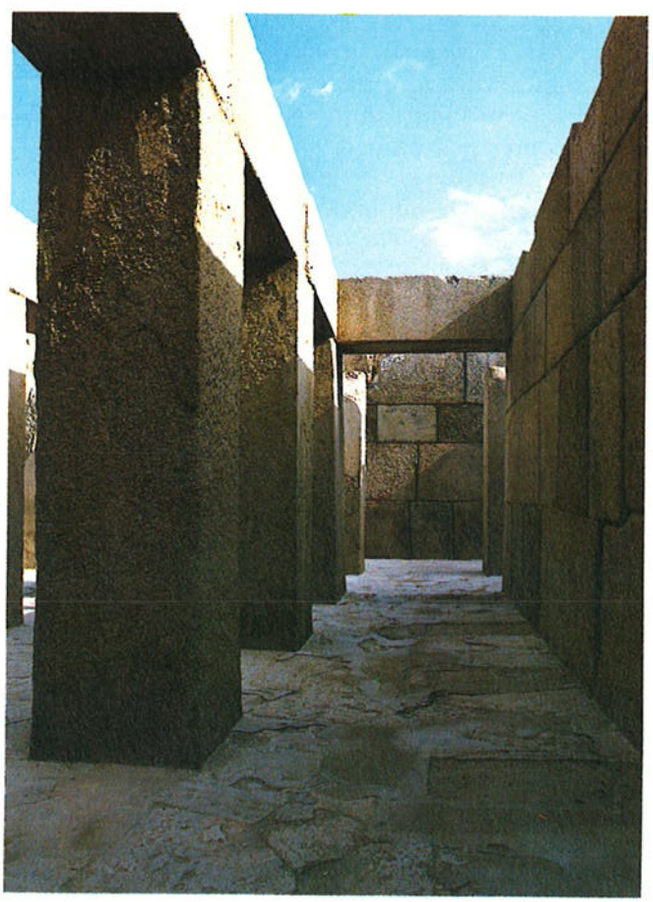

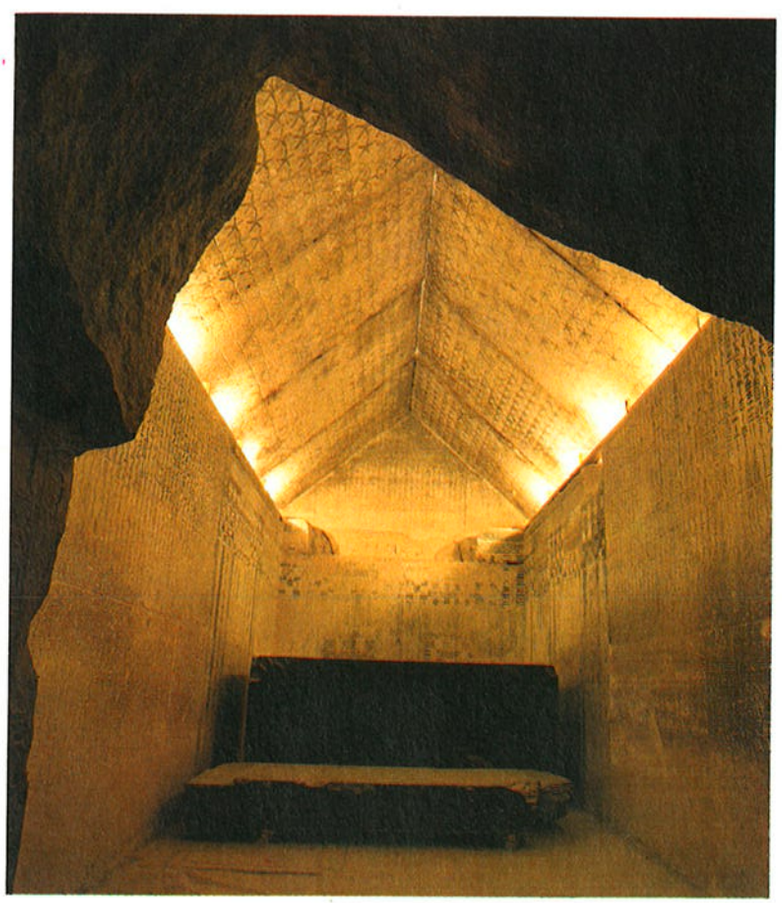

vermoedelijk vanwege de aanwezigheid van een eerder geplaatst bouwwerk aan de oostkant, en werd de tempel van Neoesere bij Aboesir om dezelfde reden niet op de centrale piramide-as gebouwd. De veranderingen in de ligging van de cultustempel die in de Vierde Dynastie plaatsvonden en die de oost-west-as van het complex accentueerden, waren anders van aard en droegen een permanenter karakter. Ze kwamen vermoedelijk voort uit een wijziging in de denkbeelden over het leven van de koning na zijn dood. De eerdere opvattingen over hemelse reizen in gezelschap van de goden werden weerspiegeld in de overwegend noordelijke oriëntatie die op de poolster werd gericht. Nu werden ze met ideeën over het koninkrijk van de onderwereldse god van het westen, Osiris, gecombineerd en door een westelijke oriëntatie bevestigd.

Een van de opvallende eigenschappen van de Egyptische mentaliteit was de weerstand om in het zicht van nieuwe ideeën de oude ook los te laten. Men gaf er de voorkeur aan motieven en elementen te combineren en denkbeelden opnieuw te interpreteren en met elkaar te versmelten. Dit weerspiegelt misschien een andere benadering van het begrip vooruitgang dan die welke bij ons tegenwoordig overheerst. Vanaf de Vierde Dynastie werd de cultustempel regelmatig bij de oostzijde van de piramide geplaatst, maar het hele Oude Rijk lang bleef men een kleine kapel aan de noordzijde bouwen.

Het koningsgraf, zelf veranderde aan het begin van de Vierde Dynastie van een trappiramide in een echte piramide. We hebben voor de reden tot deze verandering geen deugdelijk bewijs. Misschien was het gewoon de meest logische stap in de verdere ontwikkeling van het koningsgraf omdat de echte piramide de meest simpele en perfecte vorm is die een bouwwerk met een rechthoekig grondplan kan aannemen, maar het kan ook een imitatie zijn geweest van de top van de obelisk die met de zonnegod Re van Ioenoe (Heliopolis) in verband stond. Het was in de Vierde Dynastie onder de regering van Radjedef dat de koninklijke benaming verscheen die de koning met Re verbond, en de naam van de god werd nu een vast onderdeel van 's konings *ni-soet-bit* naam.

Hoewel iedere piramide uit de Vierde en Vijfde Dynastie een eigen ontwerp had, waren alle piramides uit de Zesde Dynastie uiterlijk van hetzelfde type: 150 bij 150 el (78,75 meter) in de basis en 100 el (52,20 meter) hoog. Als regel werd standaardisering door de Egyptenaren bewust vermeden, zelfs al liet Choefoe voor zijn familieleden en ambtenaren bij Gizeh wel een aantal gelijkvormige graftomben bouwen. Misschien had de staat bij eerdere grootschalige projecten al bepaalde moeilijkheden ondervonden en reduceerden piramiden van standaardafmetingen simpelweg de organisatieproblemen. Hoewel bescheiden in vergelijkig met zijn voorgangers, bleef een piramide van deze afmetingen een indrukwekkend bouwwerk en zou het de planningsbeslissingen bij aanvang van het werk aanzienlijk hebben vereenvoudigd.

Het basisontwerp van het piramidecomplex uit de Vierde tot en met Zesde Dynastie (de daltempel, de verhoogde weg, de cultustempel en de piramide) werden geïmiteerd in de zonnetempels die in de Vijfde Dynastie werden gebouwd, en duidt erop dat men in het Oude Rijk het idee van een doelmatig ontworpen en gebouwde tempel algemeen accepteerde. Een grote gemetselde obelisk (geen monoliet) van de zonnetempel vormde het brandpunt van de oppertempel. De open bouw en het decoratieve ontwerp accentueren de weldadige invloed van de zonnegod en de door hem bekrachtigde rituele gelegenheden van het bewind, zoals het jubileumfeest. Tot nu toe heeft men slechts twee zonnetempels, die van Oeserkaf en Neoeserre, met zekerheid gelokaliseerd en uitgegraven, terwijl vier andere die in teksten worden genoemd nog op ontdekking wachten.

Gedetailleerde informatie over het uiterlijk van de tempels der plaatselijke goden ontbreekt nagenoeg geheel. Met de mogelijke uitzondering van de tempels van Re-Harakhti bij Ioenoe (Heliopolis) en van Ptah bij Ineb-hedj (Memphis), bleef het aantal koninklijke bouwactiviteiten in deze plaatselijke tempels vermoedelijk gedurende het hele Oude Rijk vrij beperkt.

Bij Sakkara vormden de koningsgraven uit de Tweede Dynastie en de

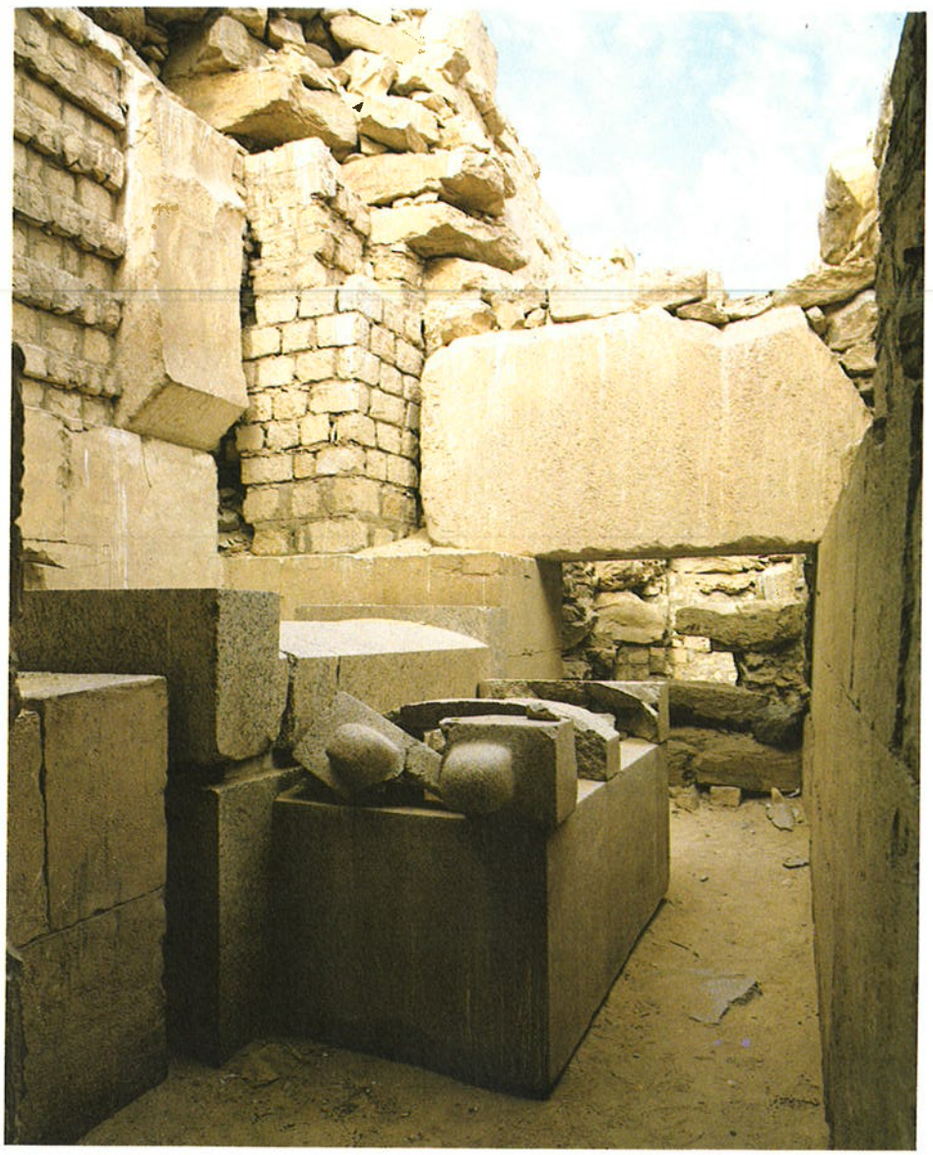

De grafkamer van Ptah-sepses, de vizier van Neoeserre, bij Aboesir. Hij bevat een muurtekening met de voorstelling van een methode die de steenhouwer gebruikte om op grond van de gegevens die de architect hem ter hand stelde de maten van een onregelmatig gevormde draagbalk uit te werken. De Egyptische meetkunde was volkomen praktisch en de auteur van de muurtekening was net zozeer een meetkundige als de schrijver die in regeringsdocumenten het aantal broden optelde en aftrok een wiskundige.

trappiramiden uit de Derde Dynastie een geïsoleerde groep op enige afstand in de woestijn, zonder dat er enige graftomben van minder belangrijke lieden in hun directe nabijheid aanwezig waren. Dit was het denkbeeld van het oorspronkelijke *ta djeser*, gewoonlijk vertaald als 'heilig land' of 'necropolis', maar dat waarschijnlijk accurater wordt vertaald als 'afgescheiden gebied'. Het was een voortzetting van de traditionele inrichting van de vroegere necropolis bij Abydos. De niet-koninklijke graftomben moeten op enige afstand naar het oosten, vlak bij het dal zijn gebouwd. Zo'n strikte scheiding van koninklijke familie en ambtenarij veranderde in de Vierde Dynastie tegelijk met de piramide zelf. Het gebied rond de koningspiramide raakte nu vol met graftomben van leden van de koninklijke familie, ambtenaren van de koning, priesters en handwerkers. De meest vooraanstaande koninginnen werden in kleine bijpiramiden begraven.

In eerste instantie werd de koning zelf verantwoordelijk geacht voor de voorziening van privégraven voor de rest van de koninklijke familie en zijn ambtenaren. Snofroe en Choefoe vervulden deze taak op voorbeeldige wijze door zodra er in de buurt van hun piramiden ruimte beschikbaar kwam, in een regelmatig patroon graftomben voor toekomstig gebruik te bouwen. Het aantal mensen dat in staat was zich van een graf in de koninklijke necropolis te verzekeren nam toe en tijdens de regeringen die volgden verdween de eenvormigheid zeer snel. Desondanks bleef vanwege het gemak en het verminderde gevaar voor plunderingen de nabijheid van de koninklijke piramide altijd een belangrijke overweging in de keuze van een

Veel van de stenen die men voor de bouw van de piramiden bij Gizeh nodig had kwamen uit de directe omgeving. Hierdoor ontstond er een aantal kunstmatige rotswanden die vanaf de regering van Chefren voor het geheel of gedeeltelijk uithouwen van privégraven werden gebruikt. Uit de rotsen gehouwen graven schijnen ten noorden van Sakkara al eerder te hebben bestaan, dus het idee was niet nieuw, maar daar had men van natuurlijke rotswanden gebruikgemaakt. De belangrijkste reden was kostenbesparing. De graftombe van Meresankh, een der koninginnen van Chefren, biedt met een bovenbouw over een uit rotsen gehouwen kapel een combinatie van de uit rotsen gehouwen en vrijstaande technieken. Sommige der grafelementen, zoals beelden van de grafeigenares en haar verwanten, werden eveneens uit de rotsen gehouwen, waardoor het lijkt alsof de beelden in nissen werden geplaatst.

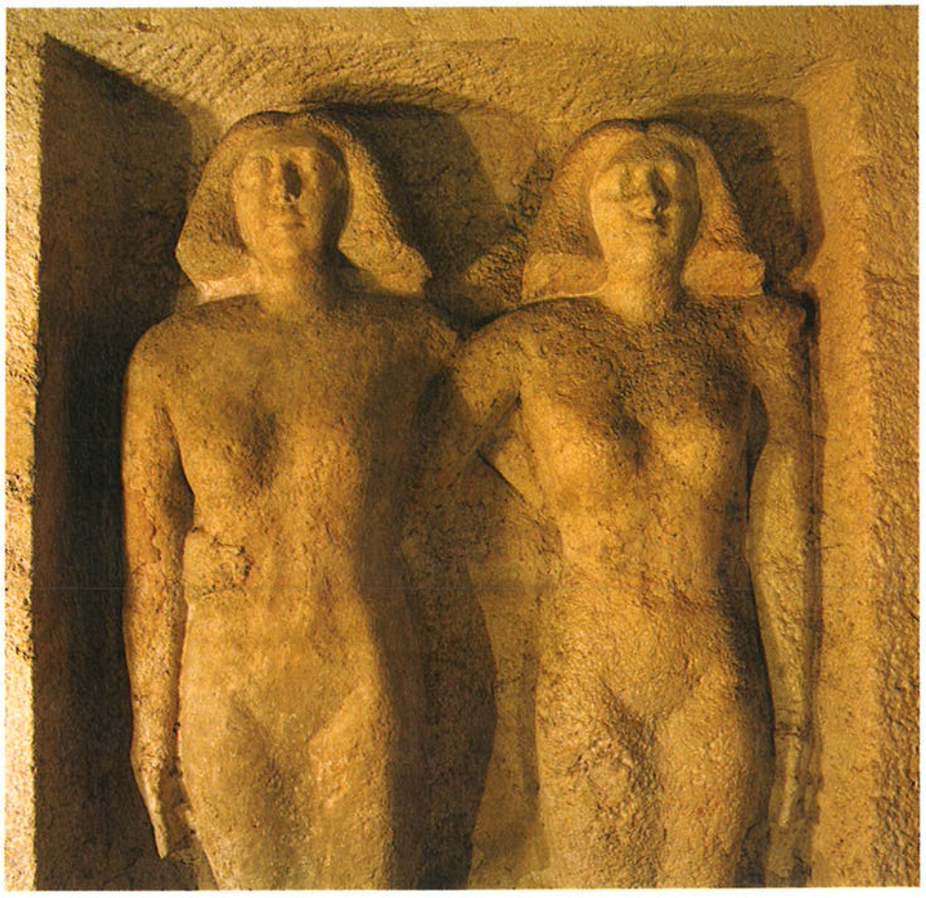

Individuele privébeelden waren veruit het meest gebruikelijk. Beelden van paren (man en vrouw, moeder en dochter etc.) en familiegroepen bestonden ook, maar echte groepen bleven beperkt tot de uit steen gehouwen beelden. Deze groep van tien vertegenwoordigt de vrouwen uit de familie van Koningin Meresankh in Gizeh. Sommigen zijn vermoedelijk meer dan eenmaal afgebeeld.

plaats voor de graftombe. Terwijl de heersers van het Oude Rijk, op een uitzondering na, piramiden kozen voor hun begrafenissen, bleef daarnaast de mastaba als privégraftombe in gebruik. Het is mogelijk dat de eerste stenen privémastaba bij Sakkara tegelijkertijd met de trappiramide van Netjerichet ontstond, maar het was pas onder de regering van Choefoe dat ploegen koninklijke arbeiders ze in grote aantallen bij Gizeh begonnen te bouwen. De eerste Gizeh-tomben met uit rotsen gehouwen kapellen, die uit rotswanden werden gemaakt welke na het delven van de stenen voor de piramiden waren achtergebleven, dateren van iets later, maar zelfs daar heeft Sakkara in de ontwikkeling misschien vooropgelopen. Desondanks bleef men vanwege het relatieve gemak en de lage kosten gedurende de rest van het Oude Rijk de mastaba's van tichels bouwen.

Om de formele ontwikkeling van de privégraftombe en zijn elementen ten tijde van het Oude Rijk te begrijpen, is het noodzakelijk om naar het begin van de Egyptische geschiedenis terug te gaan. De mastaba's van de Eerste Dynastie vormden boven de grond stevige bouwwerken en de ondergrondse grafkamers bleven ontoegankelijk. De gevel rond deze van tichel gemaakte mastaba's bestond uit een reeks deuren nabootsende nissen ('paleisgevels'), waarvan er een, die in de oostelijke zijde nabij de zuidoostelijke hoek, in het middelpunt stond bij de dodencultus. We kunnen aannemen dat dit de plaats was waar de offers, die door de geest *(ka)* van de doden werd verlangd, heen werden gebracht en waar het offerritueel werd geleid. Iemand die buiten de mastaba tegenover de nis stond keek uit naar het westen, de traditionele Egyptische verblijfplaats van de doden, en hoewel we voor dit geloof geen geschreven bewijs uit deze vroege periode van de Egyptische geschiedenis hebben, lagen ook in de Predynastieke Periode de meeste lichamen al naar het westen gericht. In de Tweede Dynastie plaatste men een grafsteen ('nisstèle') achter in deze nis. Tijdens de Derde Dynastie ontwikkelde de nis zich tot een klein kamertje dat slechts via een nauwe gang

Het piramidecomplex was omringd door graven die samen de begraafplaats van de piramide vormden. De werkplaatsen van de handwerkslieden die zich met de bouw van de graven en het onderhouden van hun dodencultussen bezighielden, bevonden zich in het piramidedorp. Er bestonden zeer nauwkeurige redenen voor het kiezen van een bepaalde piramidebegraafplaats voor een graf. Misschien had de grafeigenaar in de regering van de koning gediend en had hij in ruil een graf of een deel daarvan gekregen, of was hij met de organisatie van de koningscultus verbonden geweest. Ook familietradities en de plaats van afkomst speelden een rol van betekenis. Als vuistregel kunnen we stellen dat iemands graf daar werd gebouwd waar hij gedurende zijn leven zijn grootste rijkdom en invloed had gekend. Hoewel hij in de Zesde Dynastie had geleefd werd Meryre-noefer Qar, 'opzichter van de piramidedorpen van Choefoe en Menkaure' en 'inspecteur der priesters van de piramide van Chefren', bij Gizeh begraven in de oude begraafplaats uit de Vierde Dynastie.

toegankelijk was, alsof het voor bescherming in het lichaam van de mastaba was teruggetrokken. Dit was ook inderdaad wat er gebeurde. Zo werd er een primitieve eenkamerkapel gevormd en het brandpunt van de cultus verplaatste zich nu van de buitenzijde van de mastaba naar de verst gelegen binnenmuur van deze kapel. De nis die voorheen in de buitenwand van de mastaba lag, werd nu in de kapel zelf gereproduceerd. Een dergelijke functieverplaatsing van het ene deel van het bouwwerk naar een ander zonder de er aan ten grondslag liggende redenering te veranderen, is kenmerkend voor het Egyptische denken en kan men keer op keer in de begrafenisgebruiken waarnemen. Toen in de Tweede Dynastie de nisfaçade volledig van de buitenzijde der mastaba verdween, verscheen hij opnieuw op de doodkist, die men eveneens als het huis van de geest *(ka)* beschouwde.

De geheel uit steen vervaardigde nis ('schijndeur'-stèle) was oorspronkelijk de enige decoratie in de kapel, maar geleidelijk aan verschenen er meer en meer reliëfs op de muren. De in eerste instantie enige kamer in de mastaba (hoewel er buiten misschien nog andere waren) werd eraan toegevoegd totdat in de Zesde Dynastie nagenoeg de hele bovenbouw op deze wijze werd ingenomen en het geheel zo gelijkenis met een huis begon te vertonen. De grafkamer, die in het Oude Rijk vaak op de bodem van een schacht lag welke in de rotsbodem was uitgedolven, was ontoegankelijk en het was pas in de Zesde Dynastie dat de versieringen, zij het in beperkte mate, ook deze ruimte bereikten. Terwijl het aantal grote versierde kapellen al duidelijk afnam, werden het nu de grafkamer en vooral de doodkist die enkele van de voornaamste decoratieve elementen van de grafkapellen overnamen. Toen tijdens het algehele verval dat op het eind van het Oude Rijk volgde de versieringen nagenoeg uit de grafkapellen verdwenen, behielden slechts de schijndeur-stèle (d.w.z. de opvolger van de oorspronkelijke nis in de gevel) en de doodkist er een deel van, alsof de ontwikkelingscyclus was voltooid en alleen het meest essentiële was overgebleven.

De oorspronkelijke bedoeling van de versiering van grafkapellen was om

de geest *(ka)* van de doden van de benodigdheden voor het leven na de dood te voorzien. Op stèles van de Tweede Dynastie zit de grafeigenaar aan een tafel waarboven een lijst met schenkingen hangt die iemand kon oplezen wanneer hij het 'brengen van de offers met de stem' wilde doen. Naarmate de versieringen ook de muren van de kapel begonnen te bestrijken, verschenen er op de grafreliëfs steeds meer afbeeldingen van bezigheden die nauw met het idee van bevoorrading waren verbonden, vooral de slachtscène. Andere scènes, die zich op het land of in de huishouding van de grafeigenaar afspeelden, getuigen van de ontwikkeling van dit idee: landbouw en veeteelt, visvangst, vogels strikken, handwerk, bakken en braden, brouwen en feesten. Andere onderwerpen waren oorspronkelijk wellicht van hetzelfde soort, maar kregen nu een traditioneel karakter, waardoor men er misschien heel anders tegenaan ging kijken, zoals de vis- en vogelvangst in de moerassen. De grafeigenaar doet in deze scènes nu actief mee, terwijl hij voorheen bijna altijd slechts toezag. Deze activiteiten waren misschien symbolisch van aard en slaan niet noodzakelijk alleen maar op eenvoudig vastgelegde genoegens. Sommige op zich onbelangrijke scènes werden alleen opgenomen omdat ze met de afgebeelde hoofdthema's in verband stonden: bootslieden die met lange palen zijn uitgerust en in een steektournooi verwikkeld zijn naast het vangen van vis, een fluitspeler die de maaiers begeleidt bij de oogst van het graan en een tamme gorilla die de mannen 'helpt' bij het persen van de most door de palen te draaien die aan een zak met vertrapte druiven zijn bevestigd.

De graftombe werd voor de eeuwigheid gebouwd en vormde dus een goede plaats om wettige teksten in op te nemen, met name die met betrekking tot schenkingen, brieven van de koning en autobiografische teksten. De afbeeldingen van begrafenissen volgden misschien hetzelfde patroon als dat van de tempelversieringen door activiteiten te tonen die nauw in verband stonden met het bouwwerk zelf. Naarmate de grafversieringen gevarieerder werden kreeg de handwerker/kunstenaar op de keuze der

De kapel van de graftombe van Meryre-noefer Qar was uit rots gebouwen en de mastabavormige bovenbouw, die verloren is gegaan, van steen gebouwd. Het gebruik van twee verschillende bouwmethoden was in de necropolis van Gizeh heel gewoon. Kan men in de bouwplannen van de grafkapellen uit de Derde en Vierde Dynastie nog enige uniformiteit herkennen, daarna vormde praktisch iedere graftombe een individuele combinatie van voorgeschreven grafelementen.

Choefoe was de eerste die met een valk op zijn troon werd afgebeeld, maar hier zien we het nog enige in complete staat verkerende voorbeeld van het genre uit de Vierde Dynastie, en wel dat van Chefren. Het is van grauwacke en misschien wel het mooiste Egyptische beeld ooit gemaakt. De valkgod Horus was nauw verbonden met de koningen, en de roofvogel die zijn vleugels beschermend rond het hoofd van de koning spreidt is symbool van dit idee.

thema's, binnen de door het doel van het gebouw vastgestelde grenzen, steeds meer persoonlijke invloed.

De relatie tussen de reliëfs en driedimensionale beelden was zeer nauw. De stijl die we kennen van de kunst uit het Oude Rijk had zijn grondslag in de reliëfs van de hofkunst uit de Predynastieke Periode. Vrijstaande beelden ontwikkelden zich later. Dit is het beeld zoals dat uit opgegraven materiaal is ontstaan, maar hetzelfde kan worden afgeleid uit sommige kenmerken van die beelden die zich uit 'tweedimensionale' reliëfs hebben ontwikkeld. Reeds de eerste staande beelden van mannen tonen zonder uitzondering de linkervoet iets voor de rechter in de typisch Egyptische 'platvoeten'houding. Hiervoor bestaan twee redenen: de meestgeliefde 'hoofd'richting in zowel de Egyptische tweedimensionale kunst als het schrift, was voor gestalten en hiërogliefen naar rechts, terwijl als een van de basisregels voor afbeeldingen gold dat alle belangrijke elementen zichtbaar moesten zijn. De begrippen compleet en perfect waren voor de Egyptenaren bijna identiek. Wanneer we ons twee mensen van dezelfde grootte voorstellen die allebei naar rechts kijken en naast elkaar op dezelfde basislijn staan, moet het gezicht van de ons het meest verwijderde persoon iets meer naar voren staan dan dat van degene die het dichtstbij staat. Als dat anders zou zijn dan zou het gezicht van de eerste, zijn meest persoonlijke kenmerk, onzichtbaar worden. Wat de voeten betreft, van iemand die naar rechts kijkt staat zijn linkervoet altijd iets voor de rechter, zelfs wanneer hij staat en niet loopt. Een beeldhouwer begon zijn werk aan een beeld door op het steenblok waaruit hij het zou houwen een profiel te schetsen en daarmee introduceerde hij dit element in de driedimensionele beeldhouwkunst.

Grafbeelden werden opgeslagen in *serdabs,* kamers die om veiligheidsredenen voor mensen ontoegankelijk waren gemaakt maar waarin de geest zonder moeite kon doordringen. De functie van het beeld als vervangende verblijfplaats voor de geest *(ka)* leidde niet tot pogingen om in iemands grafbeelden een betrouwbare gelijkenis met hem of haar te bereiken, omdat met de inscriptie van de naam der grafeigenaar de individualiteit al was vastgelegd.

De koningsbeelden waren van een veel hoger kwaliteitsniveau dan de privébeelden en boden een grotere variëteit. Veel van de koningsbeelden bezaten vernieuwende elementen en zoals sommige kenmerken gedurende de rest van de Egyptische geschiedenis in stand werden gehouden, waren er

De grauwacke triaden (groepen van drie) van Menkaure werden gevonden in de daltempel van zijn piramidecomplex bij Gizeh. De koning wordt vergezeld door de godin Hathor (met de zonneschijf en hoorns), de beschermgodin van het dal waar de tempel zich bevond, en een personificatie van een Egyptische provincie, in dit geval Hoe (Diospolis Parva). De daltempel van Merkaure bevatte een reeks van zulke beelden, maar het lijkt erop dat niet alle provincies zijn vertegenwoordigd. Dit levert de nodige problemen op bij het verklaren van hun aanwezigheid in de tempel. Waarschijnlijk was hun doel hetzelfde als dat van de reliëfs met processies van provincies in andere piramidecomplexen. De beelden zijn relatief klein, zo'n 95 cm hoog, en stellen hen die aan de monumentale kunstwerken van latere perioden gewend zijn altijd enigszins teleur.

andere die nooit meer terug zouden keren. Zowel als gevolg van de poging de gezichtstrekken van de koning goed weer te geven als van de stilistische kenmerken der beeldhouwers of hun scholen, bestaat er weinig twijfel over het individuele karakter van de koningsbeelden.

Radjedef was de eerste en ogenschijnlijk tevens de laatste koning die werd afgebeeld met een klein beeld van een van zijn koninginnen aan zijn benen. In scherp contrast hiermee staat het dubbelbeeld van Menkaure en zijn koningin, waarschijnlijk Chamerernebti II, zij aan zij en een studie zowel van waardigheid als van toewijding. Zowel het beeld van Radjedef als van Mankaure diende als prototype voor vele privébeelden van man en vrouw.

Bijna alle beelden waren aanzienlijk kleiner dan levensgroot en hoewel er wel kolossale beelden bestonden, waren ze toch vrij zeldzaam. Het materiaal van de koningsbeelden varieerde in ruime mate. Men prefereerde wel de prestigieuze hardere steensoorten, maar hout en koper werden evenzeer gebruikt. Een van de ingangen in de 'annalen' voor een van de jaren van koning Nebka uit de Derde Dynastie gaat als volgt: 'Het jaar van: de vervaardiging van het koperen beeld genaamd Koning Chasechemoei die groot is van de Witte Kroon. De hoogte van de overstroming in de velden: twee el, zes palmen, tweeëneenhalve vinger.' Het beeld was vermoedelijk uit metaal vervaardigd dat door hameren was gevormd en door pennen samengevoegd. Het geven van een naam aan een koningsbeeld was heel gewoon in Egypte en het verslag toont dat men koper nog als een zeer prestigieus metaal beschouwde. Het betreffende beeld is niet bewaard gebleven, maar bij Nechen (Hierakonpolis) heeft men overeenkomstige beelden gevonden van Pepi I en Merenre.

Privébeelden werden maar zelden vervaardigd door beeldhouwers die over genoeg talent beschikten om ze met individuele trekken uit te rusten, hoewel we zelfs niet altijd kunnen vaststellen of het wel levensgetrouwe voorstellingen van de betreffende personen zijn. Sommige van de beelden die hiertoe behoren, zoals de zittende vizier Hemioenoe, stammend uit de regeringstijd van Choefoe, of de buste van de vizier Ankh-haf, waarschijnlijk uit de periode van Chefren, dateren uit de Vierde Dynastie en werden in koninklijke werkplaatsen vervaardigd. De duidelijke stagnatie in het niveau van privébeelden na afloop van de Vierde Dynastie ontstond omdat de meeste beelden toen op privéorders werden besteld en de talenten van de voor een privéburger beschikbare handwerkers veel geringer was die dat van de topbeeldhouwers van de koninklijke werkplaatsen die sommige van de beelden der Vierde Dynastie hadden gemaakt.

De eenvormigheid der modellen (zittend, staand, schrijvend en in groepen) was te wijten aan het feit dat het alle grafbeelden waren, die eerst in *serdabs* en later in grafkamers werden geplaatst en zodoende eenzelfde rol moesten vervullen. Voor hetzelfde graf maakte men er misschien een paar die verschilden van vorm en materiaal. De privébeelden uit het Oude Rijk zijn klein en beeldjes van meer dan vijftig centimeter hoog vormen een uitzondering. De meeste werden oorspronkelijk geschilderd.

Een grotere variëteit kende men onder de zogenaamde dienarenbeeldjes. Deze beeldjes stelden leden van de huishouding van de grafeigenaar voor tijdens het verrichten van allerlei werkzaamheden, waarvan de meeste met het bereiden van voedsel te maken hadden. De bevoorrading van het graf, hetzelfde idee dat de eerste reliëfs had geïnspireerd, zal tot de invoering van deze grafbeelden hebben geleid.

Omdat de kansen op behoud veel groter zijn, is de momumentale architectuur in steen veel bekender dan de architectuur van huizen in ongebakken kleisteen. Bovendien heeft de voortdurende bewoning van de gecultiveerde gebieden de sporen van vroegere verblijven grotendeels uitgewist. In de boerenhuizen leidde een gang naar een rechthoekig ommuurde open plaats die verschillende doelen in zich verenigde, zoals een werkplaats, een plaats om dieren te houden en vermoedelijk ook om er te koken. Aan het eind ervan bevonden zich een of meerdere overdekte kamers. De verblijven van de kolonisten in de gezamenlijk gebouwde 'piramidedorpen' tonen een verrassend complexe indeling rond een centrale binnenhof, met hallen, slaapkamers, een badkamer en een opslagkamer.

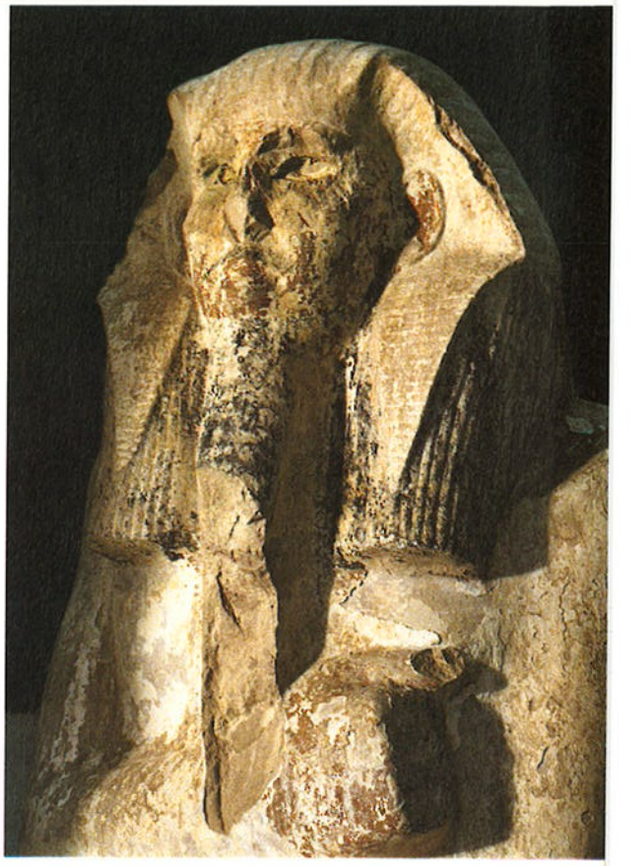

Het oudste koningsbeeld uit het Oude Rijk werd ontdekt in een gesloten kamer, serdab *('kelder' in het Arabisch), nabij de trappiramide van Koning Netjerichet bij Sakkara. Het kalkstenen beeld is bijna levensgroot en toont de in een nauwsluitende mantel gehulde koning, gezeten op een massieve troon, met zijn namen aan de voorkant van het voetstuk. De kleding van Netjerichet was van het type dat tijdens het jubileumfeest werd gedragen. Binnen de omheining van Netjerichets piramide werden de gebouwen die voor het feest waren opgericht gekopieerd en het feest zelf vormde bij de versiering der koningstempels een veelvoorkomend onderwerp. De huidige, nogal lugubere uitdrukking van het gezicht van de koning is te wijten aan latere plunderaars van de tempel die de ingelegde ogen eruit hebben gestoken.*

De bouw van piramides, tempels en graftombes gaf een enorme impuls aan de ontwikkeling van bepaalde ambachten, vooral die welke te maken hadden met de 'necropolis-industrie', maar veel van de produkten van de handwerkers van het Oude Rijk waren voor het leven van alledag bestemd. Net als vroeger waren de bewerkte metalen voornamelijk koper en goud (of elektron). Onder de scènes op de muren langs de verhoogde weg naar de piramidetempel van Koning Oenas bij Sakkara bevindt zich er een van een metaalbewerkersplaats waar men zich met verschillende operaties bezighoudt. In deze scène wordt door de handwerkers als metaal naast koper ook elektron, een legering van goud en zilver, gebruikt. Terwijl vier geknielde mannen het metaal met stenen hamers tot bladen vormen, smelten twee van hun collega's elektron in een smeltkroes door met lange blaaspijpen het vuur op te jagen. Ernaast wordt de produktie van metalen vaten getoond. Een man zit gehurkt op de vloer en is bezig een grote schaal passend te maken voor een houten structuur, door het te smeden of te polijsten, terwijl anderen bezig zijn een grote vaas en twee getuite kannen en waskommen af te werken. Naast het wegen van metalen baren en het noteren van de gewichten is een metaalbewerker met een blaaspijp te zien, die misschien het blad van een bijl giet zoals zijn collega aan het slijpen is.

Het hameren bleef de enige in gebruik zijnde methode om de snijrand van gegoten werktuigen te harden. Onder het koperen gereedschap dat tot de grafuitrusting van Choefoe's moeder Hetep-heres I in Gizeh behoorde en dat misschien per ongeluk door de arbeiders werd achtergelaten, bevonden zich een zware beitel, een drijfwerktuig ('priem'), en een mes in een vergaan houten heft. In hetzelfde graf werden ook een koperen kan en waskom gevonden. De kan was door hameren gevormd, maar de tuit was gegoten en er door middel van koudsmeden aan bevestigd. Zelfs in de architectuur bewees koper zijn nut. Het drainagesysteem van de piramidetempel van Sahoere bij Aboesir maakte gebruik van geslagen koperen pijpen, en toen de tempel werd uitgegraven vond men zelfs nog een een stuk op zijn oorspronkelijke plaats.

Goud werd zowel gegoten als geslagen. Met bladgoud werden behalve andere metalen ook houten voorwerpen bedekt, meestal over een laag pleisterkalk heen.

Timmerleiden en schrijnwerkers produceerden vele uiteenlopende voorwerpen waaronder voornamelijk meubels en huisraad, maar ook grafvoorwerpen en tempeluitrusting. Op het reliëf van de graftombe uit de Vijfde Dynastie van Ti bij Sakkara schaven twee mannen met polijststenen een grote kast, waarschijnlijk voor een standbeeld, en een lage kist op korte poten glad (de schaaf was nog niet bekend). Dit was de laatste fase van hun produktie en de meeste voorwerpen die door de handwerkslieden van het Oude Rijk werden gemaakt, worden aldus afgebeeld: bijna compleet. Een hurkende man is met een hak een plank aan het vormen terwijl een ander energiek een stuk hout doormidden zaagt dat recht overeind aan een paal is bevestigd. 'Neem maar een ander! Hij is heet!' luidt het advies dat de tekst met betrekking tot de grote trekzaag hem biedt. 'Het polijsten van het officiële bezit', luidt de beschrijving boven de twee mannen die met een bed bezig zijn, en 'een timmerman bezig een kist te boren' boven een knielende man met een boogboor.

Behalve bedden, bankjes en stoelen met dierepoten maakten de schrijnwerkers ook kisten en dozen, deuren en deurgrendels, houten pilaren voor huizen en doodkisten en schrijnen voor graven en tempels. De belangrijkste werktuigen van de timmerlieden van het Oude Rijk waren bijlen en hakken, zagen, boogboren en verscheidene beitels en hamers.

Naast de metaalbewerkers worden in de graftombe van Ankh-mahor bij Sakkara uit de vroege Zesde Dynastie verscheidene andere ambachten getoond. Beeldhouwers zijn bezig houten beelden te snijden en te schilderen. Vier mannen zitten elk naast een stenen vat op de grond, waarvan er twee aan het boren zijn en de andere twee aan het polijsten. In vergelijking met de voorgaande periode verminderden de verscheidenheid en kwaliteit van de stenen vaten in het Oude Rijk en werden ze waarschijnlijk nog hoofdzakelijk als verpakking om de materialen van de koninklijke opslag-

Het grootste beeld uit het Oude Rijk staat bij Gizeh. Het woord Sfinx stamt misschien af van het Egyptische shesep ankh, *'levend beeld'. Het beeld, zo'n zestig meter lang, toont een creatuur met het lichaam van een leeuw en het hoofd van een koning en de koninklijke* nemes-*hoofdtooi. Het is met zijn menselijk lichaam en dierlijk hoofd tegenovergesteld aan de gebruikelijke manier waarop goden werden afgebeeld. Het denkbeeld van een leeuw die de ingang van een tempel bewaakt was al eerder bekend en de functie van de sfinx bij Gizeh was vermoedelijk de toegang tot het piramidecomplex van Chefren te beschermen. Het vakmanschap waarmee beide elementen met elkaar zijn gecombineerd is opmerkelijk, evenals het schijnbare gemak om op zo'n ongekende schaal te werken. Er bestaat geen bewijs voor de veronderstelling dat de sfinx gedurende het Oude Rijk zelf op enige wijze aanbeden werd.*

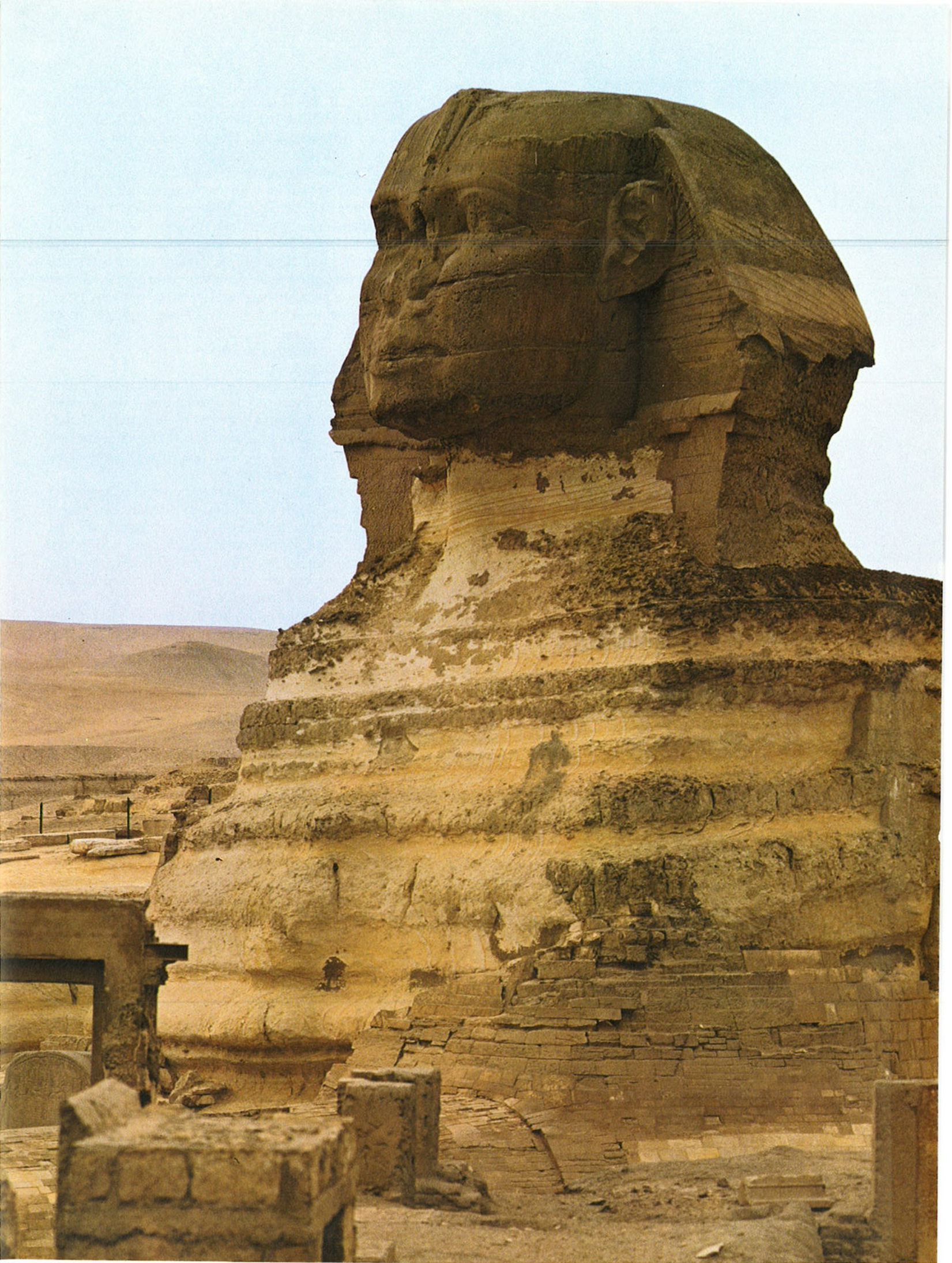

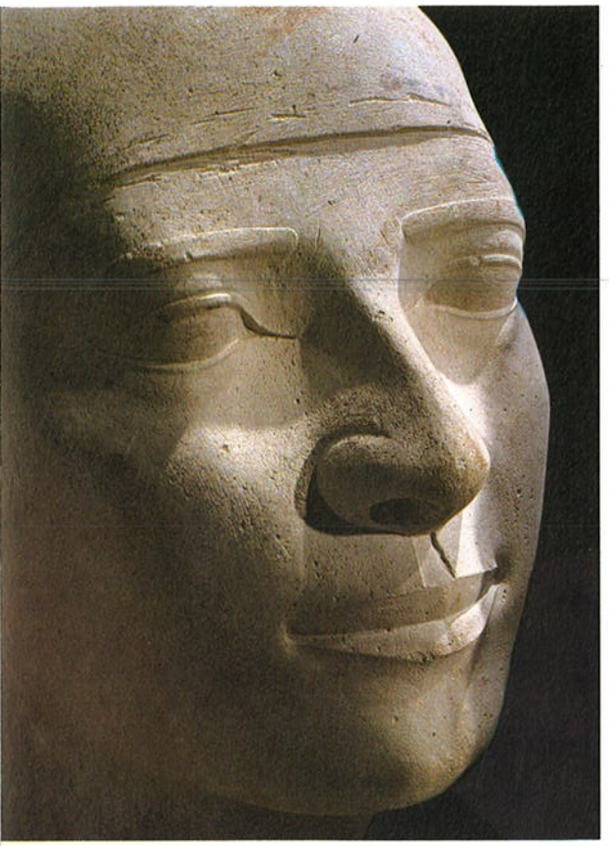

De zogenaamde reservehoofden vertegenwoordigen een merkwaardige en uitzonderlijke categorie in de beeldhouwkunst van het Oude Rijk. De overheersende opvatting dat het mensenlichaam duidelijk en volledig moest worden weergegeven gold kennelijk niet voor deze reeks kalkstenen beelden. Als verzameling mensentypen zijn ze in het Oude Rijk ongeëvenaard. Er is alle reden om aan te nemen dat ze op reële grondslag berusten, wanneer het zelfs geen feitelijke portretten zijn, en misschien heeft dit wel te maken met het feit dat ze niet beschreven zijn. Hoewel het portretten van ambtenaren betreft, moeten ze door enige der beste beeldhouwers uit de koninklijke werkplaatsen van hun tijd zijn gemaakt. Hun betekenis wordt misschien door hun naam samengevat en wellicht waren ze als vervanging bedoeld voor wanneer het hoofd van de grafeigenaar zelf zou vergaan. De graftombe waarin dit mannelijke reservehoofd werd gevonden ligt ten westen van de piramide van Choefoe bij Gizeh en dateert van het midden of einde der Vierde Dynastie.

plaatsen te distribueren of voor de handel met het buitenland gebruikt.

Op dezelfde muur vervaardigen drie leerlooiers leren zakken en dozen. Een maakt een huid plooibaarder door het over een houten schraag te trekken, terwijl een ander een stuk leer snijdt. Het leer werd ook geverfd. Men maakte er sandalen, verschillende soorten tassen, zakken, dozen en meubelbekleding van, terwijl geitehuiden als waterbakken dienstdeden en ongelooide huiden voor het bevestigen van de werktuigbladen aan hun handvaten of heften of voor het samenvoegen van meubeldelen werden gebruikt. Huiden van wilde dieren droeg men alleen tijdens speciale gelegenheden.

De werkplaats van Ankh-mahor wordt gecompleteerd door edelsmeden. Vaak werden er voor de vervaardiging van sieraden dwergen in dienst genomen, en we zien hier hoe drie paar aan lage tafels gezeten aan een breed halssnoer en twee grote kraagtegenwichten *(menit)* bezig zijn. In de rij eronder zien we hoe enkele juweliers die ook kralen rijgen gelijksoortige voorwerpen maken. Scènes in andere graven tonen hoe de kralen voor dergelijke halssnoeren werden geboord.

Het maken van potten werd zelden afgebeeld en de mastaba uit de Vijfde Dynastie van Ti bij Sakkara vormt hierop dan ook een van de weinige uitzonderingen. We zien een grote pottenbakkersoven en behalve de bediende die er gehurkt voor zit en zijn gezicht tegen de hitte beschermt, ook nog een man die op een langzaam draaiend wiel een pot vormt en verscheidene anderen die de potten met de hand afwerken.

De bouw der monumenten vereiste enorme hoeveelheden steen, die niet alleen gedolven maar ook ter plekke afgeleverd moesten worden. Het meest gebruikte materiaal was het plaatselijke kalksteen, dat men natuurlijk het liefst zo dicht mogelijk bij de bouwplaats zelf delfde. Kalksteen van betere kwaliteit, dat voor de bemanteling van bouwwerken en de binnenmuren der grafkapellen werd gebruikt, moest van de delfplaatsen bij Roau (Toera) komen en door veerboten over de rivier worden gezet.

De andere steensoorten die in de bouw en bij het maken van sarcofagen, altaren en beelden werden toegepast moesten van veel verder komen: rood en zwart graniet van Aswan en Nubië, dioriet van nabij Toshka in het zuidelijk deel van de Libische Woestijn, albast van Hatnoeb en grauwacke van Wadi Hammamat, beide in de Arabische Woestijn. Deze steengroeven waren niet constant in gebruik, maar men stuurde er speciale expedities heen om materiaal te halen wanneer dit nodig was. Een muurtekening bij Hatnoeb, gedateerd het 'jaar na de zesde telling' van Teti, noemt het aantal van 300 deelnemers aan een dergelijke expeditie, terwijl elders wel over 1000 man kan worden gesproken. De leider van zo'n mijnexpeditie werd gewoonlijk als de 'thesaurier van de god' *(sedjoti netjer)* en 'opzichter van de manschappen' *(imi-ra mesha)* aangeduid.

De delvers en steenhouwers werden op dezelfde wijze georganiseerd als de bemanning op een boot. De grootste eenheid was een ploeg *(Aper)* van een paar honderd man, die voor administratieve doeleinden een naam bezat, zoals 'Groot', 'Zuiver', 'Augustus', 'Tevreden', maar ook wel 'Dronken'. Gewoonlijk stond deze naam met die van de koning in verband voor wie de bemanning werkte. Deze ploeg werd in vijf wachten *(za)* van elk twee groepen van tien man verdeeld: de boeg aan stuur- en bakboord, het achterschip aan stuur- en bakboord en het roer.

De Egyptische communicatie en het transport waren ten tijde van het Oude Rijk bijna geheel afhankelijk van het verkeer op de rivier en de kanalen. De grote houten schepen verschenen in de Derde Dynastie in dezelfde tijd als het begin van de bouw van stenen monumenten en de opkomende behoefte aan grote hoeveelheden zware materialen op de bouwlokaties. In Egypte bestond er een voortdurend gebrek aan kwaliteitshout en hoewel men voor de bouw van kleine boten plaatselijke houtsoorten als sycomoor en acacia gebruikte, moest men voor de bouw van grotere vaartuigen hout uit Libanon en de Syrische kustgebieden importeren. Zelfs deze grote schepen werden in de typische oud-Egyptische stijl gebouwd, waaruit bleek dat hun voorlopers papyrus vlotten waren, en aan hun romp ontbrak een kiel. In vele graven vinden we afbeeldingen terug van bootbouwers die

werken aan kleinere boten voor alledaags gebruik. Van papyrus maakte men kleine vlotten, maar deze hadden een beperkte levensduur en draagvermogen en werden daarom alleen door boeren en herders voor het oversteken van kanalen en moerassige gebieden gebruikt, en verder misschien nog door edellieden bij het vissen of de vogeljacht.

Zelfs de zwaarste steenbrokken konden per boot worden vervoerd. Op de reliëfs langs de verhoogde weg van Oenas zien we hoe grote monolithische zuilen van rood graniet in de vorm van palmkapitelen voor zijn piramidetempel uit Aswan naar Sakkara worden verscheept. We mogen niet zomaar aannemen dat de Egyptische kunstenaar de verhoudingen van de maten der boten en zuilen geheel betrouwbaar heeft weergegeven, maar de schepen worden beschreven als 'beladen met granieten kolommen van 20 el', d.w.z. zo'n tieneneenhalve meter lang. In elke boot werden twee zuilen verscheept en daaruit valt op te maken dat ieder schip dus minstens 30 meter lang moet zijn geweest. Geen van deze schepen is echter bewaard gebleven, hoewel men bij de piramide van Choefoe bij Gizeh een ceremonieel schip van meer dan 40 meter lengte heeft gevonden. Elke daltempel van een piramidecomplex uit het Oude Rijk stond met de rivier in verbinding via kanalen die, als de gebouwen in aanbouw waren, de belangrijkste aanvoerwegen voor al het verkeer vormden. Volgens een fragment uit een autobiografische tekst van een voor het transport verantwoordelijke ambtenaar duurde het zeven dagen om de afstand van 900 kilomter over de rivier tussen Aswan en de hoofdstad te overbruggen.

De Nijl is uiterst geschikt voor verkeer, en de bouw van speciale havens of laadplaatsen was geen noodzaak. De granieten streek van de eerste cataract ten zuiden van Aswan vormde een natuurlijke barrière voor schepen, maar men heeft ontdekt dat er pogingen werden ondernomen kanalen te graven die nog grotere schepen moesten laten passeren.

De Egyptische zeeschepen toonden in vergelijking met de voor het rivierverkeer bestemde boten een aantal bijzondere afwijkingen. De belangrijkste was een kabel die boven het dek de boeg met het achterschip verbond, de zogenaamde galgenlijn, en die voor een overlangse steun zorgde en zo de afwezigheid van een kiel compenseerde. Dat de Egyptenaren de zeeën bevoeren is boven alle twijfel verheven, maar het lijkt waarschijnlijker dat hun schepen tijdens deze tochten eerder zo dicht mogelijk langs de Levant of de kust van de Rode Zee bleven dan dat ze zich op volle zee waagden.

Hoewel men het wiel kende en voor verschillende doeleinden ook toepaste, bestonden er in het Oude Rijk geen wegen zoals wij die tegenwoordig kennen. Lichte ladingen werden over smalle paden die langs de randen van de akkers liepen op ezels vervoerd. Voor zover men weet waren ezels bovendien de enige dieren die men bereed. Transport op wielen kende men niet. Zware voorwerpen, bijna uitsluitend bouwmaterialen en grafvoorwerpen zoals stenen sarcofagen, werden met behulp van door vee voortgetrokken houten sleeën vervoerd over zand- of modderpaden die speciaal waren bewerkt om de wrijving te verminderen. Meestal werden op deze wijze slechts korte afstanden afgelegd, behalve tijdens mijnexpedities die diep de woestijn in werden gezonden en waarbij de menselijke spierkracht waarschijnljk de doorslag gaf.

De enige dieren die men tijdens het Oude Rijk kende en die voor de lange expedities konden worden ingezet waren ezels, maar hun beperkte draagvermogen en de noodzaak water voor hen mee te nemen legde de duur van dergelijke tochten beperkingen op. De 'opzichter van Opper-Egypte' Harchoef beschrijft in zijn graftombe bij Qubbet el-Hawa verscheidene expedities naar het zuidelijke land van Yam onder de regeringen van Merenre en Pepi II. De karavaan bestond bij een van deze tochten uit driehonderd ezels en de duur van twee van dergelijke tochten wordt zeven en acht maanden genoemd.

Er is in de teksten geen bewijs te vinden voor het niveau waarop de astronomische en gevorderde wiskundige kennis zich in het Oude Rijk bevond, maar de exacte oriëntatie en de nauwkeurige maten der gebouwen getuigen van het Egyptische vermogen de praktische opgaven die de bouw van de monumenten stelde op te lossen. Hun benadering van wiskundige

De houding der Egyptenaren tegenover het gebruik van steen in de bouw lijkt nogal te hebben verschild van hun benadering van hun beeldhouwkunst. Beelden van visueel aantrekkelijke materialen werden niettemin vaak beschilderd. Aan de andere kant maakte men voor de tempels een oordeelkundige keus uit de contrasterende kleuren van gepolijst albast, basalt, graniet en kwartsiet.

problemen en hun oplossingen was ongetwijfeld meer empirisch dan theoretisch van aard.

De Egyptische kalender was een van de uitvloeiselen van het astronomische bewustzijn. In een staat als Egypte, met een vergevorderd bureaucratisch systeem, was om te kunnen plannen en voor een betrouwbaar dateringssysteem een kalender onmisbaar. Het kalenderjaar telde 365 dagen, die werden onderverdeeld in drie seizoenen van vier maanden van dertig dagen elk, en vijf extra (epagomenale) dagen. Theoretisch viel Nieuwjaarsdag met het jaarlijkse begin van de overstroming samen en kondigde zo het eerste seizoen aan, *achet*. De eerste ochtendlijke opkomst van Sirius voor de zon na een periode van onzichtbaarheid vond ook ongeveer rond deze datum plaats. Er bestonden echter twee factoren die er de oorzaak van waren dat deze gebeurtenissen slechts zelden op precies dezelfde dag samenvielen. Ten eerste begon de rivier niet elk jaar op dezelfde dag te rijzen en kon de mate ervan jaar tot jaar sterk verschillen. Ten tweede was het kalenderjaar ongeveer een kwart dag per jaar korter dan het astronomische jaar, en aangezien er geen maatregel (zoals het schrikkeljaar) bestond om deze vergissing te corrigeren, liepen de kalender en de seizoenen in een tempo van een maand per 120 jaar uiteindelijk steeds meer uiteen. Aan het eind van het Oude Rijk bedroeg dit verschil zo'n vijf maanden met het begin en hadden de seizoenen, maanden en de dagen van de burgerlijke kalender elke verhouding met de ware seizoenen van de natuur verloren.

Hoewel men in eerste instantie bepaalde gebeurtenissen die in de 'annalen' werden vastgelegd gebruikte om er de jaren mee aan te duiden, werd de keus van deze naamgevende criteria uiteindelijk beperkt tot de (meestal) tweejaarlijkse telling van het vee. Het jaar was òf dat 'van de zoveelste telling' òf dat 'na de zoveelste telling'. Tegen het einde van de lange regeringsperiode van Pepi II werd de telling vermoedelijk een jaarlijkse aangelegenheid of helemaal afgeschaft, want korte tijd later lijkt de aanduiding van het jaar overeen te komen met de feitelijke nummering van het aantal regeringsjaren der koning.

Net als de wiskunde en astronomie was de geneeskunde evenzeer meer op ondervinding dan op theoretisch begrip gebaseerd. Veel van de dokters *(soenoe)* die ons van het Oude Rijk bekend zijn, waren aan het koninklijke paleis verbonden en maakten deel uit van het grote gevolg dat zich om de gezondheid van de koning bekommerde. Sommigen bezaten titels die het bestaan van een zekere graad van specialisatie suggereren, zoals 'dokter van de ogen van het Grote Huis' *(soenoe irti per-aa)*, d.w.z. oogarts, maar of dit een juiste interpretatie is of een typisch Egyptische manier om de totaliteit in zijn samenvattende delen om te zetten en ze apart te presenteren (een dokter die alle ziekten behandelt zou kunnen worden beschreven als oogarts, tandarts etc. al naar gelang de ziekte die hij wellicht behandelt) is niet duidelijk.

Sommige medische werken uit later tijden wordt een grote ouderdom toegeschreven, maar we weten niet of deze attributies echt zijn of dat zij alleen maar werden ingevoerd om hun waarde te verhogen. Tijdens de Vijfde Dynastie werden medische voorschriften en recepten al beslist neergeschreven. Toen de vizier Wash-ptah in aanwezigheid van Koning Neferirkare ziek werd, ontbood de koning de koninklijke kinderen, lectorpriesters en leidende doktoren en beval hij ze dozen met boeken te brengen en vermoedelijk deze te consulteren, hoewel blijkbaar tevergeefs. Het flink beschadigde verslag van dit voorval is te lezen in de graftombe van Wash-ptah bij Sakkara.

Het niveau van de medische competentie is ons geheel onbekend, want van de medische verslagen uit deze vroege periode is er niet een bewaard gebleven. Welke empirische kennis der chirurgie men ook bezat, deze kon nooit het resultaat zijn geweest van de ervaringen die men tijdens de eerste mummificaties had opgedaan, want de balsemers en dokters behoorden tot verschillende gespecialiseerde groepen en er bestaat geen bewijs voor enige band tussen hen.

Tegen het begin van de Vierde Dynastie had het hiëroglifenschrift, dat men bij de inscripties van graven en monumenten hanteerde, tot de eerste langere teksten geleid. Tot op dat moment was het uitsluitend voor beschrijvende aanwijzingen met betrekking tot afbeeldingen, namen van ambtena-

Na het begin van de Vijfde Dynastie werden privébeelden vaak bekwaam vervaardigd en waren ze weliswaar mooi om te zien, maar zelden echt uitstekende kunstwerken. Het houten beeld dat bekend staat als 'Sheikh el-Beled' ('Hoofdman van het Dorp' in het Arabisch) en dat bij Sakkara werd gevonden, is een positieve uitzondering en toont een corpulente oudere man met een merkwaardig expressief, scherpzinnig en rustiek gezicht. Zelfs wanneer het beeld eerder een type dan een persoon uitbeeldt, is het het werk van een meesterbeeldhouwer die in staat was zijn rol als handwerksman te transcenderen. Het werk dateert uit het eind van de Vierde of het begin van de Vijfde Dynastie.

ren op hun stèles en systematisch geordende offerlijsten gebruikt. Het oudste type tekst dat in privégraven veel voorkwam was de 'offers door de koning geschonken' *(hetep-di-nisoet)* formule. Dit was een kort gebed waarin men de god der necropolis, eerst Anoebis, om teruggave verzocht van een deel van de offers die hem door de koning waren aangeboden, maar resulteerde uiteindeijk in een ingewikkeld geheel van allerlei wensen.

Naarmate de versiering van de grafkapellen grotere delen van de muren in beslag begon te nemen, werden er ook flarden van gesprekken tussen de afgebeelde mensen vastgelegd. De eerste echte vertelling verscheen als een autobiografische tekst waarin de grafeigenaar voorvallen uit zijn eigen leven beschrijft. In veel van de eerste teksten ligt de nadruk op de bezittingen van de ambtenaar en hoe hij ze verwierf, vaak met hun beschrijving. Zo vertegenwoordigt de tekst een permanent rapport dat hem ervan moest verzekeren dat men zijn aanspraken op deze bezittingen nimmer zou vergeten. Sommige delen van deze teksten zijn misschien letterlijke citaten uit wettige documenten.

In de Vijfde Dynastie ontwikkelden deze autobiografische teksten zich tot hele verhalen met betrekking tot het karakter en gedenkwaardige successen uit het leven van de grafeigenaar. Deze teksten werden natuurlijk geïdealiseerd en maakten nimmer melding van enige mislukkingen. Tegelijkertijd ontstond er een tendens de loftuitingen te formaliseren. 'Ik ben een door alle mensen geliefde. Nooit heb ik tegen de koning of een persoon van gezag iets verkeerds over iemand gezegd. Ik ben een geprezene door mijn vader, mijn moeder en zijn heren in de necropolis,' stelt Necheboe in zijn graftombe bij Gizeh. 'Ik geef brood aan de hongerigen en kleren aan de naakten,' zegt Pepinakht Haqaib bij Qubbet el-Hawa. Aan de ene kant vormt de simpele aanwezigheid van deze verklaringen er misschien al een bewijs voor dat het gedrag dat erin wordt beschreven niet beslist algemeen geldig was, maar aan de andere kant wijzen ze ook op een algemeen aanvaarde morele code waaraan men geacht werd zich te houden. De zorg zich ernaar te schikken wijst erop dat iemands vooruitzichten voor het hiernamaals zouden worden verslechterd door haar te negeren. Het idee van een morele beoordeling was nieuw en wellicht het resultaat van nieuwe religieuze denkbeelden en met name van het toegenomen belang van Osiris dat gedurende de Vijfde Dynastie algemeen verbreid werd.

Teksten over het verwerven van de graftombe komen veel voor, evenals bedreigingen aan het adres van diegenen die zich schuldig zullen maken aan schending. Zo waarschuwt Akhtiotpe uit de Vijfde Dynastie bij Sakkara: 'Wat betreft hen die mijn graf met onzuivere bedoelingen zullen binnengaan, of die het schade zullen toebrengen, de Grote God zal een oordeel over hen vellen.'

Het motief voor de invoering en ontwikkeling van teksten in grafkapellen blijkt aldus nauw verbonden met het streven het bestaan in het hiernamaals en de voortzetting van de cultus veilig te stellen, en kwam overeen met de motieven die ertoe geleid hadden grafversieringen en beelden in te voeren.

In tegenstelling tot de teksten in de grafmonumenten vertegenwoordigen de zogenaamde leringen *(sebayt)* die op papyrus werden gesteld, een puur literair genre. De vorm van deze composities is die van een advies van een vader aan zijn zoon via een reeks stelregels of instructies met betrekking tot zijn leven en werk. Deze werken vormen een merkwaardig mengsel van theoretische morele principes en hun op vroegere ervaringen gebaseerde, zeer pragmatische toepassing, en waren bestemd voor de selecte groep geletterde ambtenaren. De aan iedere lering toegeschreven auteur is immer een beroemdheid, zoals Prins Hardjedef uit de Vierde Dynastie of de vizier van Izezi, Ptahhotep, maar of deze toewijzingen met de waarheid stroken is niet helemaal zeker. 'Wees niet arrogant met betrekking tot wat je weet, en wees niet overmoedig omdat je een wijs man bent, maar raadpleeg de onwetenden evenzeer als de wijzen. De grenzen aan het menselijk kunnen zijn nog niet bereikt, en geen enkele expert is een volleerd meester . . . '

Wat stijl en inhoud betreft verschillen de officiële inscripties van de monumenten niet wezenlijk van de zeer fraai vormgegeven administratieve verslagen.

De Piramideteksten vertegenwoordigen de enige grote verzameling van religieuze teksten die tijdens het Oude Rijk werden vastgelegd. Met uitzondering van het *hetep-di-nisoet* gebed bevatten privégraven noch religieuze teksten noch afbeeldingen van goden. Het contact met de goden was slechts voorbehouden aan de koning.

De oudste onbeschreven vellen papyrus, het materiaal dat voor alledaagse administratieve doeleinden werd gebruikt, heeft men bij Sakkara gevonden in de tombe van Hemaka, die leefde onder de regering van Koning Den uit de Eerste Dynastie. De produktie van dit schrijfmateriaal was behoorlijk ingewikkeld en het zal enige tijd hebben gevergd het te perfectioneren, maar van de eerste papyri is er niet een bewaard gebleven.

De meeste kennis die we van het Oude Rijk bezitten is uit graven afkomstig. Hoewel de afbeeldingen in de graven der rijke Egyptenaren zich hoofdzakelijk op de noden van de eigenaar in het hiernamaals en hun grafmonumenten zelf richten, tonen ze eveneens gebeurtenissen die in deze wereld hebben plaatsgevonden. Het beeld dat eruit ontstaat is misschien selectief, maar weerspiegelt toch de alledaagse realiteit.

Tot de overblijfselen van het meubilair dat bij Gizeh in de graftombe van Hetep-heres I, de hoofdkoningin van Snofroe en de moeder van Choefoe, werd aangetroffen behoren een bed, een bedbank, een gordijnkist, twee stoelen, een palankijn en verscheidene kisten. Ze zijn met koper beslagen en hun decoratie bestaat uit geciseleerd bladgoud en inleggingen van goud, carneool en geglazuurd aardewerk. De hier getoonde meubelstukken uit het Egyptisch museum in Caïro zijn volledig met de in het graf gevonden oorspronkelijke materialen gerestaureerd.

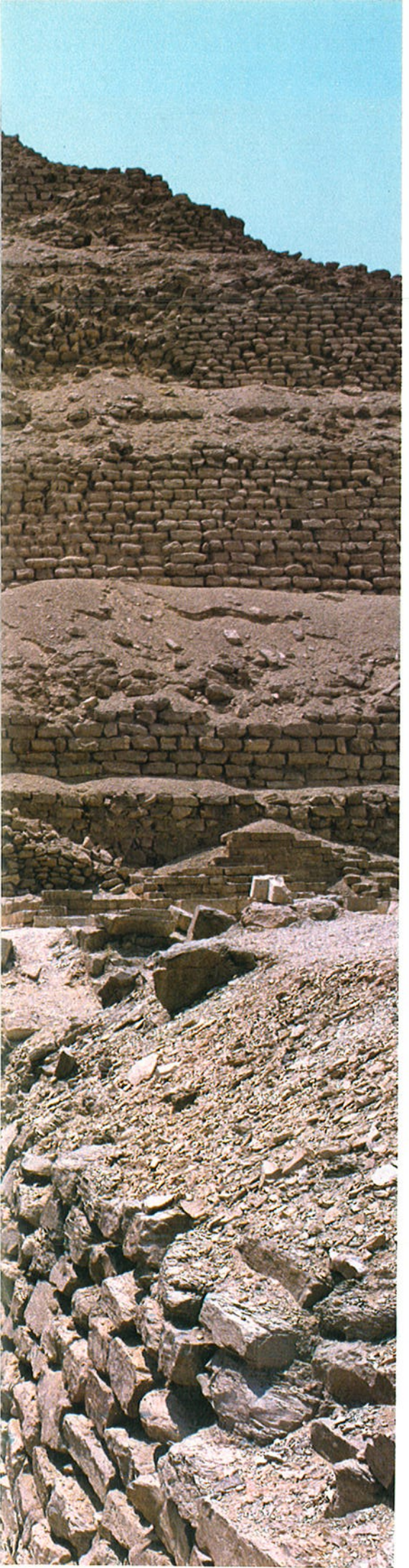

HET ECONOMISCHE LEVEN

'Wat de dorpen van de grafschenking betreft die de koning mij voor mijn bevoorrading heeft aangeboden . . . hun met de stem gebrachte offers zullen van hen tot mij komen in mijn graf dat zich bevindt in de necropolis van de piramide genaamd Chefren is Groot . . . ' *

Terwijl gedurende de eerste twee dynastieën de economische exploitatie door de centrale autoriteiten van de provincies buiten Ineb-hedj redelijk binnen de grenzen was gebleven, ondervond deze tijdens het begin van de Derde Dynastie een snelle groei. De dorpsgemeenschappen die eerst nog de basis van de Egyptische landbouwproduktie hadden gevormd, ondergingen nu een systematische transformatie. De controle die door de staatsregering werd uitgeoefend, versterkte haar greep.

De ingrijpende veranderingen die plaatsvonden werden bespoedigd door de introductie van de bouw van stenen monumenten. Meer dan wat ook waren het de bouw van de piramide en de vorming van organisaties die voor de koningscultus moesten zorgdragen welke met de piramides waren verbonden, die de samenleving en economie van het Oude Rijk hun gestalte gaven. Dergelijke projecten stimuleerden technologische en culturele vorderingen en verscherpten de verschillen tussen de uiteenlopende lagen van de samenleving die ze uitvoerde. De piramide vormde een materiële uiting en een bevestiging van de twee grondbeginselen van staatsideologie en religie: de buitengewone positie en rol van de koning en het geloof in een voortbestaan na de dood.

Het is gebruikelijk dat men voor de ongeëvenaarde afmeting en perfectie van deze massieve bouwwerken die aan het begin van de Egyptische geschiedenis werden opgericht de nodige bewondering opbrengt, maar nog indrukwekkender is het organisatorisch en leidinggevend vermogen van degenen die over dergelijke ondernemingen de leiding voerden, om over hun moed, verbeeldingskracht en zelfvertrouwen om het uit te voeren nog maar te zwijgen. Om de stenen op de bouwplaats te hanteren waren enorme aantallen arbeiders nodig, en voor het delven en het transport ervan, het aanleggen en onderhouden van de wegen en constructiehellingen, de levering van gereedschappen, de zorg voor de trekdieren en de bevoorrading met water, voedsel en andere levensbenodigdheden nog veel meer. Het leger arbeiders werd door vele opzichters en schrijvers vergezeld. De beeldhouwers konden pas aan hun reliëfs beginnen nadat de bouwwerken waren voltooid. De logistiek van deze operaties moet werkelijk afschrikwekkend zijn geweest. Zelfs indien het grootste deel van het werk dat om veel

* Van een tekst uit de Vijfde Dynastie, nu in het museum van Caïro, CG 1432, m.b.t. de schenking van een graf bij Giza.

De grafkamer van de trappiramide van Netjerichet die zich onder het grondniveau bevindt, is via een hellende schacht vanuit het noorden toegankelijk.

De opkomst van de grote stenen bouwwerken aan het begin van de Derde Dynastie bracht zowel de veranderingen in de samenleving als die in de kunst en architectuur flink op gang. Van buitenaf gezien imiteerden de muren van Netjerichets omheining het aanzien van de nisrijke buitenzijde der graftomben uit de Eerste Dynastie, die zelf hun uiterlijk vermoedelijk weer aan het koningspaleis hadden ontleend. In het heb-sed*-deel van de omheining bouwde men in de muren bevestigde zuilen met kapitelen in de vorm van papyrusschermen. Zelfs nu nog domineert de trappiramide de necropolis van Sakkara. Zowel de muren van de omheining als vele andere gebouwen zijn gedurende de jaren van zorgvuldig onderzoek en werk onder leiding van J.-P. Lauer gerestaureerd.*

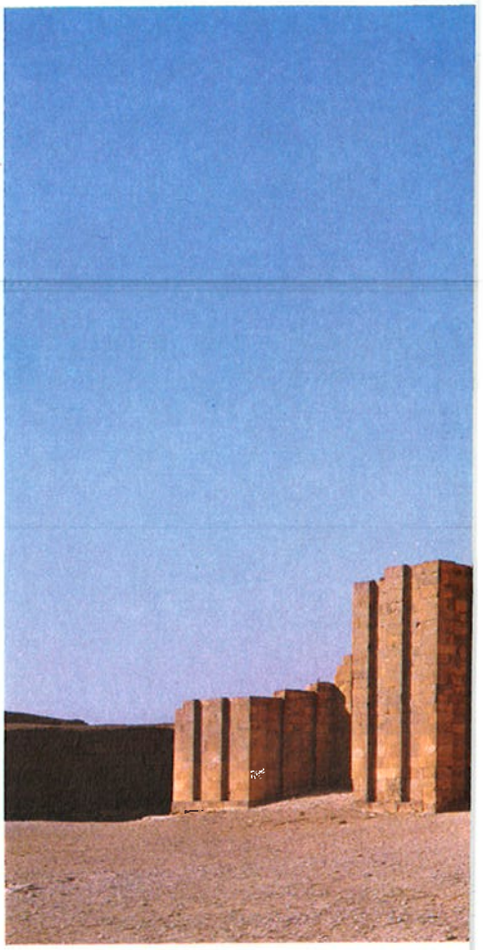

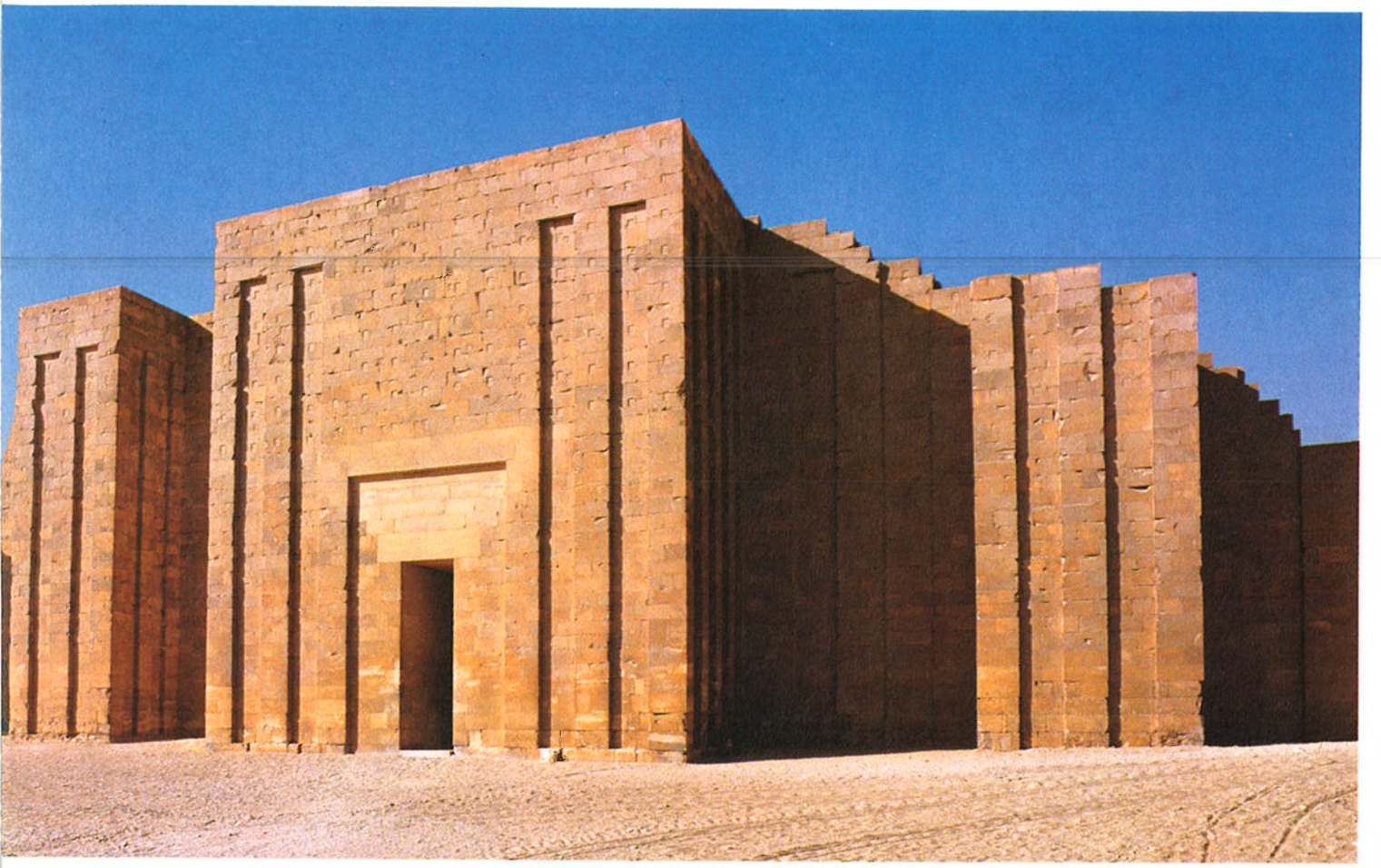

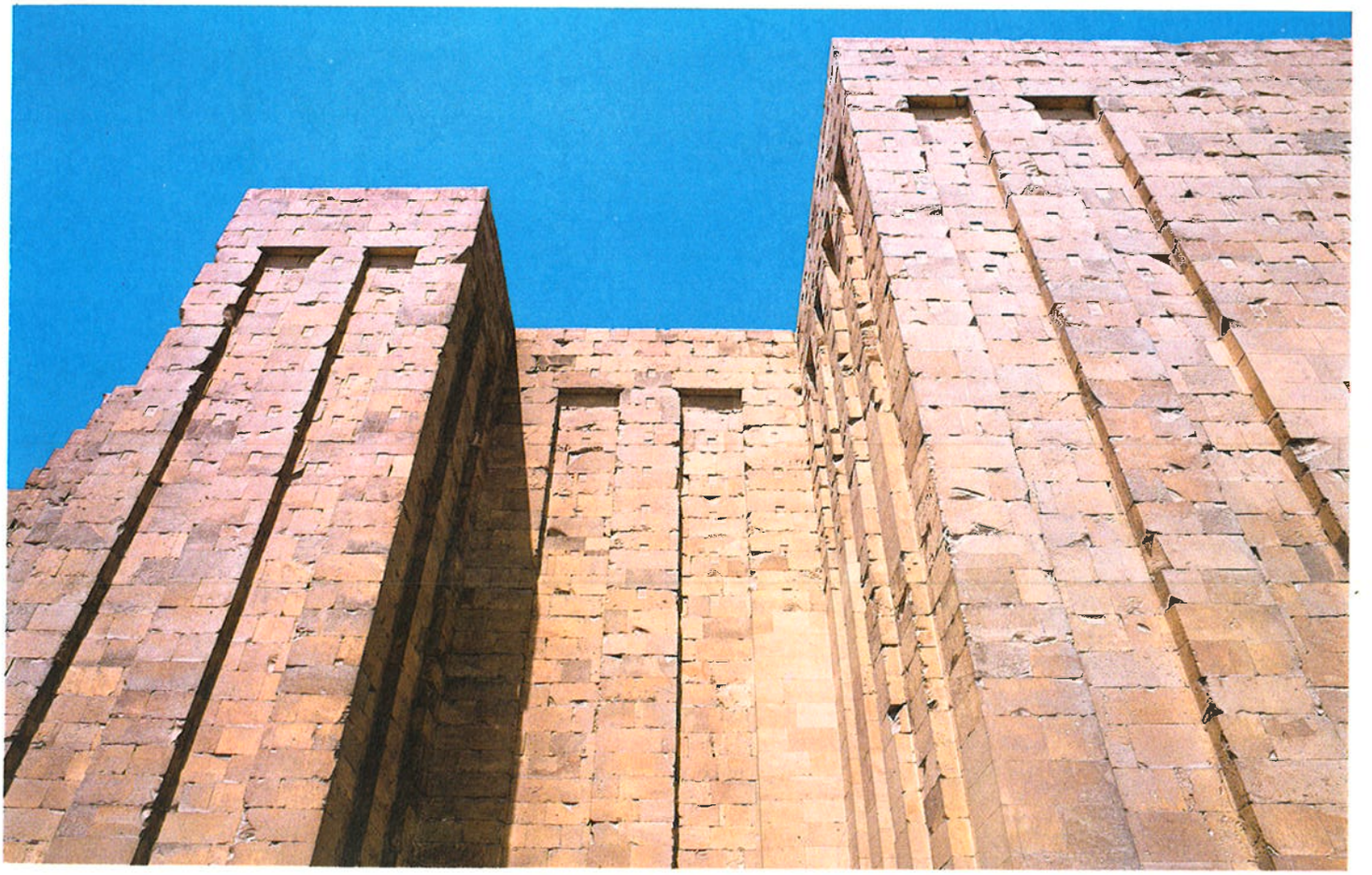

arbeidskrachten vroeg tijdens de overstromingsmaanden werd verricht, wanneer er op de blankstaande akkers weinig te doen viel, was het aantal mensen wier bevoorrading tot de staatsverantwoordelijkheid behoorde zo groot dat het oude systeem dat slechts op de beperkte behoeften van het paleis was ingesteld, het in onveranderde vorm niet aan zou kunnen. De meeste regeringstechnische veranderingen die nu in de organisatie van de landbouw werden ingevoerd kwamen tot stand onder druk van de noodzaak tot produktieverhoging.

Vanaf het begin der Derde Dynastie werden er in heel Egypte nieuwe koninklijke boerenbedrijven *(hoet-aat)* gevormd. Vele ervan werden gesticht onder de regering van Koning Snofroe, onder wie een ongekende toename van het aantal monumenten plaatsvond. Op de zogenaamde Steen van Palermo staat in de 'annalen' bij een van zijn jaren: 'Het jaar van: de vorming van 35 landerijen met mensen en 122 veeboerderijen; de bouw van 100 el *Dua-taui* schip van coniferenhout en twee 100 el schepen van cederhout; de zevende telling; de hoogte van de overstroming in de velden: vijf el, een palm, een vinger.'

De imponerende bouw van piramiden had een vèrstrekkende invloed op de Egyptische gemeenschap en economie. Cultus- en later eveneens tempelorganisaties vormden nu een belangrijk element in het leven van de natie. Hun economische afhankelijkheid van de centrale overheid nam gestadig af. Toen in het midden van de Vijfde Dynastie de koninklijke cultusorganisaties een rol in de materiële ondersteuning van staatsambtenaren begonnen te spelen, was dit een aanduiding voor een belangrijke verschuiving van het evenwicht van de economische macht die tot dan toe op landbezit gebaseerd was geweest. Van toen af aan vertegenwoordigden deze instanties een hoofdrol in de staatseconomie en fungeerden ze als de voornaamste distributiecentra van nationale produkten.

De koning begon de voorbereidingen voor de bouw van zijn eigen piramidegraf al vroeg in zijn regeringsperiode en trof tevens de wettelijke maatregelen voor de theoretisch oneindige instandhouding van zijn postume cultus in de tempel naast de piramide. De belangrijkste materiële eis waaraan de cultusorganisatie moest voldoen was het garanderen van de levering van voorraden, zoals brood, bier, vlees en gevogelte. Een deel ervan werd op een altaar van de tempel aan de ziel van de overleden koning 'aangeboden', terwijl de rest door het tempelpersoneel werd geconsumeerd. De voorraden waren van verschillende bronnen buiten de tempel afkomstig. Restanten van het papyrusarchief van de cultusorganisatie met de naam 'De *ba*-ziel van Koning Kakai [= Neferirkare]' bij Aboesir tonen een nauwkeurige boekhouding: 'dag 23. Vanuit de Residentie overgebracht: 2 *des*-kruiken (inhoud niet gespecificeerd); 4 kruiken met *zefet* (een ongeïdentificeerde vloeistof); 1 *hetja*-brood; 2 *hetjat*-broden; 12 eenden. Vanuit de opslagplaats van het landgoed in het dal [*ra-she*] van Koning Kakai: 3 *des*-kruiken; 1 *pezen*-brood; 1 ander soort brood. Van de hoofddokter Rachoef overgebracht: 1 eend.' De volgende dag, de 24ste, werden vanuit de Residentie precies dezelfde hoeveelheden voorraden overgebracht. Andere goederen die men die dag ontving waren: 'overgebracht van de zonnetempel genaamd De Meestgeliefde Plaats van de Zonnegod Re: 2 *hetja*-broden; 6 *hetjat*-broden; 2 *pezen*-broden, 1 koek, 10 eenden.' In alle gevallen werden tevens de namen van degenen die de schenkingen hadden aangevoerd vastgelegd.

Niet alle voorraden die naar de cultusorganisatie werden gebracht bleven daar ook, omdat een dergelijke instantie namelijk over zijn eigen 'klanten' beschikte aan wie hij op zijn beurt sommige van de schenkingen overdeed voor gebruik in hun eigen graf.

Om zijn cultus te beschermen en de economische onafhankelijkheid ervan te bevorderen, schonk de koning vanaf het begin van de Vierde Dynastie zijn cultustempel gewoonlijk een hoeveelheid landerijen die de tempel direct van voorraden zouden kunnen voorzien. Sommige van zulke landerijen lagen in het dal niet ver van het lage deel van het piramidecomplex, maar de meeste bevonden zich op grotere afstand. Vaak betrof het nieuwe ondernemingen op nog niet eerder geëxploiteerde grond, vooral in de Delta waar nog vrij land beschikbaar was. Om deze gronden te cultiveren

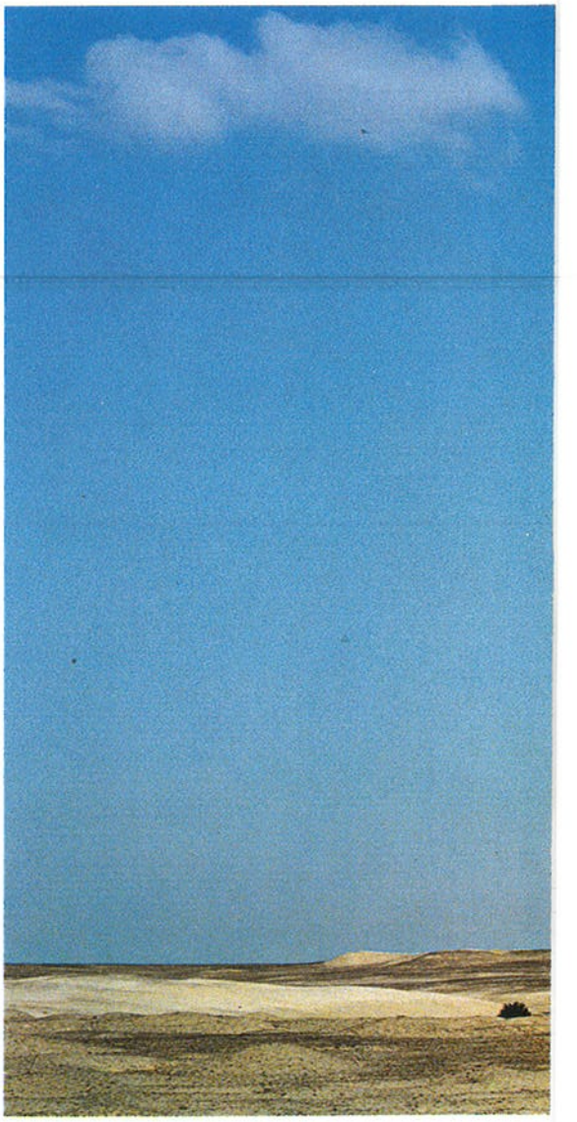

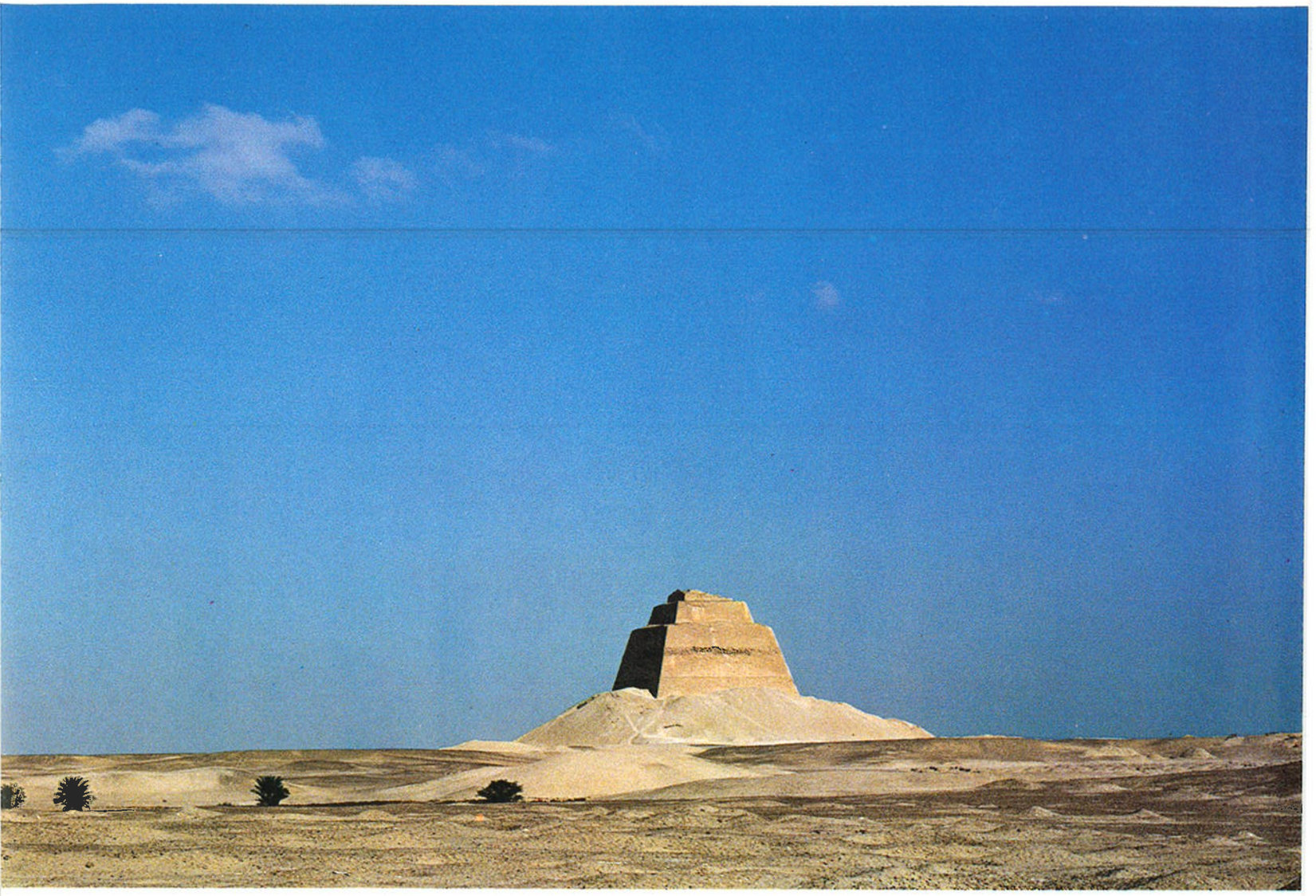

werden er boeren, vee en werktuigen van andere kroongebieden overgebracht en leverden militaire expedities buitenlandse gevangenen, vooral uit Nubië en Libië. De landerijen van Snofroe's cultusorganisatie worden in de daltempel van zijn zuidelijke piramide bij Dahsjoer voorgesteld als een stoet boerenvrouwen, waarvan ieder een symbolische schaal met offers draagt. Op hun hoofden dragen zij de hiëroglief voor 'een landgoed van Snofroe', en hun naam staat ernaast geschreven. Ze zijn in twee groepen verdeeld en worden voorafgegaan door het symbool van de provincie waarin zij waren gelegen. Het is kenmerkend voor de Egyptenaren dat zij iets op levendige en aantrekkelijke wijze presenteren wat ook een droge en nogal saaie weergave van een systematisch opgesteld wettig document had kunnen worden. Zo wordt de standaard van de provincie Hare (de vijftiende van Opper-Egypte) door drie van dergelijke personen gevolgd die respectievelijk de landerijen 'Het Visnet van Snofroe', 'Het *pak*-brood van Snofroe' en 'Snofroe is Groot' voorstellen. De standaard van de Oryx-provincie (het zestiende van Opper-Egypte) presenteert een groep van vijf landerijen: 'De Vreugde van Snofroe', 'De Dansers van Snofroe', 'De Weg van Snofroe', 'Snofroe is Rijk aan Weiden' en 'De Voedster van Snofroe'.

In de tweede helft van de Vijfde Dynastie toont een aanzienlijke toename van de verschijning van titels die aan de piramiden waren verbonden dat de cultusorganisatie een onverbrekelijk element van het centraal-economisch beleid van het land was geworden. Voordien had het personeel, met aan het hoofd een 'opzichter van de piramide' *(imi-ra mer)*, bestaan uit een lector-priester die de dagelijkse rituelen leidde en zijn assistenten, 'part-time'

De piramide van Medoem vertegenwoordigt de overgangsfase in de ontwikkeling van de omheinde trappiramide naar het volledige piramidecomplex. Het dal van het complex is echter nog niet uitgegraven en we weten dus nog niet of er zich bij de daltempel ook een piramidedorp bevond.

De inspectie van vee en vogels, waaronder kraanvogels, in de tombe van Ti uit de Vijfde Dynastie bij Sakkara. De gerestaureerde spleetopening is er een van drie welke de offerkamer met de erachter liggende verzegelde serdab *(beeldenkamer) verbinden.*

priesters die *waeb* ('de zuivere') of *hem-netjer* ('dienaar van god') werden genoemd. Ze waren georganiseerd in vijf 'gilden' *(za)*, die elkaar maandelijks afwisselden. De namen van deze 'gilden' waren overgenomen uit de scheepsterminologie. Buiten diensttijd waren de priesters handwerkers, koks, boerenknechten en andere geschoolde of halfgeschoolde arbeiders van het 'piramidedorp' geweest. Dit was een vestiging die in het dal bij de ingang (de daltempel) van het piramidecomplex was ontstaan. De sociale status van de mensen die er leefden was nauwelijks hoog te noemen. Nu echter begonnen zelfs de hoogste ambtenaren van de regering taken te bekleden die met de piramiden in verband stonden. Zo wordt de vizier Akhtihotpe, die leefde aan het eind van de Vijfde Dynastie, in een scène van zijn graftombe beschreven als: 'opperrechter en vizier, opzichter van de brede hal, kamerheer van de koning, *ioen-kenmoet*-priester, rechter en *adj-mer*-ambtenaar, priester van de godin Maat en opzichter van de twee dorpen en inspecteur van de twee piramiden genaamd Djedkare is Schoon en Menkauhor is Goddelijk onder de Cultusplaatsen.' Misschien was het door het groeiende tekort aan ongeëxploiteerd land dat de koning zijn cultus gebruikte om zijn ambtenaren te ondersteunen of hun graven van voorraden te voorzien. Een formele benoeming op een 'gesalarieerde' priesterfunctie in naam in een dergelijke organisatie bood aanspraak op een zeker inkomen uit de bronnen van de tempel of op het gebruik van een deel van het land der tempel in de vorm van een of meerdere landerijen. Dit werd een van de mogelijkheden voor de benoemde om aan officiële ('ex officio') bezittingen te komen die hij

Links en linksonder: Een processie van halfgoddelijke personificaties in Sahoere's cultustempel bij Aboesir wordt geleid door de Neder-Egyptische Hapy *(symbool van vruchtbaarheid) en telt* Nechbet *(betekent 'ontkiemen' en is niet verbonden met de godin Nechbet) en Wadj-wer ('het grote groen', hetgeen waarschijnlijk zoveel betekent als 'watermassa').*

Rechtsonder: tot het voedsel dat men naar het graf bracht behoorden ook vissen. Er bestaat geen twijfel over dat ze werden gegeten, tenminste door gewone mensen, en toch kwamen ze onder de standaardoffers niet voor. Dit zal misschien het gevolg zijn geweest van religieuze verboden volgens welke vis geen 'zuiver' voedsel was. De offerdragers hier besluiten een lange optocht van personificaties van de landerijen van Nefermaat. Zijn graftombe uit het begin van de Vierde Dynastie bevindt zich bij Medoem.

Het slachten van ossen of spiesbokken is in bijna elke grafkapel te zien, maar deze bevoorradingsscènes weerspiegelen niet noodzakelijkerwijs de alledaagse realiteit. Vlees was luxueus voedsel dat de boeren zich nauwelijks konden veroorloven. Dit reliëf bevindt zich in de graftombe van Prinses Sesh-seshet Idoet uit de Zesde Dynastie bij Sakkara.

zelf zijn leven lang mocht houden, maar zijn erfgenamen moesten het weer teruggeven. Met elke piramide verdween er onvermijdelijk opnieuw een groot deel gecultiveerde grond uit de beschikbare bronnen van de centrale autoriteiten, maar deze maatregel betekende dat nu tenminste een deel ervan eigenlijk tweemaal werd gebruikt, namelijk als donatie aan de koninklijke cultusorganisatie en als onderhoud van de ambtenaren der koning.

Twee van de veertien landerijen die in het graf van de ambtenaar Nen-cheft-ka bij Sakkara uit de Vijfde Dynastie worden opgesomd, waren 'De Ladder van Oeserkaf' en 'Oeserkaf is Schoon van Geest', terwijl de namen van drie andere luidden: 'Hathor wenst dat Sahoere leeft', 'Aan Sahoere de Geest' en 'De Vloed van Sahoere'. Nen-cheft-ka's aanspraak op deze landerijen als zijn officiële bezit was, naar zijn titels getuigen, ongetwijfeld gevolg van zijn bindingen met de piramiden van Oeserkaf en Sahoere als priester in naam.

De aantasting van de staatsbronnen door de vorming van koninklijke cultusorganisaties werd nog versterkt door het uitvaardigen van beschermende decreten die de leden van de plicht tot belasting en staatsarbeid vrijstelden. Een dergelijk decreet werd in het jaar van de eenentwintigste telling door Pepi I uitgevaardigd voor 'de cultus van de Koning van Opper- en Neder-Egypte, Snofroe, in de twee piramiden met de naam Snofroe Verschijnt. De Majesteit van Horus Meritaui [= Pepi I] verordende voor hem [d.w.z. Snofroe] dat zijn piramidedorp zal worden vrijgesteld van de uitvoering van enig werk voor het bestuur van krooneigendommen en van het betalen van enige belasting aan ieder belastingdepartement van de Residentie, en van elke opgelegde arbeid door ieder departement van verplicht werk, ongeacht wie hen opdraagt.' Het decreet beschrijft vervolgens uitvoerig allerlei mogelijke verplichtingen die aan de inwoners van de piramidedorpen zouden kunnen worden opgelegd en verbiedt met nadruk hun oplegging aan deze cultusorganisatie.

Tijdens de Zesde Dynastie waren zelfs de zeer hoge ambtenaren erg trots op de nederige titel 'vestiger' *(chenti-she)* van hun koningscultusorganisatie. Aan de linkerzijde van de deur naar zijn grafkapel bij Sakkara staan de volgende titels van Meriteti, zoon van de vizier Mereroeka en zelf vizier

onder Koning Pepi I: 'Inspecteur van de dienaren van de god van de piramide Merire is Opgericht en Schitterend, vestiger, koningszoon, graaf, enige metgezel.' De titel 'koningszoon' was vanzelfsprekend slechts een beleefdheid en hem gegeven om zijn rang aan het hof te verhogen. Het grootste voordeel van de titel 'vestiger' was misschien wel de vrijstelling van uiteenlopende staatsverplichtingen die de drager nu als lid van de koninklijke cultusorganisatie genoot.

De complexe maatregelen die voor de postume cultus van de koning werden getroffen kenden hun parallel bij degenen die tot de bevoorrechte klassen behoorden, zij het op veel kleinere schaal. Tot de unieke rol van de koning behoorde ook de verplichting om de instandhouding van de dodencultus van zijn ambtenaren en familieleden te garanderen. Deze verplichting betrof enerzijds het bouwen van de graftombe en anderzijds de levering van de benodigde offergaven en voorraden. De graven van het overgrote merendeel van het gewone volk bevonden zich evenals vroeger op begraafplaatsen aan de rand van de woestijn, en de cultusbepalingen van de hogere lagen der samenleving lieten hen onaangetast.

In eerste instantie werden alle graftomben binnen de grenzen van de begraafplaats der koningspiramide waarschijnlijk als gunst van de koning door koninklijke arbeiders gebouwd en bevoorraad. 'En wat deze tombe van mij betreft, het was op bevel van de Koning van Opper- en Neder-Egypte Menkaure – dat hij eeuwig moge leven! – dat hij werd gebouwd, toen een koninklijke reis naar het piramideplateau werd ondernomen om het werk aan de piramide genaamd Menkaure is Goddelijk te inspecteren, in aanwezigheid van de koninklijke architect, de twee voormannen der handwerkers en de handwerkers zelf, zodat hij het werk aan het gebouw kon controleren. Vijftig man werden aangewezen om er elke dag aan te werken en de

Tot het bouwplan van de grafkapel van Ptah-shepses bij Aboesir behoort onder meer een grote hof met zuilen. Het midden van de hof was open naar de hemel, maar de nu in verval rakende architraven ondersteunden vroeger stenen platen, zodat er zich een overdekte wandelplaats omheen bevond.

De verdeling van de economische bronnen die voor het in stand houden van de dodencultus beschikbaar waren weerspiegelde zich in de afmeting en kwaliteit van het graf, hoewel het terugbrengen hiervan tot een simpele vergelijking niet gerechtvaardigd is. Degenen die hun positie tijdens hun leven konden benutten om zichzelf van grote en prachtig versierde graven te voorzien waren niet noodzakelijk slechts degenen met de belangrijkste functies in de staatsregering. Evenmin kunnen we de toe- of afname van de afmetingen der graven direct aan het belang van het uitgeoefende ambt koppelen. De mastaba van Neoeserre's vizier Ptah-shepses domineert door zijn grootte en architectuur de hele necropolis bij Aboesir.

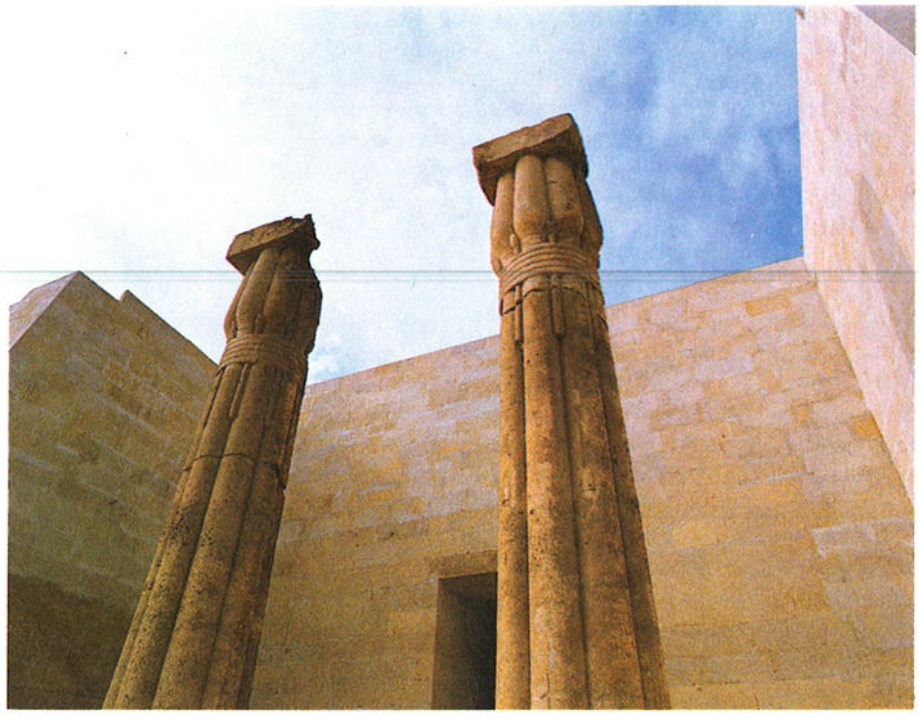

zuiveringstent van de balsemingsplaats voor te bereiden. Zijne Majesteit gebood dat niemand van hen aan een andere taak gezet mocht worden totdat het werk was voltooid.' De beschadigde inscriptie noemt verder 'het brengen van de steen van de groeven bij Roau om het bouwwerk met kalksteen te bemantelen, en twee stijlen voor de deuropening van de tombe'. De uit steen gehouwen tombe van Debehni, waarvan de bouw ook in de tekst wordt beschreven, kan ten noorden van de verhoogde weg, die bij Gizeh naar de piramide van Menkaure leidt, nog steeds worden bezocht.

Vanaf de Vierde Dynastie begonnen bij het bouwen van graftomben privéondernemingen een belangrijke rol te spelen. 'De necropoliswerker Pepi is tevreden over het contract dat ik met hem heb opgesteld', beweert de schatmeester van de koninklijke graanschuur Neferher-en-ptah op de draagbalk van de ingang van zijn tombe bij Gizeh, gedateerd op de Vijfde of Zesde Dynastie. 'Ik heb deze beelden laten maken door de beeldhouwer die voldaan is met de beloning die ik hem gaf', zegt de priester Memi in de inscriptie op een van de twee beelden die in zijn graf bij Gizeh werden gevonden. De handwerkslieden die de bouw en versiering van de graftombe van Hetep-her-akhti bij Sakkara op zich namen, 'deden het voor veel brood, bier, stof, olie en gerst,' terwijl Metjetji, aan het eind van de Vijfde of het begin van de Zesde Dynastie, over iedereen die in zijn graf heeft gewerkt beweert: 'Ik heb ze – nadat ze het werk eraan hadden voltooid – met koper uit mijn officiële bezit tevredengesteld, terwijl ik hen ook stof heb gegeven en met brood heb gevoed van mijn officiële bezittingen.'

De graftomben werden op verscheidene historisch ontwikkelde manieren van voorraden voorzien die vaak tegelijkertijd werden toegepast. De offervoorraden konden als 'offergave van de koning' *(hetep-di-nisnoet)* van een koninklijk bezit of een koninklijke cultusorganisatie afkomstig zijn. De praktische nadelen van deze methode waren aanzienlijk, en zo bestaat er zeker vanaf het begin van de Vierde Dynastie het bewijs dat de 'offergave van de koning' in landschenkingen overgaat. In zijn zuiverste vorm (*hoet-ka*, 'landgoed van de geest') bestond een dergelijke schenking uit een landgoed met personeel, vee en werktuigen dat, om in de vereiste benodigdheden voor zijn graf te kunnen voorzien, de grafeigenaar eens en voor al cadeau werd gedaan. Een derde methode om de offers voor het graf veilig te stellen was de 'retournering *(wedjeb)* van voorraden van de koningscultus of tempelorganisaties of andere graven. Een deel van de inkomsten die door de oorspronkelijke instantie werden ontvangen, in het meest extreme geval

een graftombe, werden teruggezonden of herverdeeld om als offers in een ondergeschikt graf te dienen. Deze wettige regeling was kenmerkend voor de wijze waarop de produkten onder verschillende ontvangers werden verdeeld, en we herkennen haar in vele vormen en verschillende lagen van de Egyptische samenleving. In een tekst van de tombe van Persen bij Sakkara, gedateerd op het begin van de Vijfde Dynastie, vinden we dit voorbeeld: 'Het brengen van offergaven voor een presentatie met de stem, aan de inspecteur van het Grote Huis, Persen, bestaande uit retouroffers van *hetja*-brood, *pezen*-brood en *zefet* [een onbekende vloeistof], afkomstig van de tempel van Ptah Bezuiden-zijn-Muur voor de koningsmoeder Neferhetpes dagelijks tot in den eeuwigheid – hem gegeven voor een presentatie met de stem in de tijd van Koning Sahoere.' Sommige inkomsten die het graf van Koningin Neferhetpes van de tempel van Ptah uit de hoofdstad ontving, keerden naar Persens eigen postume cultus terug, misschien wegens een positie die hij aan het hof van de koningin had bekleed. Zo'n herverdeling van de schenkingen kon verscheidene malen opnieuw plaatsvinden, omdat de grafeigenaar een deel van zijn inkomsten aan graven van zijn ondergeschikten en minder belangrijke huisgenoten kon toewijzen. Dit is het denkbeeld dat besloten ligt in het begrip *imakhoe,* 'iemand die wordt voorzien'. Iemand werd *imakhoe* doordat hem een deel werd beloofd van de offers die een god (d.w.z. van zijn tempel) of een koning zouden worden geschonken, maar ook van die welke aan een belangrijke ambtenaar of een van de koninklijke familieleden werden geschonken waarmee hij op de een

Ptahhotep achter een tafel vol platte broden (die recht overeind staan), houdt een stenen beker met een welriekende zalf aan zijn neus. De ruimte boven en onder de tafel is volgeladen met voedsel- en drankoffers. Ptahhotep leefde aan het eind van de Vijfde Dynastie en zijn graf bevindt zich bij Sakkara.

of andere manier verbonden was. In zijn graftombe bij Gizeh wordt Netjerpoenesoet beschreven als de 'bezitter der bevoorrading' van de Koningen Radjedef, Chefren, Menkaure, Shepseskaf, Oeserkaf en Sahoere. Aan het einde van het Oude Rijk beweerde de lagere ambtenaar Chuen-ptah dat hij 'iemand die wordt voorzien door de prins door afkomst Meri' is, waarmee hij bedoelde dat hij het voorrecht van ontvangst van een deel van de offers van de grote mastaba van de vizier Mereroeka (Meri was zijn bijnaam) bij Sakkara, in welks nabijheid hij was begraven, genoot of hoopte te genieten. Het was tijdens het Oude Rijk heel gewoon dat een grafeigenaar zichzelf afschilderde als 'voorzien door' de goden van de necropolis, zoals Anoebis of Osiris, of 'zijn heer', d.w.z. de koning. Een vrouw kon 'worden voorzien door haar echtgenoot'. Deze gevallen, gewilde benamingen zonder wettige grondslag, getuigen opnieuw van Egyptische kijk op persoonlijke afhankelijkheid en bescherming.

In de graftombe werden voedsel en drankoffers voor een stèle (grafsteen) die op een deur met verschillende paren stijlen en draagbalken ('schijndeur') leek, op een speciale stenen tafel of in een schaal geplaatst. De ceremonie van het 'brengen van offers met de stem' werd door een lectorpriester uitgevoerd. Indien de tombe over geschonken landerijen *(djet)* beschikte, waren de mensen die erop werkten wettig met het graf verbonden. Ze assisteerden bij de grafrituelen en werden daarom als de 'dienaars van de geest' *(hem-ka)* en 'onderdeel van de schenking' *(ni-djet)* beschreven.

Wanneer de tombe niet over zijn eigen personeel beschikte konden er 'dienaren van de geest' worden gehuurd in ruil voor contractueel omschreven voordelen, vaak het gebruik van land zonder eigendomsrecht. Normaal gesproken was de oudste zoon en erfgenaam de verantwoordelijke voor de zaken met betrekking tot zijn vaders grafschenkingen zodat het beheer van

In het midden van wat vroeger de hof met zuilen in het oostelijke deel van Teti's cultustempel bij Sakkara was, is nu een ongewoon geërodeerd blok albast te zien. Het is alles wat er nog rest van een groot altaar dat met de namen van de koning en personificaties van de provincies was versierd. Of dit betreffende altaar nu functioneel of slechts symbolisch was is niet duidelijk. Over de betekenis van een ander, overeenkomstig altaar kunnen we meer met zekerheid zeggen. Het is verlorengegaan, maar oorspronkelijk stond het in het binnenste, westelijke deel van de tempel en bracht men er offers voor de dodencultus van de koning die tegenover de stèle (schijndeur) werden geplaatst.

het eigendom in dezelfde familie bleef, maar ingeval er geen kinderen waren kon het ook de weduwe zijn. Wanneer er helemaal geen familie bestond werd er een 'broeder van de schenkingen' *(sen djet)* aangesteld, in wezen een professionele manager.

Met uitzondering van de tempel van Ptah in de hoofdstad, de tempel van Re-Harakhti bij Ioenoe (Heliopolis) en de zonnetempels waren er voor het midden van de Vijfde Dynastie maar weinig religieuze instellingen waarvan het economisch belang de geestelijke betekenis evenaarde. De donaties van de koning voor het instandhouden van de rituelen in deze tempels bestonden vaak uit produkten uit staatsmagazijnen of staatslanderijen. Op de poort van de zonnetempel van Koning Neoeserre bij Aboe Ghoerab staat een lijst met offers die in verband met verschillende religieuze feesten werd aangeboden, waarschijnlijk een kopie van een document uit het koninklijk archief. Helaas is de lijst slechts zeer gefragmenteerd bewaard gebleven. Voor het Nieuwjaarsfeest behoorden tot de offers behalve *pezen*-broden ook melk en honing. Voor het 'uitkomen', d.w.z. de openbare feestoptocht van de god Min ontving de tempel 1000 *pezen*-broden, een os, tien ganzen, honing, *sechet*-graan, tarwe en 'allemaal zoetigheden'. Het jaartotaal aan het eind van de lijst komt op 100.800 'porties', bestaand uit brood, bier en koeken, 7720 *pezen*-broden, 1002 ossen, 1000 ganzen, etc. Of tot deze aantallen ook de offers voor de speciale gelegenheden behoren of dat ze slechts de dagelijkse giften voorstellen is niet duidelijk, maar ze tonen wel de grote hoeveelheden voedsel die per jaar een enkele tempel passeerden. Deze produkten werden niet als offers aan de zonnegod 'verspild', maar door het tempelpersoneel geconsumeerd of weer ergens anders heengezonden.

Een factor van groter belang voor de Egyptische economie waren de landdonaties aan deze tempels. De oppervlakte van het op deze wijze

geschonken land kon per donatie aanzienlijk verschillen. Volgens de 'annalen' op de Steen van Palermo ontving de godin Hathor, wiens cultus met het dalgedeelte *(ra-she)* van het piramidecomplex van Koning Sahoere bij Aboesir was verbonden, in het jaar na Sahoere's tweede telling iets meer dan twee arouras *(setjat)* land, ongeveer een halve hectare. In het jaar na de derde telling van Oeserkaf ontving de god Re in een enkele gift meer dan 1704 arouras, d.w.z. 470 hectare. Gedurende de Vijfde Dynastie werden dergelijke donaties op grotere schaal zelfs aan provinciale tempels gedaan. Dit had tot resultaat dat heel wat plaatselijke ambtenaren flink van de priesterfuncties die ze in hun lokale tempels vervulden konden profiteren, en dit versterkte hun groeiende economische onafhankelijkheid van de centrale regering. Het toenemend aantal graven in de provincies aan het eind van het Oude Rijk getuigt hiervan, maar weerspiegelde geen tendens naar politieke autonomie.

Het meeste land dat niet tot de talrijke koningscultus- en tempelorganisaties en grafschenkingen behoorde en dat niet als officieel bezit door privéburgers werd verbouwd, werd door de staat als onderdeel van het 'kroonbezit' aangemerkt. Dit land werd bestuurd door de Residentie *(khenoe)*, die tevens de belastingen onder haar beheer had en zo het grootste deel van de staatsinkomens controleerde. Slechts een zeer klein deel van het land bleef misschien in privébezit, hetzij van individuele burgers hetzij van de restanten van de oorspronkelijke dorpsgemeenschappen.

De mankracht die men gedurende een zekere periode voor het bouwen, delven en andere door de staat georganiseerde projecten nodig had, werd uit alle delen van het land betrokken. Alleen degenen die door speciale koninklijke decreten van staatsgedwongen arbeid *(wenwet* of *kat)* waren vrijgesteld, waren in staat aan deze zware verplichtingen te ontsnappen. Op gelijke wijze wierf de regering voor die koninklijke landerijen waar men een tekort aan mankracht had tijdelijke hulp voor het boerenwerk, zoals veehoeden. Een door Pepi II in het jaar na de elfde telling uitgevaardigd decreet voor de tempel van de god Min bij Gebtioe (Koptos, tegenwoordig Qift), verbiedt het opleggen van dergelijke plichten aan het tempelpersoneel: 'Mijn Majesteit staat niet toe: dat ze aan het werk worden gezet in veestallen, boerderijen met vee, ezels en kleinvee [d.w.z. schapen en geiten]; het beheer van kudden of elke andere gedwongen arbeid of belastingheffing door het bestuur van krooneigendommen, voor de duur van de eeuwigheid.'

De belasting *(medjed)* in natura richtte zich meer op instellingen dan op individuen. De telling van het vee was de meest regelmatige en uitgebreide methode welke het hele land bestreek, maar er bestonden nog andere vormen, waarvan sommige misschien met een onregelmatig karakter, dat van de plaatselijke omstandigheden afhing. Wanneer het decreet van Pepi I, uitgevaardigd voor de cultusorganisatie van Snofroe bij Dahsjoer, haar vrijstelt van 'het tellen van kanalen, vijvers, bronnen, beschutte plekken en bomen', mogen we dan ook aannemen dat het hier belastingcriteria betreft.

De koninklijke verantwoordelijkheid voor de bevoorrading van de graftomben van zijn ambtenaren en familieleden was niet meer dan een uitbreiding van zijn plicht ook tijdens hun leven in hun behoeften te voorzien. In eerste instantie werden alle belangrijke posities door leden van de koninklijke familie bekleed die, omdat ze zelf niet op het land werkten, hun voorraden direct van het koninklijke paleis ontvingen. Toen het bestuur ingewikkelder werd en heel Egypte bestreek, was dit niet langer uitvoerbaar. Een nieuwe en doelmatiger methode van bevoorrading was gebaseerd op de toewijzing van enig kroongebied voor eigen gebruik aan koninklijke familieleden en ambtenaren. De betrokkene bezat dit land, meestal met mensen en vee, voor de rest van zijn leven. Het vormde zijn officiële ('ex officio') bezit *(per-djet)* en vertegenwoordigde zijn salaris, maar hij moest er wel zijn hele huishouding en zijn ondergeschikten van onderhouden en trad zo namens de koning op om hen te ondersteunen. De directe toewijzing van land was de eerste vorm van officieel bezit en het waren vooral de leden van de koninklijke familie die er de voordelen van genoten. Hetzelfde doel werd vaak bereikt door formeel ambtenaren op posities te benoemen die met cultusorganisaties of kroonlanderijen waren verbonden, waarna ze op dergelijk officieel bezit recht kregen.

In de stenen graven die Koning Choefoe voor zijn ambtenaren en koninklijke familieleden liet bouwen werd een nieuw soort stèle ingevoerd. Wegens hun vorm (breder dan hoog) worden ze plaatstèles genoemd. Ze werden in koninklijke werkplaatsen gemaakt en door de koning aan de grafeigenaar aangeboden en ze vertonen dan ook een buitengewoon niveau van vakmanschap. Ze werden slechts gedurende een beperkte periode bij Gizeh gebruikt. Deze stèle behoort aan Prinses Nefertiabt.

Tot de handwerkslieden die bij Sakkara in de tombe van Mereroeka uit de vroeg-Zesde Dynastie te zien zijn, behoren metaalbewerkers en dwergen die bezig zijn met het vervaardigen van sieraden. Om het vuur beter te maken en de metalen te kunnen smelten gebruikten de metaalbewerkers blaaspijpen, zodat ze de massa die uit de oven kwam in vormen konden overgieten.

Iemands privébezit was zo uit uiteenlopende bronnen afkomstig. In een scène van de graftombe bij Deir el-Gebrawi uit het einde van de Zesde Dynastie beschrijft de eigenaar, Ibi, hoe hij aan de bevoorrading van zijn tombe kwam: 'Ik vormde het uit de dorpen van mijn officiële bezit *(niuut djeti)*, uit mijn priesterschap, uit de "schenking van de koning" die de Majesteit van mijn heer mij gaf opdat ik voor mezelf akkers kon verwerven . . . bevolkt door de mensen van de schenking, uitgerust met vee, geiten en ezels, en dat wat ik met mijn eigen handen verworven heb – afgezien van het bezit van mijn vader – toen ik beheerder was van een landgoed uit het kroonbezit *(per shena)* van 203 arouras land dat de Majesteit van mijn heer mij schonk om me rijk te maken.' Veel van Ibi's verzamelde bezittingen blijkt afkomstig van zijn benoeming tot beheerder van een koninklijk landgoed, een 'schenking van de koning' en enig bezit dat hij van zijn vader erfde. 'Dat wat ik met mijn eigen handen verworven heb' duidt misschien op bezit dat hij zelf kocht. Dergelijke gevallen zijn niet gewoon, maar verschijnen reeds aan het begin van de Vierde Dynastie.

Een geïllustreerde versie van iemands aanspraken op zijn landerijen verscheen in de graftombe vaak als een stoet vrouwen met offers of dieren, op ongeveer gelijke wijze als in de piramidetempels. De woorden 'landgoed' en 'dorp' zijn vrouwelijk in het Egyptisch, dus vandaar het geslacht van de offerdraagsters. Meresankh, een van de koninginnen van Chefren, had dertien landerijen op de oostelijke muur van haar graftombe bij Gizeh staan: een 'landgoed van Choefoe *(hoet Choefoe)*, d.w.z. een door de koning nieuw gevestigde boerderij die zij ontving omdat ze zijn kleindochter was, tien dorpen van Chefren die zij van haar echtgenoot had gekregen, een dorp van Radjedef wiens aanwezigheid kan worden verklaard door het feit dat hij haar stiefvader was, en een 'landgoed van de geest' *(hoet ka)*. Dit laatste landgoed vormde haar grafschenking en moest, theoretisch voor eeuwig, in de levering van de grafvoorraden voorzien, terwijl de rest na haar dood moest worden teruggegeven.

In de graftombe van Metjen uit het begin van de Vierde Dynastie bij

Sakkara zijn drie landerijen afgebeeld. Een ervan heet: 'De schenking van de Ram van Mendes', en vertegenwoordigt waarschijnlijk Metjens officiële bezit, maar de overige twee worden als 'gronden van Metjen' beschreven en heten 'Zij die Komt wanneer zij Wenst' en 'De Heuvel van de God Sobek'. Het voorkomen van de naam van de grafeigenaar in de aanduiding van de landerijen suggereert dat ze, in tegenstelling tot het eerste landgoed, speciaal voor Metjen werden gevormd en dus zijn onvervreemdbaar privé-eigendom uitmaakten waarover hij in zijn testament kon beschikken zoals hij wenste.

Het is goed mogelijk dat sommige van de privé-landerijen die in de tomben werden afgebeeld niet geheel aan de grafeigenaar toebehoorden, maar hem eigenlijk slechts van bepaalde produkten voorzagen. Dit kan een verklaring zijn voor enkele namen ervan, zoals in de tombe van Ti uit de Vijfde Dynastie bij Sakkara: 'De Wijn van Ti', 'De Melk van Ti', 'De Vijg van Ti' en dergelijke. Deze landerijen waren misschien zelfs wel helemaal gefingeerd, maar het bewijs van de grafreliëfs is helaas niet gedetailleerd genoeg om dergelijke subtiliteiten te kunnen onderscheiden.

De aanpak van de bevoorrading der levenden en de methoden om die uit te voeren verschilden in het Oude Rijk dus niet veel van die voor de bevoorrading van de goden en de zielen der overledenen. Ondanks het verschil in ideologische motieven vertegenwoordigen ze allemaal een manier om de verspreiding van overschotten aan nationale produkten op de meest wenselijke wijze onder de bevoorrechte lagen van de samenleving te verzekeren.

De binnenlandse handel speelde in de economie van het land ten tijde van het Oude Rijk slechts een beperkte rol. De boeren produceerden zelf het meeste van wat zij zelf nodig hadden en ontvingen de overige benodigdheden, zoals sommige voedselprodukten (vis, gevogelte, zout, honing, olie), kleren, sandalen en wellicht enkele meubels en huishoudelijke voorwerpen, van de eigenaar van het land waarop zij gevestigd waren. Ambachtslieden

Een deel van het testament waarin Kaiemnefert de bevoorrading van zijn graf in de necropolis van de piramide van Chefren in de Vijfde Dynastie regelt. Kaiemnefert droeg de titel 'adjmer *beheerder van het landgoed De Ster van Horus Eerste aan de Hemel', een wijngaard in de Delta. Het staat echter vast dat deze prestigieuze oude titel in de Vijfde Dynastie volledig tot een beleefdheidstitel was vervallen. Het steenblok bevond zich oorspronkelijk in het graf van Kaiemnefert bij Gizeh.*

werden door de instanties waarvoor zij werkten voorzien. Ambtenaren leefden van hun officiële bezittingen, meestal staatsland waarover zij in ruil voor hun diensten konden beschikken, of kregen hun goederen direct van de staat. Slechts een klein deel van de produktieoverschotten werd via dorpsmarkten verspreid, en behalve de ruilscènes in graftomben bestaat er geen bewijs voor hoe dit in zijn werk ging.

Het kopen en verkopen van privébezit was een geoorloofde praktijk die men in documenten vastlegde. Enkele van deze transacties zijn ons in detail bekend omdat de verslagen ervan bij wijze van uitzondering op steen werden gekopieerd. Men kon niet alleen graftomben en hun hele toebehoren zoals beelden en velden voor de bevoorrading aanschaffen, maar ook alledaagse benodigdheden als een huis. 'Ik heb dit huis van de schrijver Tjenti gekocht. Ik betaalde hem er de waarde van 10 *sjat* voor: vier streng stof ter waarde van 3 *sjat*, een bed van sycomore of jujubehout ter waarde van 4 *sjat*, en twee streng stof ter waarde van 3 *sjat*.' Geld als zodanig kende men niet; de betaling voor goederen en diensten ging in natura en kan dus ruiling worden genoemd. De term *sjat* die in het document van Tjenti voorkomt, lijkt een vastgelegde en in termen van een hoeveelheid metaal uitgedrukte officiële waarde-eenheid te vertegenwoordigen waarmee in transacties werd gerekend.

Egypte was met zijn natuurlijke bronnen bijna geheel zelfvoorzienend en de meeste materialen en produkten die via handel met het buitenland werden verkregen behoorden tot de luxe-artikelen. Het hout uit Libanon en Syrië vormde de belangrijkste uitzondering. Artikelen als lapis lazuli, wijn en olie kwamen uit of via dezelfde streken, waarbij Byblos een belangrijke rol in de zeehandel speelde. Reliëfs in de piramidetempel van Sahoere bij

Op de volgende bladzijde: Tot de prachtige lage reliëfs van Koning Oeserkafs cultustempel bij Sakkara behoren enige levendige moerasscènes die misschien met de jacht op vis en vogels in verband staan. Hoewel Oeserkaf bij Aboesir ook een tempel voor de zonnegod bouwde, is er niets dat erop wijst dat de economische staatsreserves onder een overmatige druk kwamen te staan: de kwaliteit van dit werk is van zeer hoog niveau.

De grootste verzameling administratieve documenten die uit het Oude Rijk bekend is heeft betrekking op de zaken van de cultustempel van Koning Neferirkare. De papyri bevatten kostenramingen, dienstroosters, inspectieverslagen en inventarislijsten. Neferirkare's piramide is de grootste bij Aboesir en de documenten werden gevonden in een tempelruimte aan de oostzijde.

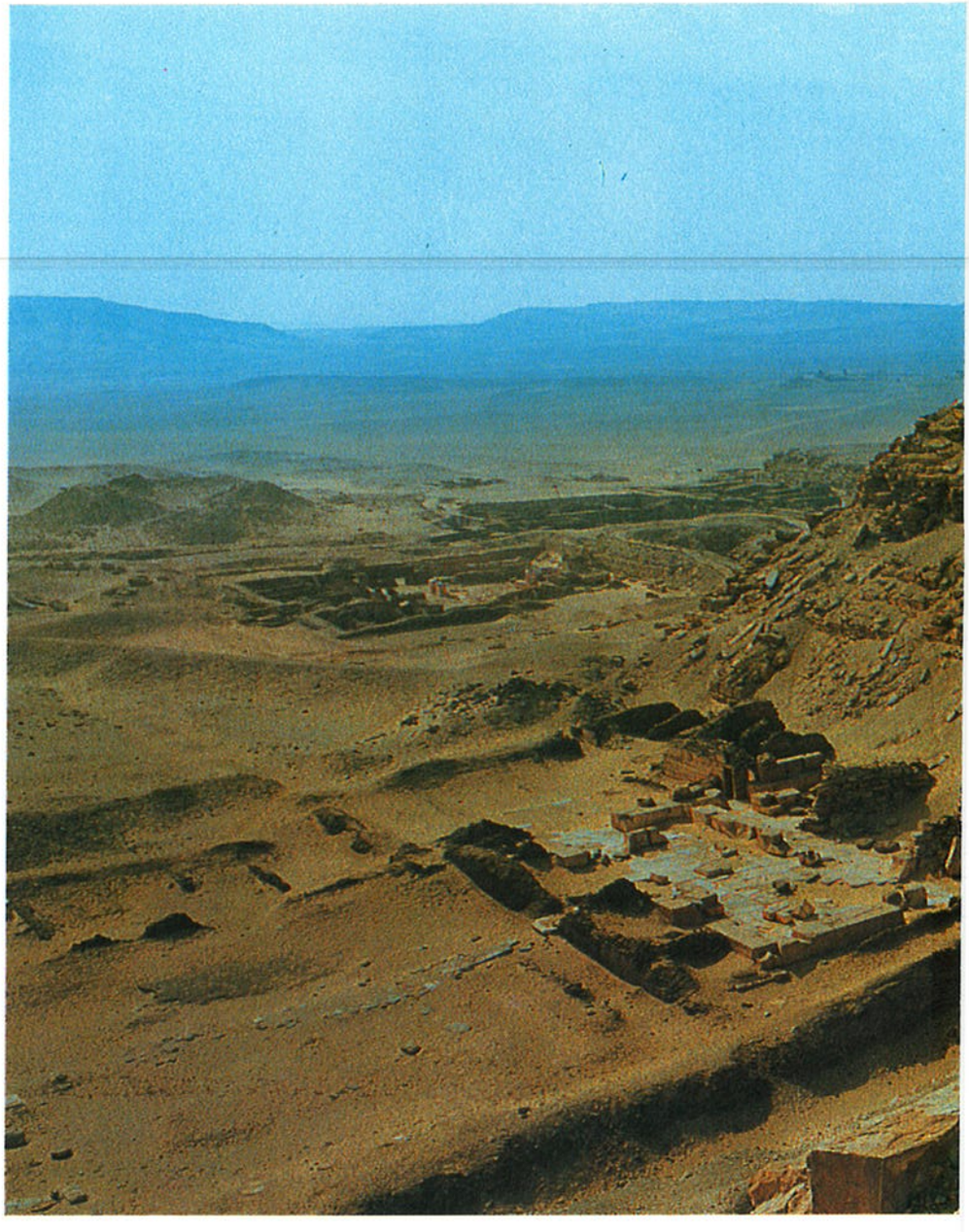

Aboesir tonen Egyptische zeeschepen bij de terugkeer van zo'n expeditie, met aan boord bebaarde Aziaten die in een buiging voor de koning staan afgebeeld. Op de verhoogde weg die bij Sakkara naar de piramide van Oenas leidt, heeft men een overeenkomstige scène ontdekt. Of dit nu verslagen van feitelijke gebeurtenissen betreft of juist geen enkele historische relevantie bezit is onduidelijk, en het doel van dergelijke expedities is ons onbekend. In de tempel van Sahoere zien we potten met lange halzen, vermoedelijk voor olie, en de voor Egyptenaren exotische beren, hetgeen misschien met de reizen naar Azië in verband kan worden gebracht. Verder moet men ook van landroutes gebruik hebben gemaakt.

De belangrijkste verbindingen met de Afrikaanse streken voorbij Nubië, de bronnen van wierook, harde houtsoorten zoals ebbehout, olie, ivoor, huiden, struisvogelveren en goud, bleven de karavaanroutes. Reizen naar het land van Poent, dat waarschijnlijk in het binnenland achter de Somalische kust lag, ondernam men via de Rode Zee. Een van de punten in de 'annalen' van de Steen van Palermo bij het 'jaar na de zevende telling' van Sahoere somt de 'van Poent meegebrachte' handelswaar op, waaronder 80.000 maten mirre, 6000 eenheden elektron, 2900 eenheden hout en 23.020 maten zalf. De ambtenaar Chnemhotpe doet er in de graftombe van Choei bij Qubbet el-Hawa uit de Zesde Dynastie verslag van dat hij met

Choei en Tjetji, de 'schatbewaarders van de god' verschillende malen (het precieze aantal is niet te lezen) naar Poent en Byblos is geweest. In een brief van de jonge Pepi II aan Harchoef wordt gesproken van een dwerg die tijdens de regering van Izezi door de 'schatbewaarder van de god' Werdedba uit Poent werd meegebracht.

De Egyptische exportartikelen zijn waarschijnlijk vooral gefabriceerde goederen geweest, zoals (vermoedelijk met olie gevulde) vaten van geglazuurd aardewerk en steen, kleren en meubels.

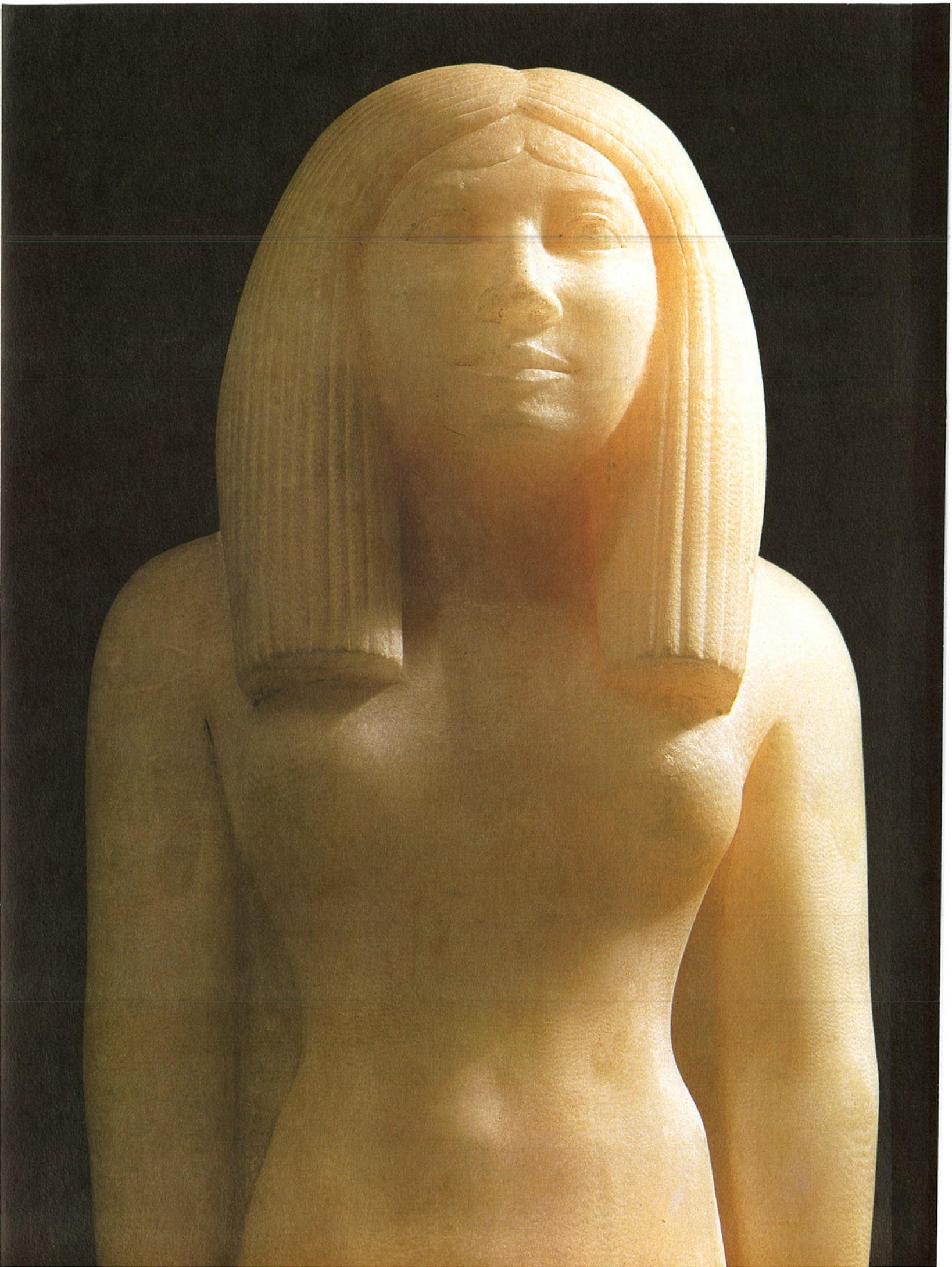

STAAT EN SAMENLEVING

Albast werd voor privébeelden niet vaak gebruikt en de vormgeving van dit beeld is van een veel hoger niveau dan dat van de meeste andere private werken uit het Oude Rijk. Waarschijnlijk is het aan het eind van de Vierde of het begin van de Vijfde Dynastie in een koninklijke werkplaats gemaakt en was de vrouw een verwante van de koning of een echtgenote van een hoge ambtenaar. De exacte plaats van herkomst van het werk is onbekend.

'De orde is groot, haar kracht doorstaat. Zij is sinds de tijd van Osiris nit meer verstoord.' *

De grootte van de Egyptische bevolking in het Oude Rijk is niet bekend, maar een schatting van ongeveer een miljoen inwoners, die een relatief lage bevolkingsdichtheid impliceert, ligt waarschijnlijk niet ver van de werkelijkheid. Zij bestond hoofdzakelijk uit twee groepen: de grote massa boeren die werkten op land dat niet hun eigendom was en het beperkte aantal mensen dat zich grofweg laat aanduiden als betitelde ambtenaren, die direct of indirekt via een der vele vormen die het bezit kon aannemen over het land beschikten. Naarmate de jaren verstreken werden ook de handwerkers, vooral die welke tot de koningscultusorganisaties behoorden, vanwege de aparte status en de privileges die ze genoten een herkenbare laag in de samenleving. Om ideologische redenen vormden de leden van de koninklijke familie al spoedig een aparte groep, zowel van de ambtenaren als van de rest van de bevolking. De ogenschijnlijke overeenkomsten met de situatie tijdens het eind van de Predynastieke Periode en de eerste dynastieën, met zijn scheiding tussen de met de koning verbonden heersende *paat* en de *rechit*, de gewone bevolking, zijn misleidend. De positie van de koning was volgens de Egyptische staatsleer geheel uitzonderlijk, maar in de Vijfde Dynastie maakten de overige leden van de koninklijke familie steeds minder actief deel van de regering uit en kwamen ze meer op ondersteunende plaatsen terecht in de sfeer van de staatsideologie.

De relatie van de koning tot de goden *(netjeroe)* kwam in sommige van zijn namen en titels op directe wijze tot uitdrukking. Door de eerste en oudste van zijn vijf namen werd hij geïdentificeerd met de valk-god Horus, door de tweede verbonden met de beschermgodinnen der Egyptische koningen Nechbet en Wadjet ('De Twee Vrouwen') en door zijn vijfde tot een 'zoon van de god Re', d.w.z. zijn erfgenaam verklaard. Alle vijf de namen werden hem pas verleend wanneer hij de troon besteeg, ook al was de laatste gewoonlijk identiek aan de naam die hij reeds bezat voordat hij koning werd. In vergelijking met de god Re werd hij soms als 'de jonge (of perfecte) god' *(netjer nefer)* beschreven. Zijn 'goddelijkheid' was niet het gevolg van zijn geboorte maar volgde uit zijn ambt. Hij verkreeg het bij zijn kroning, waarbij hij door de goden van Opper- en Neder-Egypte als koning werd aanvaard. Deze gebeurtenis markeerde een nieuw begin, een nieuw 'samengaan van de Twee Naties' en zo een hernieuwde uitvoering van de vorming van Egypte na de periode van chaos. Deze cyclische benadering van de begrippen vooruitgang en geschiedenis vond zijn oorsprong in de geografische omstandigheden van het land met zijn nooit eindigende regelmatige fluctuatie van de rivier en overgang van overstroming naar droogte, en de eeuwige

* Prisse Papyrus, 88-9.

voortschrijding van de zonnegod door de zich herhalende fasen van dag en nacht.

Desondanks beschouwde men de Egyptische koning niet als een nieuwe god, maar meer als de beheerder van de wereld die voor een soepel functioneren zorg moest dragen. Hij speelde een belangrijke rol, die door de rest van de samenleving werd erkend en aanvaard en zijn uitvoeringen raakten iedereen. Hij was de enige die gerechtigd was om namens de mensen met de goden te bemiddelen. Het hele Egyptische denken is van het concept van de krachtige en doeltreffende bemiddelaar en het handelen bij volmacht doordrongen. Het bevoorradingssysteem van de graftomben van *imakhoe* uit het Oude Rijk vormt er slechts een van de aspecten van. Van de koning werd verwacht dat hij alle mogelijke offers en donaties aan de goden in hun tempels deed en dat hij daarvoor in ruil een voortgezette goedkeuring voor zijn heerschappij ontving.

Nadat hij door de goden was erkend werd de suprematie van de koning over de wereld theoretisch absoluut. Alle macht en autoriteit behoorden hem toe en anderen konden daarvan slechts iets uitoefenen wanneer de koning hen daarvan had voorzien. Desondanks moest zelfs de koning volgens de door de goden uitgevaardigde principes van *maat* regeren en bleef zijn vrijheid van handelen daardoor beperkt. *Maat*, letterlijk 'waarheid', 'gerechtigheid', 'rechtvaardigheid', was een zeer algemene opvatting van 'orde' in de wereld en de gevestigde verhoudingen binnen de samenleving en had voor iedereen directe morele implicaties. Men zou het als een sociaal contract kunnen beschouwen dat bindend was voor partijen die er aan deelnamen, in de overtuiging dat allen er hun voordeel mee zouden doen. Hierin lag de voornaamste oorzaak van een groot deel van het conservatisme dat het Egyptische denken beheerste en van de tegenzin oude denkbeelden los te laten.

De consequentie voor zijn positie was dat de koning zelfs verantwoordelijk werd gehouden voor omstandigheden die zijn invloed volkomen te boven gingen, bijvoorbeeld voor natuurrampen zoals een lage overstroming. Dat wil niet zeggen dat men de koning direct zelf in staat achtte de situatie te verbeteren, maar een natuurramp werd wel als zijn falen beschouwd met betrekking tot de uitvoering van zijn taak het evenwicht in de wereld te bewaken.

De rol van de koning was daarom zowel een ideologische als een uitvoerende. Het dogma met betrekking tot zijn positie werd tijdens zijn leven geproclameerd en door rituelen zoals de kroning en de jubileumfeesten *heb-sed* herbevestigd, en na zijn dood door het bouwen van de monumentale grafpiramide en de instelling van koningscultusorganisaties voortgezet. Dergelijke materiële uitdrukkingen van de staatsideologie speelden in de landelijke economie al spoedig een doorslaggevende rol, maar dat was slechts mogelijk zolang de grondslagen van het Egyptische koningsschap onaantastbaar bleven. Hun einde zou de hele staatsstructuur omver hebben geworpen.

De officiële dracht van de koning bestond uit een kilt *(shendit)*, de Rode *(deshret)* en de Witte *(hedjet)* Kroon, beide verschillend van vorm, de staf *(hegat)* en zweep *(nechacha)*, een ceremoniële baard en een stierestaart om zijn middel.

De voornaamste aanspraak van de koning op troonbestijging was gelegen in het feit dat hij de zoon van zijn vader was en weerspiegelde zo de situatie van een gewone familie. In het meest ideale geval was hij de oudste nog in leven zijnde zoon van de eerste koningin. Er bestond geen automatisch opvolgingsrecht, evenmin als een 'goddelijke dynastie' van koningen. De bloedbanden binnen de koninklijke familie kunnen slechts sporadisch nauwkeurig worden bestudeerd en worden door het feit dat men regelmatig met bloedverwanten trouwde nog verder gecompliceerd. In tegenstelling tot hun ambtenaren en de rest van de bevolking bezaten koningen van het Oude Rijk vaak meerdere echtgenotes, maar de algemeen gebruikelijke term 'harem' suggereert ten onrechte een groot aantal bijvrouwen. Hiervoor bestaat namelijk geen enkel bewijs.

Het is waarschijnlijk dat er zich binnen de koninklijke familie strijd en

samenzweringen hebben afgespeeld. Zo noemt Weni, een ambtenaar uit de Zesde Dynastie, in zijn autobiografische tekst op enigszins cryptische wijze een proces rond een niet met name genoemde koningin van Pepi I: 'Toen het gerechtelijk proces tegen de koningin, *weret hetes* (een koninginnentitel), binnen de koninklijke harem een aanvang nam, benoemde Zijne Majesteit mij om het in vertrouwen aan te horen, zonder de aanwezigheid van een vizier of opperrechter of enige andere ambtenaar dan ik alleen.' De koning kon zich wanneer hij dat wenste een vrouw van niet-koninklijken bloede kiezen en het meest bekende voorbeeld hiervan is opnieuw dat van Pepi I, die twee dochters huwde van de ambtenaar Choei uit Abdjoe (Abydos), beiden met de naam Ankh-nes-merire.

De voeten van Koning Netjerichet rusten behalve op de 'Negen Bogen', symbolen van Egypte's vijanden van buiten, op de 'Kieviten' (rekhyt), *symbool van de Egyptische bevolking, misschien oorspronkelijk voornamelijk die van de Delta. Om zijn ideologische rol in de wereld te kunnen vervullen moest de koning zowel over de 'Bogen' als over de 'Kieviten' heersen. De voeten, de basis en sommige fragmenten zijn het enige dat nog van het levensgrote beeld resteert.*

Ipi was een vrij bescheiden 'beheerder van het landgoed' (heqa hoet). *Op dit reliëf uit zijn graftombe van de Zesde Dynastie bij Sakkara wordt hij gedragen in een palankijn en door bedienden en mannen met zonneschermen vergezeld.*

Het Oude Rijk was een centraal geregelde en geregeerde bureaucratische staat met als theoretische basis de veronderstelling dat de koning het bestaan van het systeem garandeerde, maar de dagelijkse leiding van de staat was in handen van professionele regeerders (*seroe*, 'ambtenaren'). Deze vormden geen speciale kaste maar konden, tenminste theoretisch, uit elke bevolkingsgroep afkomstig zijn. Promoties verliepen soms vlot en van tijd tot tijd vertegenwoordigde het gedrag der parvenu's dan ook wel enige problemen, zoals blijkt uit het volgende advies van het literaire werk dat bekendstaat als *De Leer van Ptahhotp:* 'Wanneer u van nederige afkomst bent en u dient een

man van aanzien, laat dan wanneer u zijn voormalige lage rang kent al uw gedrag in de ogen van god goed zijn. Wees niet hooghartig tegenover hem met betrekking tot wat u over zijn verleden weet, maar respecteer hem voor wat hem is toegekomen, want bezittingen komen niet uit zichzelf.' Kennis en vermogen, maar evenzeer soepelheid en onderwerping aan gezag waren het beste recept voor succes en vorderingen: 'Buig uw rug voor uw meerdere, uw opzichter van de koninklijke regering, en uw huis zal zijn bezittingen behouden en uw beloning zal naar verhouding zijn.' De ethiek van de ambtenaren uit het Oude Rijk was uiterst pragmatisch en op het verzekeren van wereldse successen gericht. Het weerspiegelde de toenmalige opvattingen over vooruitgang: een terugkeer tot hetzelfde startpunt bij elk nieuw begin en de instandhouding van de status quo. De 'gevestigde orde' van het Oude Rijk was volgens de overheersende denkbeelden perfect en niet tot verdere ontwikkeling in staat, en het was de menselijke plicht zich eraan te conformeren. Tegelijkertijd legde de ethiek van het Oude Rijk de nadruk op correct gedrag en een ontwikkeld gevoel van sociaal bewustzijn in de houding jegens de zwakken en armen.

We vinden in de graven uit het Oude Rijk geen lange genealogieën waaruit de voorouders van de grafeigenaar blijken en waarop hij de aanspraken op zijn maatschappelijke positie eventueel zou hebben kunnen baseren, en in de meeste gevallen treffen we er zelfs de namen van zijn ouders niet eens aan. De algemene indruk is dat het een tijdperk van mogelijkheden was waarin men iemand met talent en vastberadenheid waardeerde en hij zijn sporen in de wereld kon nalaten.

De boeren *(meret)* van het Oude Rijk woonden op het land dat ze bewerkten. Dit land kon òfwel staatsbezit zijn, aan tempel- of koningscultusorganisaties toebehoren òf onderdeel van een grafschenking zijn. Misschien behoorden sommige boeren de privélanderijen zelfs wel geheel toe. Onze informatie over de details van hun wettige positie is zeer karig, maar het staat wel vast dat ze gebonden waren aan het land waarop ze werkten en dat hen in hun behoeften voorzag, en dat wanneer het land in andere handen overging zij er niets bij in te brengen hadden. Ze waren niet vrij te vertrekken of hun diensten elders aan te bieden. Tegelijkertijd bestaat er geen bewijs voor dat ze voor de wet als aparte delen van het bezit werden beschouwd of als slaven werden verkocht. De Egyptenaren van het Oude Rijk maakten eigenlijk nooit enig onderscheid tussen het land en de mensen die het bewerkten. Tot op zekere hoogte kunnen we ons wel een idee vormen van de redenen daarvan. Wanneer er op ongeëxploiteerd land nieuwe boerderijen werden gevestigd had de koning de bevoegdheid ze met personeel te bemannen dat ergens anders vandaan kwam. Het land dat hij cultus- en tempelorganisaties aanbood of dat hij als grafschenkingen weggaf, was reeds bevolkt, omdat het zonder mensen om het te bewerken maar een beperkte waarde zou bezitten. Over het geheel genomen ontstond er door de vorming van nieuwe landerijen en de overgang van het boerenwerk naar vele andere werkvormen een tekort aan arbeidskrachten. Het Egyptische regeringssysteem was zo grondig dat alle inwoners waarschijnlijk geregistreerd stonden zodat men de bevolkingsverschuivingen goed kon volgen. Ambtenaren mochten hun 'ex officio'-bezittingen wel gebruiken maar mochten ze niet vrijelijk van de hand doen. Dit gold evenzeer voor het personeel op het land. Landerijen van cultus- en tempelorganisaties en grafschenkingen behoorden naast de overleden koningen en ambtenaren de goden toe en waren door de levenden dus wettelijk onvervreemdbaar. De mogelijkheden voor transacties met louter en alleen mensen waren daarom tamelijk beperkt.

De enige belangrijke bron van nieuwe arbeidskrachten werd gevormd door de oorlog. We weten niet precies hoe gevangenen werden gebruikt en hoe ze werden behandeld. Sommigen werden misschien op het nieuw-verworven land ingezet of onder de koninklijke landerijen verdeeld, terwijl anderen misschien in de steengroeven of in de bouw tewerk werden gesteld. Voor deze uit het buitenland onder dwang meegevoerde werkkrachten zou het gebruik van de term 'slaven' voor de hand liggen, maar dat zou toch een vergissing zijn. Deze krijgsgevangenen vormden onder de Egyptische boerenbevolking geen permanente sociale groepering en boden de bestaan-

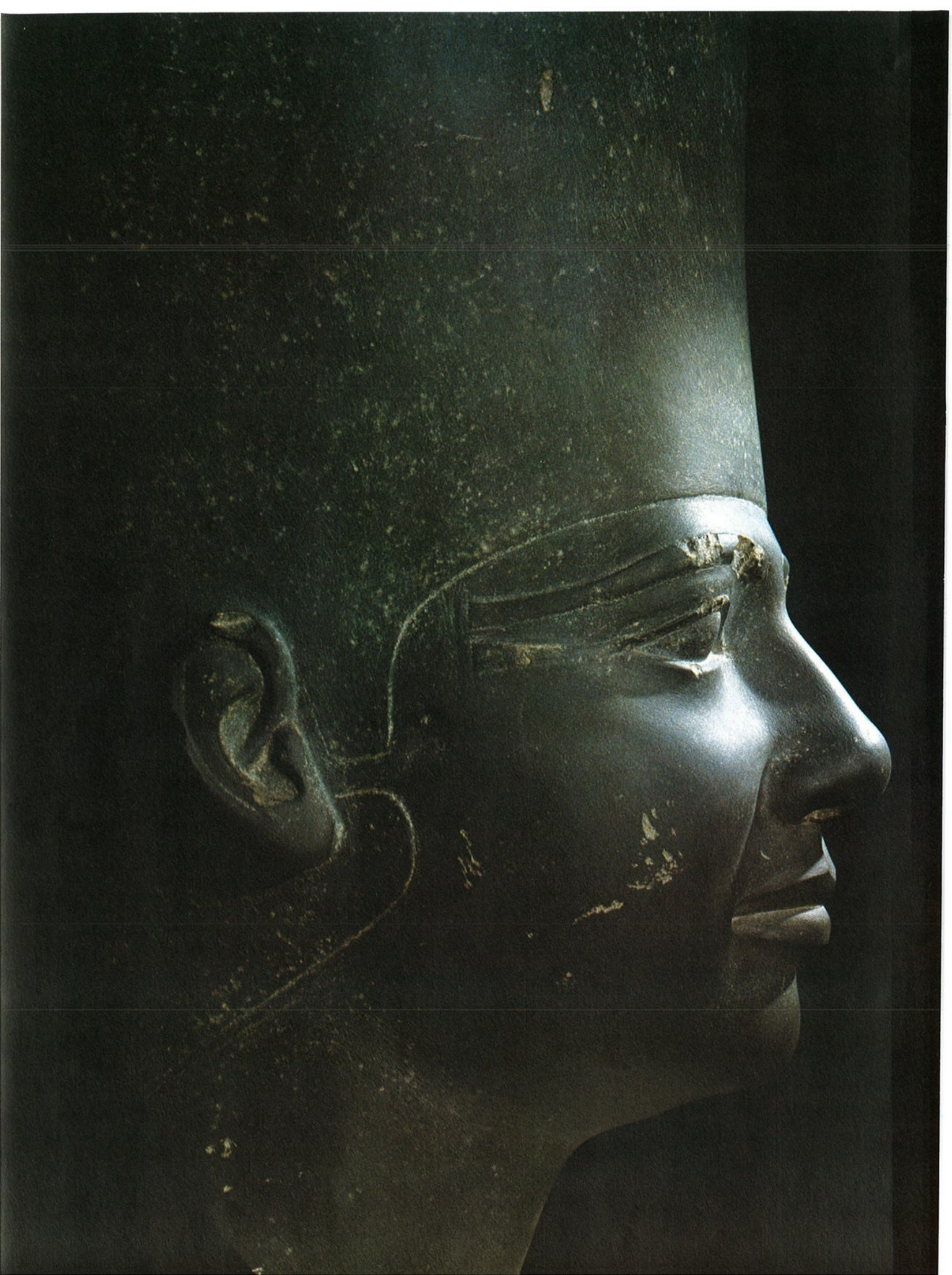

de organisatiemethoden voor de landbouwproduktie geen alternatief; integendeel, geleidelijk aan verdeelden ze zich gewoon onder de rest van de bevolking.

De handwerkslieden waren aan instellingen zoals het paleis of de tempels verbonden. Binnen de organisatie ten behoeve van de koningscultus vervulden ze daarnaast ook nog een part-time functie als priester. Net als de boeren van de organisatie waarmee ze misschien het 'piramidedorp' deelden, genoten ze de vrijstellingen die de koning de vestiging had gegarandeerd, maar in tegenstelling tot hen bevonden ze zich in een positie om hun vrije tijd in privégewin om te zetten. De handwerkers die in ruil voor hun werk aan de privégraven 'tevredengesteld' moesten worden, waren ongetwijfeld van de organisaties voor de koningscultus afkomstig. Hun maatschappelijke positie was enigszins dubbelzinnig. Omdat ze gebonden waren aan de cultusorganisaties waartoe ze behoorden waren het geen vrije zelfstandigen, maar in tegenstelling tot de boeren wier produktieoverschotten vermoedelijk zeer doelmatig door hun instelllingen werden afgeroomd, beschikten ze wel over de mogelijkheid privébezit te verzamelen.

De enige laag van de samenleving van het Oude Rijk waarvan we de levenswijze enigszins kunnen reconstrueren is die van de ambtenaren, waartoe ook enige leden van het koningshuis behoorden, omdat alleen hun graven voldoende inscripties en beeldende bewijzen met betrekking tot het alledaagse leven bevatten. De levensomstandigheden van gewone boeren en handwerkers zijn ons slechts bekend voor zover ze op taferelen in ambtenarengraven voorkomen. Bij uitgravingen heeft men slechts zelden huizen van hen aangetroffen. Aan vergelijkbare informatie met betrekking tot de koning ontbreekt het ons volkomen. De enkele bewaard gebleven regeringsdocumenten handelen bijna uitsluitend over aangelegenheden van cultusorganisaties, tempels en grafschenkingen, en hoewel de informatie van onschatbare waarde is om de werking van deze instellingen te kunnen begrijpen, werpt het toch weinig licht op het leven van hun gewone personeel. De teksten en versieringen van piramidetempels en later van de piramiden zelf handelen hoofdzakelijk over andere thema's dan het gewone leven.

Nikanesoet was een ambtenaar uit de Vijfde Dynastie wiens titels suggereren dat hij in persoonlijke dienst van de koning stond. Hij had ook verscheidene priestertitels en was 'koningszoon van zijn lichaam', vrijwel zeker een beleefdheidstitel aan het hof. Op de reliëfs in de enige versierde ruimte van zijn grafkapel bij Gizeh zijn de belangrijkste leden van zijn personeel te zien. De twee 'eigendomsopzichters' *(imi-ra per* Wehemkai en Kaiemfert hadden de algemene leiding over Nikanesoet's landerijen, zij het niet noodzakelijk tegelijk, en werden door elf schrijvers *(zesh)* bijgestaan. Een 'leider van de werkkrachten' *(cherep iset)* organiseerde de boeren op de akkers, terwijl twee 'leiders van de eetzaal' *(cherep zeh)*, twee 'linnenopzichters' *(imi-ra sesher)*, een 'zegeldrager', drie slagers, twee bakkers, een kok en vijf butlers voor het welzijn van de grafeigenaar in zijn eigen huis zorgdroegen. In het graf zijn verder twaalf 'dienaren van de geest' *(hem-ka)* afgebeeld. Net als degenen die in piramidedorpen woonden en de koningscultussen dienden, combineerden deze 'dienaren van de geest' gewone werkzaamheden welke met de grafschenkingen in verband stonden met het part-time assisteren bij eenvoudige ceremonieën die met de dodencultus van de grafeigenaar te maken hadden. Er zijn verder nog vijftien van zijn personeelsleden in het graf van Nikanesoet afgebeeld, maar zonder dat hun beroep erbij is aangegeven. Andere graven vullen deze informatie over de organisatie van het ambtenarenbezit nog aan. Voor de dagelijkse gang van zaken was een 'beheerder van het landgoed' *(heqa hoet)* verantwoording schuldig aan de 'eigendomsopzichter', en voor het vee van de grafeigenaar waren dat de 'opzichters' van 'de stallen' *(imi-ra medjet)* en 'de kudden' *(im-ra tjesoet)*. Een 'opzichter van de opslagkamer' *(imi-ra per-shena)* hield toezicht op het personeel zelf.

Op enkele huiselijke taferelen zien we hoe de grafeigenaar zich aan banketten laat onderhouden door fluitisten en harpisten, zang en dans, waarvan dit laatste soms aan het acrobatische grensde, of zich met het

Er zijn twee omstandigheden die de identificatie van dit prachtig afgewerkte, maar onbeschreven hoofd van grauwacke bemoeilijken. Ten eerste is het aantal koningsbeelden uit het Oude Rijk dat door teksten ondubbelzinnig wordt geïdentificeerd klein en bezitten we daarom maar weinig of geen vergelijkingsmogelijkheden. Ten tweede werden de Witte Kroon en de Rode Kroon zowel door goden en godinnen als door koningen gedragen en kunnen we daarom de mogelijkheid dat het hoofd een god toebehoort niet uitsluiten. Het beeld werd gevonden nabij de zonnetempel van Koning Oeserkaf bij Aboesir en stelt vermoedelijk de koning zelf voor. Niettemin valt het niet mee overeenkomsten te ontdekken met het kolossale granieten hoofd van zijn cultustempel bij Sakkara, waarvan men eveneens veronderstelt dat het Oeserkaf voorstelt.

slangespel *(mehen)* of andere *senet* bordspelen vermaakte. Zijn vrouw – slechts een, hoewel er met betrekking tot polygamie geen bijzonder verbod gold – en kinderen werden vaak nadrukkelijk aan zijn zijde afgebeeld, vergezeld door persoonlijke bedienden, lieden ter vermaak waaronder dwergen, honden en apen. Vrouwen speelden in de Egyptische regering geen rol, maar veel van de met ambtenaren verwante vrouwen dienden als priesteressen *(hemet)* van plaatselijke goden. Waarschijnlijk was de wettelijke positie in de samenleving van de vrouw niet ondergeschikt aan die van de man en werd het materiële welzijn van getrouwde vrouwen per geschreven contract gegarandeerd.

In grafscènes is de eigenaar voortdurend een waardige maar passieve toeschouwer van de activiteiten die zich in de taferelen voor hem afspelen. De bijna enige uitzondering hierop wordt gevormd door afbeeldingen waarop er in de moerassen naar vogels wordt gejaagd en waarbij hij op het punt staat om vanaf een klein papyrus vlot een houten speer te werpen naar vogels die uit het papyrus opvliegen, of afbeeldingen waarop hij vist en op zijn lange getande speer reeds verscheidene vissen heeft gespiest. Deze taferelen werden misschien spoedig meer een genre dan een getrouwe weerspiegeling van de realiteit en we moeten ze daarom niet nemen voor wat ze lijken, maar aan de andere kant mogen we hun waarheidsgetrouwheid ook weer niet geheel negeren.

De invoering van door de staat georganiseerde grote bouwprojecten vanaf het begin van de Derde Dynastie leidde tot de vorming van een professioneel regeringssysteem. Terwijl voorheen alle hoge ambten slechts door familieleden van de koning werden bezet, meestal koninklijke prinsen, werden op bijna alle bestuurlijke functies nu langzaamaan ook gewone burgers benoemd. Imhotep, de legendarische figuur die bekendstaat als de architect van Netjerichet's trappiramide, was misschien wel de eerste onder de uiterst getalenteerde ambtenaren van niet-koninklijken bloede die nu naar voren traden.

Deze ontwikkeling was ongetwijfeld een gevolg van de enorme groei der bureaucratie die door de strak geregeerde en gecentraliseerde staat werd vereist, maar zij vertegenwoordigde ook een belangrijke verandering in de regeringsideologische basis. Werden de prinsen nog door hun bloedverwantschap in staat gesteld gezag uit te oefenen, de macht van de nieuwe ambtenaren werd aan hen overgedragen en door benoeming verleend. Voor de eerste maal in de Egyptische geschiedenis verscheen er een breuk tussen de uitvoerende rol van de staat en de ideologische functie van de koning en zijn familieleden.

Het hoogste ambt binnen het Oude Rijk was dat van opperrechter en vizier *(taiti zab tjati)*, wiens gezag alle regeringsdepartementen en de rechterlijke macht bestreek en die directe verantwoording schuldig was aan de koning. De oorsprong van dit ambt is onduidelijk. Op de votiefsteen en het knotshoofd van de Predynastieke Koning Narmer staat een persoon die wordt aangeduid met *tjat*, een term die het woord koning dicht nadert en waarvan de afkomst wordt gezocht in het woord *(we)tjat*, 'verwekken'. Inderdaad waren de viziers tot aan de Vijfde Dynastie bijna uitsluitend koningsprinsen of hun zoons. De eerste vizier die ons bekend is was Menka, die waarschijnlijk onder de regering van Netjerichet leefde, maar het was pas in de Vierde Dynastie onder de zoons van de Koningen Snofroe, Choefoe, Chefren en Menkaure dat het ambt zijn volledige status verwierf. Toen in de Vijfde Dynastie zelfs dit ambt in de handen van gewone burgers overging, was het met de directe invloed van de leden der koninklijke familie op de staatszaken gedaan.

De titel van vizier onderging een verdere ontwikkeling, die pas tegen het eind van de Vijfde Dynastie zichtbaar werd. Sommige van de ambtenarentitels uit het Oude Rijk waren niet functioneel maar duidden slechts op een rang aan het hof. Dit gebruik gaat waarschijnlijk terug tot de tijd waarin de bevoegdheid om namens de koning een taak uit te voeren in de bloedverwantschap tussen de ambtenaar en de koning was gelegen, met andere woorden in zijn status aan het hof of 'rang'. Het belang ervan was misschien niet louter theoretisch en slechts verbonden met het protocol, maar bracht

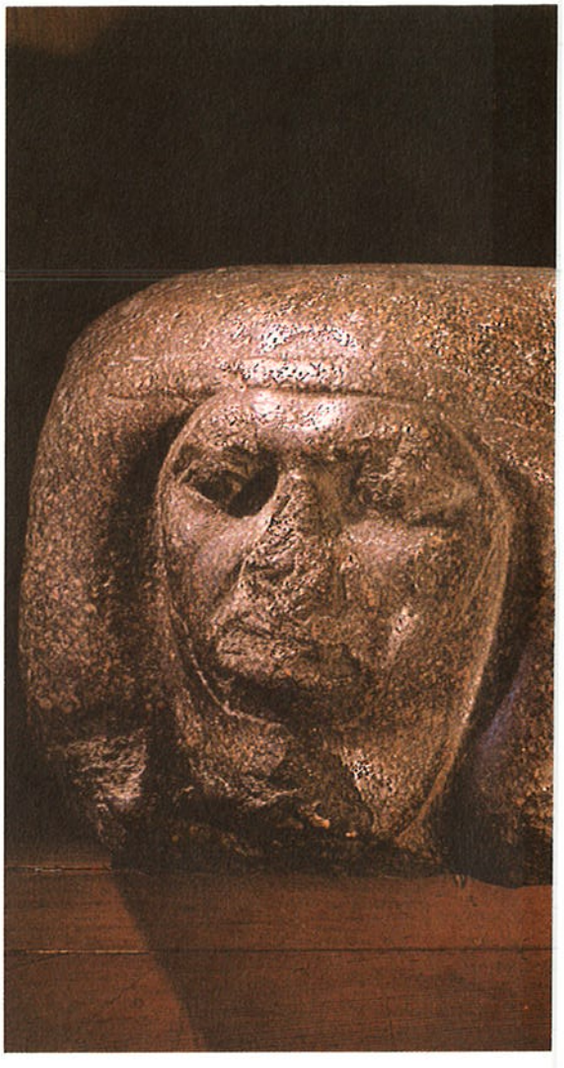

waarschijnlijk ook een aantal zeer praktische voordelen en privileges met zich mee waarop de houder van een dergelijke rang recht had. Sommige van dit soort titels verloren echter al spoedig hun oorspronkelijke betekenis en werden vervolgens slechts als rangaanduiders gebruikt. Zelfs de titel 'koningszoon' kon op deze wijze worden gebruikt. Choefoe's vizier Hemjoenoe droeg de titel 'koningszoon van zijn lichaam', maar het staat vrijwel vast dat zijn vader prins Nefermaet was. De titel van prins werd Hemjoenoe verleend om hem de voor een vizier gepaste hofrang te geven. Door uitbreiding van dit gebruik werd de titel vizier aan het eind van het Oude Rijk als indicatie van de hofrang beschouwd en waren de bezitters ervan, vooral diegenen die in de provincie resideerden, niet altijd actieve viziers.

Een ambtenaar als een vizier met zijn allesomvattende macht en complete overzicht, was noodzakelijk vanwege de extreme fragmentatie en complexiteit van het bestuurssysteem en het bestaan van verschillende lijnen van gezag. In een enkele ambtenaar concentreerden zich vaak meerdere posities tegelijk, zodat het hem mogelijk was procedures te versimpelen en de algehele eenheid van het systeem te versterken. Het maakt het er voor ons niet makkelijker op te begrijpen hoe het allemaal functioneerde. Ambtenaren van de staatsregering hadden tot taak het beheer van de staatsschat, graan- en wapenvoorraden, het verzamelen en herverdelen van de belastinginkomsten, het opleggen van gedwongen arbeid, de organisatie van de provincies en verder nog de nodige juridische taken. Velen van hen speelden middels het beheer van landerijen en werkplaatsen van het kroonbezit of middels de organisatie van mijn- en delvingsexpedities economisch een directere rol. Tegelijkertijd vervulden sommigen van hen misschien eveneens functies binnen de hofhouding of persoonlijke bediening, waaruit in

Het denkbeeld dat het de koning zijn recht en plicht was vreemde landen aan zich te onderwerpen vond via de afbeelding van hoofden en verslagen gevangenen op de voetstukken van koningsbeelden in de kunst al vroeg haar uitdrukking. Deze beelden, gewoonlijk uit een harde steensoort gemaakt, zoals hier van graniet, worden vaak verschillend gedateerd, maar de meeste schrijft men tegenwoordig aan de Derde Dynastie toe. Dit werk is afkomstig uit San el-Hagar (Tanis) in het noordoosten van de Delta, waarnaar men het waarschijnlijk voor hergebruik had meegenomen.

Landgoedbeheerders (heka hoet) *worden voor een raad en enige schrijvers gebracht om de verslagen van hun boerderijen in te dienen, in de graftombe van Mereroeka uit de Zesde Dynastie bij Sakkara.*

eerste instantie de staatsregering immers ook al ontstaan was. Daarnaast was het ook mogelijk dat ze in verschillende gedaanten aan koningscultusorganisaties, zonnetempels of tempels van plaatselijke goden verbonden waren. Tot op welke hoogte ze in dit verband aan de vizier verantwoording moesten afleggen is niet duidelijk.

De staatsschatkist, met aan het hoofd een opzichter *(imi-ra per-hedj)*, verzamelde de opbrengst der koninklijke landerijen en in mindere mate die van de belastingen. Deze opbrengst bestond voornamelijk uit verschillende voedingswaren, maar ook uit kleren, gereedschap, meubels en hout en dergelijke, en werd in speciale afdelingen bewaard. De opslag van graan werd apart door de staatsgraanschuur *(shenoet)* beheerd, evenals waarschijnlijk het wapenarsenaal en de olie-opslag. De goederen die bij deze instanties lagen opgeslagen werden niet alleen gebruikt om in de behoeften van de hofhouding te kunnen voorzien, maar ook om er de arbeiders uit de koninklijke werkplaatsen mee te betalen. Ze leverden zowel de giften in natura die door de koning aan piramiden en tempels werden gedaan als de 'schenkingen door de koning' aan graftomben van ambtenaren en leden van de koninklijke familie. Al deze afdelingen van de staatsregering hadden een groot aantal schrijvers in dienst en het toezicht op zelfs de kleinste transacties moet wel zeer aanzienlijk zijn geweest. Helaas is tot nu toe nog geen enkel dergelijk document teruggevonden.

De opvattingen met betrekking tot recht en het toepassen van de wet waren nauw verbonden met die over de wereldorde *(maat)*. In het Oude Rijk bestonden er geen geschreven wetten, maar de koninklijke decreten die zowel voor instellingen als voor individuen werden uitgevaardigd, werden vastgelegd en in koninklijke archieven opgeslagen. De hoogste rechter was de vizier en tot zijn titels behoorden die van 'opzichter van de zes grote gerechtshoven' *(imi-ra hoet-weret issau)*, in welke hoedanigheid hij de leiding had over elk mogelijk proces, en 'priester van de godin Maat' *(hem-netjer maat)*. De processen werden vermoedelijk door een 'opzichter van het grote gerechtshof' *(imi-ra hoet-weret)* geleid, terwijl de 'rechter en bewaarder van Nechen' *(zab iri-nechen)* de oude titel was voor een ambtenaar die vaak met bijzondere processen belast werd. Alleen de belangrijkste criminele zaken werden zo berecht. De toepassing van het recht voor kleine overtredingen, vooral die in verband met eigendom of plichtsverzaking, werd vermoedelijk aan de raden, dat wil zeggen de bestuurlijke lichamen van elke instantie, zelf overgelaten. Lijfstraffen voor hen die schuldig werden bevonden aan overtredingen of verwaarlozing, met name waar het de

landbouwproduktie betrof, werden binnen de grenzen van het eigendom *(per-djet)* door de 'zonen van het eigendom' *(zau-per)* uitgevoerd.

In de provincies werden de losse regionale groeperingen uit de eerste dynastieën die door *adj-mer* ambtenaren werden bestuurd en die zelf uit de Predynastieke stammen waren ontstaan door de organisatie van koninklijke landerijen, waaraan de vroegere dorpen *(nioet)* nu ondergeschikt waren, vervangen. De provinciale organisaties (gouwen) waarin dit gedurende het Oude Rijk allemaal geleidelijk werd getransformeerd komt in de reliëfs van de daltempel van de zuidelijke piramide van Koning Snofroe bij Dahsjoer bijna reeds geheel ontwikkeld tot uiting. In eerste instantie viel elke provincie onder de verantwoordelijkheid van een 'comitéopzichter' *(imi-ra wepwet)*. In de Vijfde Dynastie veranderde de titel van deze bestuurder in 'provinciaal opzichter' *(imi ra,* gevolgd door de hiëroglief van de betreffende provincie) en in de Zesde Dynastie in de 'grote opperheer van de provincie' *(heri-tep aa en* + het provincieteken). Het ambt van 'Opzichter van Opper-Egypte' *(imi-ra shemau)*, dat de bijzondere verantwoordelijkheid voor de zuidelijke provincies inhield die ver van de hoofdstad verwijderd waren, ontstond in de Vijfde Dynastie.

In het dal ten zuiden van de hoofdstad bevonden zich tweeëntwintig provincies, met als eerste Ta-seti (het huidige Aswan), en in de Delta vijftien. Met uitzondering van enige delen van de Delta, vooral het noordoosten en de kustgebieden, was het gebied dat men regeerde bijna hetzelfde als in latere tijden. De provinciale hoofdsteden ontwikkelden zich tijdens het

Schrijvers in de grafkapel van Prinses Sesh-seshet Idoet uit de Zesde Dynastie bij Sakkara.

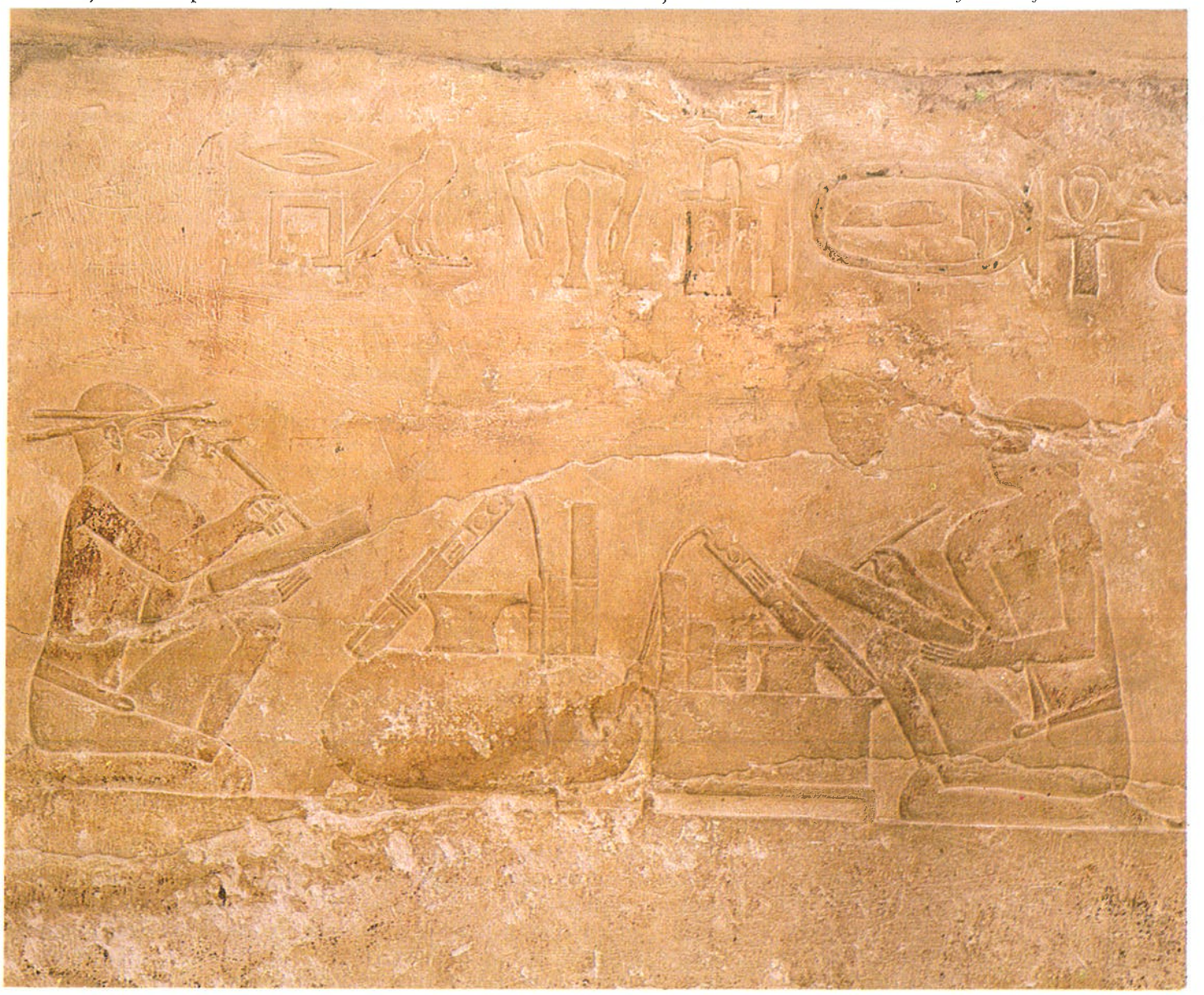

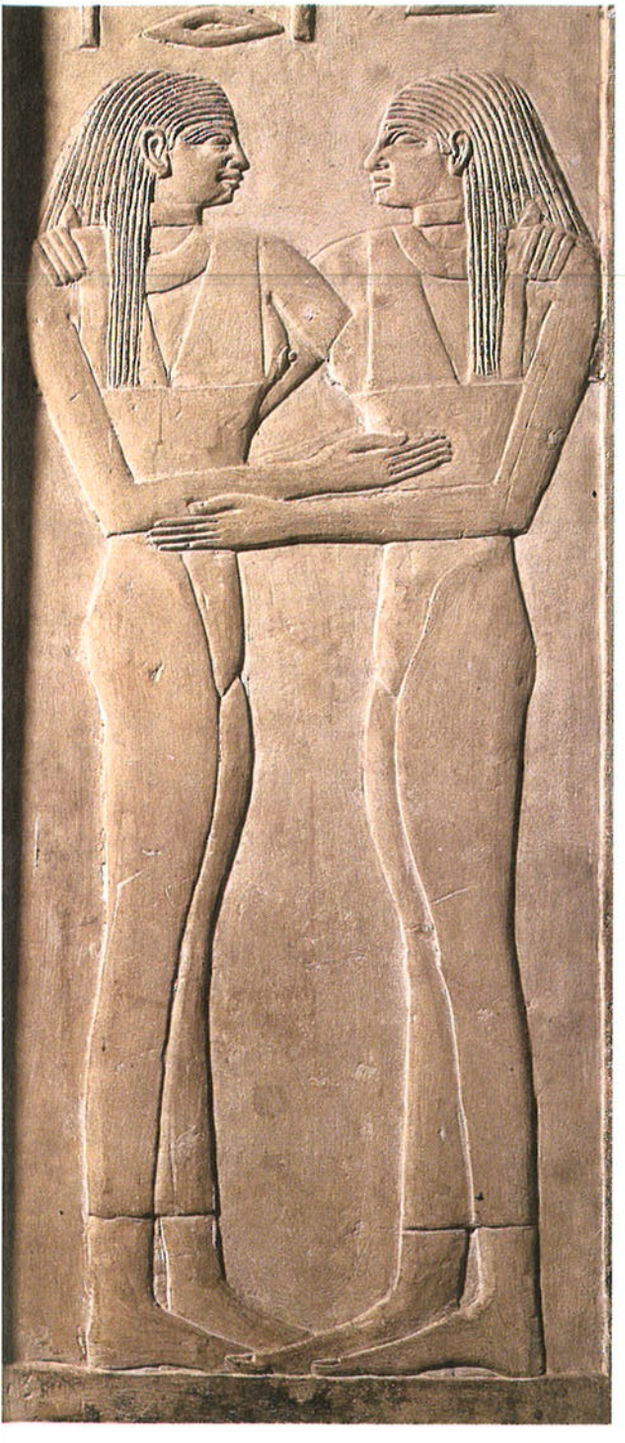

De versiering van de schijndeur van Nikaure, 'priester [hem-netjer] *van de god Re en de godin Hathor in de zonnetempel van Koning Neferirkare', toont verschillende ongebruikelijke kenmerken. Soms werden familieleden wel samen met de grafeigenaar afgebeeld, maar hier, op de linker buitenstijl, zien we Nikaure's schoonmoeder Hetepheres en zijn vrouw Ihat elkaar omhelzen.*

Oude Rijk nimmer tot grote stedelijke centra en hun bestuurlijke en religieuze belang overtrof hun afmeting in ruime mate.

Er bestaat geen bewijs voor enige serieuze sociale onrust tijdens het Oude Rijk, maar we moeten ons bewust zijn van het feit dat die uit de ons beschikbare bronnen waarschijnlijk toch niet gebleken zou zijn. Het Oude Rijk kende geen gespecialiseerde en permanente ordebewarende macht of leger, hoewel er zich aan de grens wel enkele forten en garnizoenen bevonden. Deze werden waarschijnlijk hoofdzakelijk door gehuurde Nubiërs bemand, wier opdracht uit bescheiden militaire of politionele taken bestond. Er was daarom geen enkel gevaar voor een militaire ingreep in staatsaangelegenheden. In geval van een noodsituatie die een grotere militaire macht vereiste, deed men hetzelfde als bij mijn- en delvingsexpedities: men riep een aantal mannen op die door hun eigen meerderen werden geleid, terwijl het opperbevel in handen van een door de koning benoemde ambtenaar kwam. De titel 'opzichter van de taakeenheid' *(imi-ra mesha)* was zowel van toepassing op de leiders van militaire als op die van vredelievende expedities. Tegen het einde van het Oude Rijk verscheen dezelfde trend als in handelsexpedities en werden militaire ondernemingen niet langer centraal door de staat georganiseerd, maar aan de plaatselijke besturen van de grensgebieden zelf overgelaten.

Het hele Oude Rijk lang genoot Egypte bijna een volledige veiligheid tegen buitenlandse interventie en in het binnenland bestond er voor militaire versterking ook geen reden. De superieure wapens en vooral de interne organisatie verzekerden Egypte ervan dat de nomadische woestijnstammen aan beide zijden van de Nijl spoedig geen enkele militaire bedreiging meer betekenden. Nubië, ten zuiden van de eerste Nijlcataract, was waarschijnlijk de enige streek die aan het begin van het Oude Rijk hevige, elkaar opeenvolgende veldtochten beleefde, maar de redenen daarvan waren economisch en aan het begin van de Vierde Dynastie was de situatie opgelost. Pas tijdens de Zesde Dynastie, toen Egypte's commerciële belangen en de toegankelijkheid tot natuurlijke bronnen werden bedreigd, vermeerderde het aantal verslagen van militaire acties, maar het resulteerde nimmer in een bedreiging van de staat zelf. Het enige serieuze probleem dat zich voordeed en dat onder de heerschappij van Pepi I in het noordoosten tot ontwikkeling kwam, werd ogenschijnlijk met succes aangepakt.

De plundering en het grote aantal gevangenen dat van de expedities naar Nubië werd meegebracht, waren onder de heerschappij van Snofroe zo opvallend groot dat ze voor de Egyptenaren misschien wel de belangrijkste motivatie vormden. Gedurende het begin van het Oude Rijk voerde de Egyptische staat tegen de inwoners van het Nijldal ten zuiden van de eerste cataract een imperialistische politiek van het wreedste soort. Tijdens de Vierde Dynastie bestond er een Egyptische vestiging bij Boehen, bij de tweede Nijlcataract, maar er werden geen pogingen ondernomen Nubië te koloniseren of het bij het totale Egyptische regeringsstelsel in te lijven, vermoedelijk vanwege de relatief slechte landbouwmogelijkheden en het gebrek aan mensen in Egypte zelf. In plaats daarvan beschouwde men het in de tijd dat er wegens de bouw van de monumenten het uiterste van de Egyptische economie gevergd werd, als een bron van mankracht, vee, hout en mineralen. Al deze bronnen werden tot het uiterste benut. De inwoners van Nubië hebben de Egyptische handel en toegankelijkheid tot de natuurlijke hulpbronnen misschien wel voor problemen gesteld, maar er bestaat geen enkele aanwijzing voor de veronderstelling dat zij ooit een bedreiging voor Egypte's veiligheid hebben gevormd. Het resultaat was een bijna complete ontvolking van het Nijdal in Nubië, die tot het begin van de Zesde Dynastie voortduurde, met als enige inwoners nog zwervende nomadenstammen.

Als gevolg van de bevolkingsdruk die zich in het zuiden ontwikkelde en het verlaten van de oude politiek met betrekking tot Nubië, veranderde de situatie in de Zesde Dynastie radicaal. Het Nubische dal raakte opnieuw bevolkt. De verhoudingen werden, in eerste instantie tenminste, vriendschappelijk. Weni, een ambtenaar van Pepi I, recruteerde enige van de troepen voor zijn Aziatische veldtocht onder 'de Irtjet-Nubiërs, de Medja-

In een andere kleine scène op Nikaure's schijndeur zien we twee vrouwen harp spelen en zingen. Hoewel daterend van de eerste helft van de Vijfde Dynastie bezit de schijndeur enkele decoratieve thema's die van kapellen afkomstig zijn en loopt daarmee vooruit op trends die gebruikelijker zouden worden aan het eind van het Oude Rijk.

Nubiërs, de Yam-Nubiërs, de Wawat-Nubiërs en de Kaau-Nubiërs'. Een inscriptie in steen in het gebied bij Aswan vermeldt dat Koning Merenre in eigen persoon er in het 'jaar van de vijfde telling' Nubische leiders ontving, waarbij de 'leiders van Medja, Irtjet en Wawat de grond kusten en zeer veel eerbied betoonden.' Onder dezelfde regering ontving Weni van de Nubiërs actieve hulp: 'Zijne Majesteit zond me uit om in Opper-Egypte vijf kanalen te graven en drie aken en vier boten van acacia uit Wawat te bouwen, terwijl de leiders van Irtjet, Wawat, Yam en Medja het hout ervoor leverden. Dit alles lukte me binnen een enkel jaar.' Aan het eind van de Zesde Dynastie verslechterde de verhouding: Egypte's macht nam af en die van de Nubische leiders toe. Gewapende botsingen en vergeldingsexpedities onder leiding van bestuurders van Egypte's zuidelijkste provincies werden regelmatig gemeld.

Hoewel een reliëf in de piramide van Sahoere bij Aboesir van een verslag

Spelende kinderen in Mereroeka's graf uit het begin van de Zesde Dynastie bij Sakkara.

van een enorme Libische buit vergezeld gaat, wordt de waarde ervan als historisch bewijs betwijfeld. Op enige uitzonderingen in de Vierde Dynastie na moeten de militaire ondernemingen tegen de stammen ten westen van het Nijldal zeer beperkt zijn geweest. De reden van dit gebrek aan belangstelling van de kant van de Egyptenaren was de relatief geringe economische waarde van de streek.

De Egyptische verhouding met het oosten en noordoosten was agressiever van aard en steeds op het veiligstellen van de toegankelijkheid van de hulpbronnen in de Sinaï gericht. Op de Steen van Palermo wordt melding gemaakt van botsingen met de nomaden uit de Arabische Woestijn en de Sinaï en in steeninscripties in de Sinaï vinden we een symbolische afkondiging van hun onderwerping.

In de autobiografische tekst van Weni worden ook de grootschalige veldtochten die in Palestina onder de heerschappij van Pepi I plaatsvonden beschreven: 'Zijne Majesteit zond me vijfmaal uit om zijn leger te leiden om iedere keer dat ze rebelleerden het land van de zandbewoners te vernietigen met deze troepen.' Het schijnt dat de preventieve maatregelen der Egyptenaren door vrij serieuze veiligheidsoverwegingen werden veroorzaakt, want ze eisten een groot aantal manschappen. In twee privégraftomben uit de Zesde Dynastie, die van Kaemhest bij Sakkara en van Inti bij Disjasja, zijn afbeeldingen van een overwinning op een versterkte stad te zien die wellicht van deze veldtochten getuigen. Voor het eerst in de Egyptische militaire geschiedenis krijgen we zelfs een idee van de tegen de woestijnrovers toegepaste tactiek. Weni beschrijft deze namelijk als volgt: 'Ik stak met de troepen per boot over en landde achter een helling van een heuvelrug in het noorden van het land der zandbewoners, terwijl de helft van mijn leger zich onderweg bevond. Ik kwam, nam ze allemaal gevangen en doodde elke rover onder hen.'

Op de volgende bladzijde: De vizier Ptahhotep wordt gedragen in een palankijn, op de linker buitenstijl van de stèle (schijndeur) in zijn graf bij Sakkara.

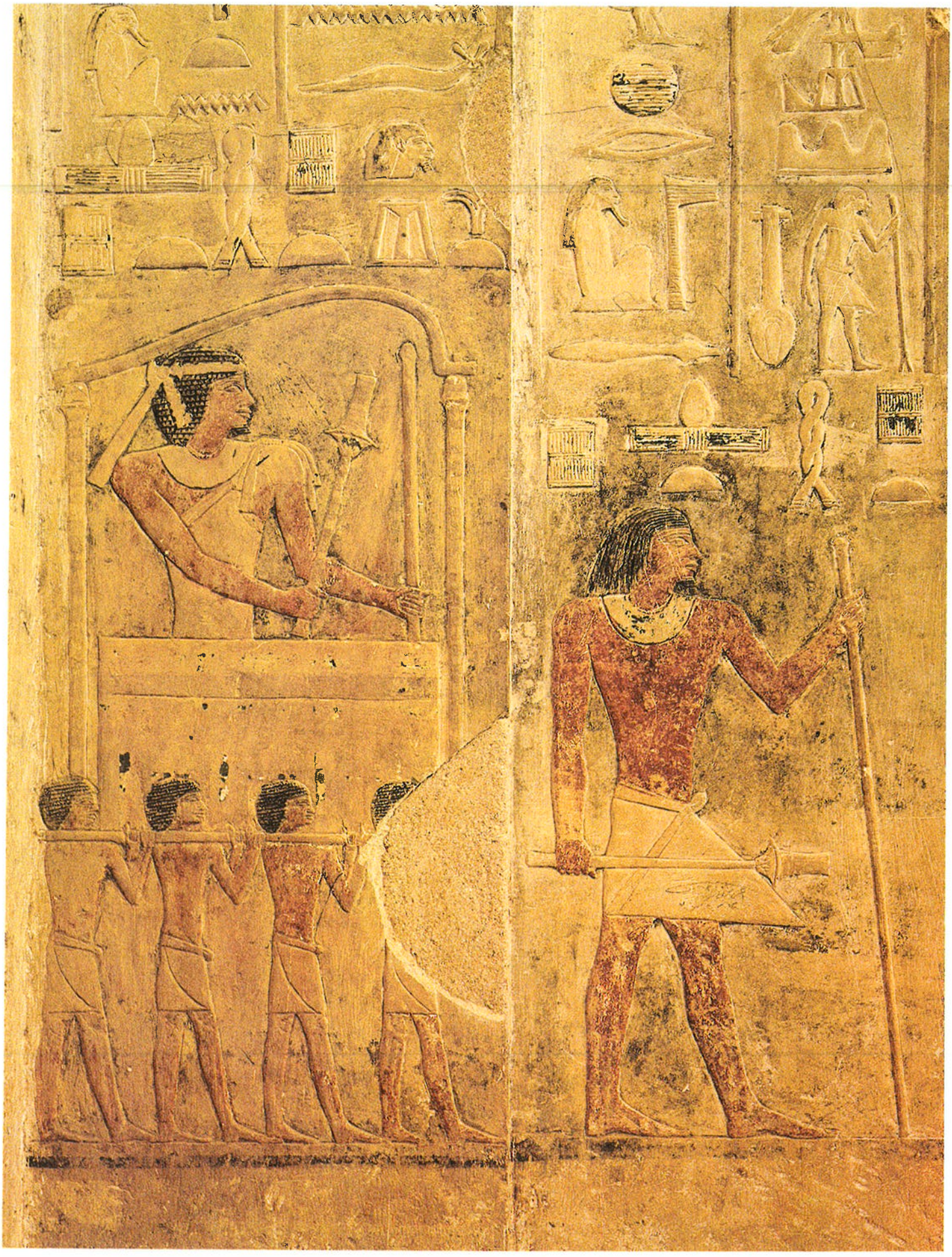

GODEN EN GRAVEN

Koning Oenas door een onbekende godin gezoogd, op een reliëf van zijn cultustempel bij Sakkara. In de meeste gevallen kennen we de decoraties van de cultustempels slechts via geïsoleerde en zeer onvolledige scènes. Tempels waarin meer van de oorspronkelijk versierde oppervlakken bewaard is gebleven, zijn die van Sahoere bij Aboesir en die van Pepi II bij Sakkara, maar zelfs deze twee verkeren in zeer slechte staat.

'Zie omhoog, jullie goden die in de benedenwereld zijt! Koning Oenas, de grote god geworden, is gekomen opdat jullie hem zien kunnen.' *

Iedere laag van de Egyptische bevolking bezat zo zijn eigen denkbeelden en geloof om met de krachten van de natuur en de samenleving welke zijn begrip te boven gingen tot een vergelijk te komen. Het officiële dogma met betrekking tot de koning, dat in de reliëfs van de complexen rond de koningspiramiden en de teksten in de piramiden zelf wordt afgespiegeld, had met het geestelijk leven van de meerderheid der Egyptische bevolking weinig gemeen en zou voor hen ook nauwelijks begrijpelijk zijn. Zowel de verhouding van het individu tot de staat, belichaamd door de koning, of de plaatselijke goden, als de ideeën over een voortbestaan na de dood, raakten iedereen, zij het in verschillende mate. In Egypte waren de verschillende aspecten van het geestelijke leven onlosmakelijk met elkaar verbonden. Hoewel we gebruik maken van termen als 'religie', 'ideeën over het leven na de dood' en 'staatsdoctrine' kan een poging ze van elkaar te scheiden alleen maar falen. De denkbeelden waren het produkt van een historische ontwikkeling en zijn aan vele herinterpretaties onderhevig geweest, en vormden daarom bepaald geen perfecte samenhang zonder tegenstelling. Het algemene beeld van de situatie in het Oude Rijk dat uit de beschikbare bronnen naar voren komt, is incompleet en ongebalanceerd en in zekere mate zijn we dan ook afhankelijk van veronderstellingen uit later tijden.

Ten grondslag aan de religie van het Oude Rijk lagen het geloof in een plaatselijke god die met een bepaald gebied en zekere machten verbonden was en het geloof in plaatselijke mythen. Het Egyptische patroon was derhalve een gecompliceerd systeem van goden van verschillende aard en betekenis en had weinig weg van een strakke hiërarchische orde. Verschillende goden speelden in verschillende delen van het land oorspronkelijk dezelfde rol en er bestonden uiteenlopende opvattingen over de schepping en de kosmologie. Met de opkomst van een uniforme staat probeerde men binnen de belangrijkste religieuze centra zoals Ioenoe (Heliopolis) en Ineb Hedj (Memphis) deze situatie wel enigszins te rationaliseren, maar deze pogingen werden tijdens het Oude Rijk niet voortgezet en de precieze stadia van het proces zijn dan ook niet duidelijk.

De belangrijkheid der goden en hun wederzijdse verhoudingen veranderden evenzeer als de gebieden waar men ze vereerde. Sommige dezer plaatselijke goden werden door de bovenste intellectuele laag van de Egyptische samenleving zelfs buiten hun thuisstreek erkend en aanvaard, maar in het geestelijke leven van eenvoudiger mensen speelden ze vrijwel zeker geen enkele rol. Voor een gewoon persoon wiens religieuze kijk beperkt bleef tot het gebied waarin hij leefde, was het alleen de plaatselijke god, en misschien nog een paar andere goden die ermee verbonden waren, die echt

* Piramideteksten, § 272

telde. In het geval van de ambtenaren konden de redenen voor deze beperkte kijk van materialistischer aard zijn, zoals een priesterfunctie in de traditionele tempel van de plaatselijke god. Het valt aan te nemen dat de boerenbevolking nog vele mindere godheden vereerde waarover we vanwege hun 'half-officiële' aard maar weinig weten. Ze werden zelden op monumenten afgebeeld, die op zichzelf bovendien ook maar weinig met de onderste lagen van de Egyptische samenleving verbonden waren. De kennis die we over hen bezitten is dan ook op materiaal uit latere perioden gebaseerd.

Bijna iedere god uit het vroegste tijdperk der Egyptische geschiedenis werd in de vorm van een dier, vogel of zelfs een niet-levend object uitgebeeld. Zo werd Bastet, de lokale godin van de plaats Bast (het huidige Tell Basta) in de oostelijke Delta met een leeuwin verbonden, de god Thoth van Chemenoe (Hermopolis Magna, het huidige El-Ashumein) met een ibis, Chnoem van de streek rond de eerste cataract met een ram, de godin Hathor die op verscheidene plaatsen aanbeden werd, met een koe en de god Sobek met een krokodil. De precieze motieven achter dergelijke associaties zijn onduidelijk, maar de keuze schijnt op grond van een soort natuurlogica te zijn bepaald. Zo was de verering van de stier populair in het veerijke gebied van de Delta, de verering van de krokodil in het moerassige Faioem, enzovoort. Om zich te manifesteren kon de god de vorm van een dier aannemen, maar dit betekende niet dat men het dier zelf als een god beschouwde. Een eenvoudig mens denkt liever in visuele beelden dan in abstracte concepten en het systeem van de plaatselijke goden weerspiegelt dan ook de eerste ontwikkelingsstadia van het Egyptische religieuze denken.

Pogingen om de goden, met name de oude god Min van Gebtioe (Coptos, het huidige Qift) en Ptah van Ineb-Hedj (Memphis), met menselijke eigenschappen uit te rusten, dateren van het eind van de Predynastieke Periode of kort daarna. Ze zouden een gevolg kunnen zijn van hun wat belangrijkheid betreft relatief late opkomst, of van de behoefte aan meer toegankelijke voorstellingen voor deze goden. Zo had men de fallische god Min, een van de oudste en belangrijkste plaatselijke goden uit het Oude Rijk, eerder aanbeden als een merkwaardig harpoenachtig voorwerp (een fetisj), maar de exacte aard daarvan is niet duidelijk. De uitbeelding van een god met menselijke eigenschappen getuigt van een geheel andere interpretatie van de aard der goden, omdat het contrast tussen de mens en de natuurkrachten voorheen juist de basis van de oorspronkelijke religie was.

De combinatie van menselijke en dierlijke eigenschappen in een vorm, bijvoorbeeld de uitbeelding van de godin Bastet als een vrouw met het hoofd van een leeuwin, was eerder een karakteristiek Egyptische kunstuiting dan een op zichzelf staande religieuze ontwikkeling. Het werd de gebruikelijke vorm waarin de godheid op officiële reliëfs en beelden verscheen, maar het bevatte geen aanvullende betekenis. Voor de meeste mensen, voor wie de officiële tempels gesloten bleven, bleef de dierlijke verschijning van hun plaatselijke god de belangrijkste manifestatie.

Twee goden die oorspronkelijk met een bepaalde streek waren verbonden en dus plaatselijke goden waren, raakten nauw met het idee koningschap en de persoon van de koning verbonden en verkregen zo een bijzondere positie. Horus en Seth waren de twee meest invloedrijke goden van de vroegste Egyptische geschiedenis. Horus werd als een valk afgebeeld (*heroe* betekent 'hij die ver is' of 'hij die hoog is') en Seth als een onduidelijk dier dat eerst het meest op een ezel leek. Het waren de plaatselijke goden van de Opper-Egyptische plaatsen Nechen en Noebt en hun band met de eerste koningen was derhalve historisch rechtvaardigd. Het lijkt er echter op dat tegen de tijd dat de religieuze betekenis van deze plaatsen in de hofkunst van de laat-Predynastieke Periode tot uitdrukking kwam, hun voormalige politieke betekenis alweer tot het verleden behoorde. De unieke positie van deze twee goden impliceerde in elk geval beslist geen volksverering.

De meest lokale goden die door de staat werden erkend en als vertegenwoordigers van hun thuisstreek werden beschouwd, waren overgenomen uit de eerste dynastieën. Vanwege zijn rol in de wereld was het alleen de koning voorbehouden als bemiddelaar op te treden en namens de mensen met de goden te communiceren. Dit is de reden waarom monumenten die op directe wijze de houding van ambtenaren en nog nederiger mensen jegens deze goden weerspiegelden in het Oude Rijk praktisch niet voorkomen. Onze informatie is voornamelijk afkomstig uit dergelijke magere bronnen als persoonsnamen (de gewone naam Ptahhotep kan bijvoorbeeld worden vertaald als 'De God Ptah is Tevreden', Nefer-her-sokar als 'Het Gezicht van de God Sokar is Schitterend' en Ankh-hathor als 'Leve de Godin Hathor!'), priesterschappen van grafbezitters en hun verwanten, de in hun graven vastgelegde namen van landerijen, en de namen van goden die in offerteksten op stèles en andere plaatsen in graven voorkomen. Bij zijn kroning moest de koning voor zijn heerschappij de goedkeuring van de plaatselijke goden verwerven en naast het dragen van de verantwoordelijkheid voor het welzijn van zijn onderdanen zowel in het leven als na de dood, moest hij tevens de schrijnen der plaatselijke goden onderhouden, hen van offers en hun priesters van levensonderhoud voorzien.

Deze 'officiële' volksreligie van het Oude Rijk die door de koning gesteund werd, was voor een groot deel op het uitvoeren van rituelen gebaseerd. In de vereringsplaatsen dienden halfprofessionele 'dienaren van de god' *(hem-netjer)*, die onder de plaatselijke ambtenaren waren geworven. De gebouwen, uit kleistenen opgebouwd en zonder enige reliëfversiering, waren bescheiden van aard en dat verklaart tevens waarom er zo weinig van bewaard zijn gebleven. Ze bevonden zich in de dorpen en niet in de woestijn zoals de tempels voor de koningscultus en de zonnetempels, en vielen daarom aan latere veranderingen en nieuwe bebouwingen ten prooi. De vervaardiging van vereringsbeelden voor deze heiligplaatsen werd in de

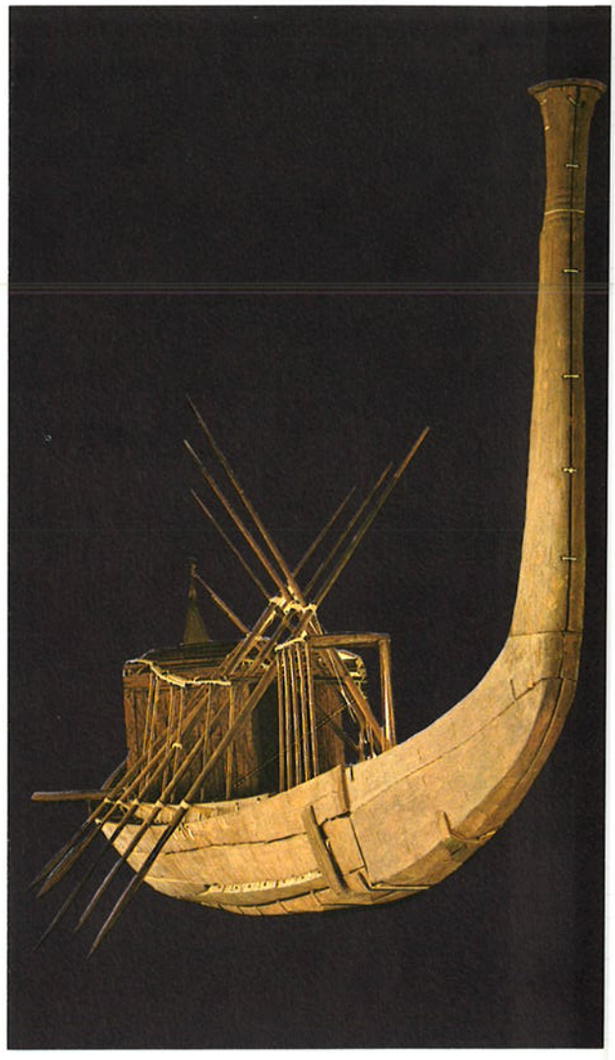

Voor de meeste mensen worden de prestaties van het Oude Rijk het best gesymboliseerd door de piramiden. Hun zwijgende, massieve bouwwerken wekken vrees en verwondering, maar wanneer we ervoor staan realiseren we ons nauwelijks dat we in direct contact staan met de gedachten en het werk van levende mensen uit vervlogen tijden. De gereconstrueerde houten boot, oorspronkelijk in delen gevonden in een 'bootput' bij de zuidoostelijke hoek van de piramide van Choefoe, creëert een zelfde effect. Duizenden jaren godsdienst, beheersing van het materiaal en zeemanskunst zijn in dit prachtige vaartuig bewaard gebleven. Bijna alle bij de reconstructie gebruikte materialen zijn origineel. De vorm is die van een heilige boot (wia) *met een lange voor- en achtersteven. De boot werd vermoedelijk bij Choefoe's begrafenis gebruikt. Het is mogelijk dat er in een overeenkomstige, meer westelijk gelegen put nog zo'n boot bestaat.*

'annalen' wel opgenomen, maar er is er nauwelijks een bewaard gebleven. Dit kan wellicht te verklaren zijn door het feit dat hun materiaal, zoals metaal of hout, later vaak opnieuw werd gebruikt. Waarschijnlijk was het dagelijkse ritueel in deze tempels vrij eenvoudig van aard en bestond het uit het te voorschijn halen van het godsbeeld en het reinigen, kleden en zalven ervan, waarna het symbolisch voedsel en drank werd geofferd. Men vierde ook religieuze feesten en waarschijnlijk was het alleen bij deze gelegenheden dat het gewone volk, dat anders tot de tempel geen toegang had, een kans kreeg om het beeld van zijn plaatselijke god te zien.

In eerste instantie waren de voornaamste begunstigden van de giften van de koning de religieuze centra in de buurt van de hoofdstad, en het duurde waarschijnlijk tot de Vijfde Dynastie eer ook tempels in de provincies landschenkingen ontvingen, waardoor ze economisch onafhankelijk konden worden. Het is mogelijk dat dit eerst weinig meer dan een gerieflijke vervanging van de voormalige bevoorradingsmethode betekende, maar het bleek op de toenemende economische zelfstandigheid van de ambtenaren die als priesters aan deze tempels verbonden waren van grote invloed. De toegenomen belangstelling van de koning voor de heiligplaatsen der plaatselijke goden was mogelijk het gevolg van een eerdere ontwikkeling. Gedu-

'Bootputten' bevinden zich vaak in de buurt van piramiden uit het Oude Rijk. Er bestaan twee soorten: die waarmee men de vorm van een ceremoniële boot heeft nagebootst zoals bijvoorbeeld de 'bootput' bij de zuidoostelijke hoek van Radjedefs piramide bij Aboe Roasj, en de rechthoekige putten met de uit elkaar genomen houten boten. De stenen replica's van de boten staan vermoedelijk in verband met het idee van de hemelreizen waarop de koning de zonnegod vergezelde. Rond een cultustempel en piramide kunnen zich meerdere van dergelijke boten bevinden.

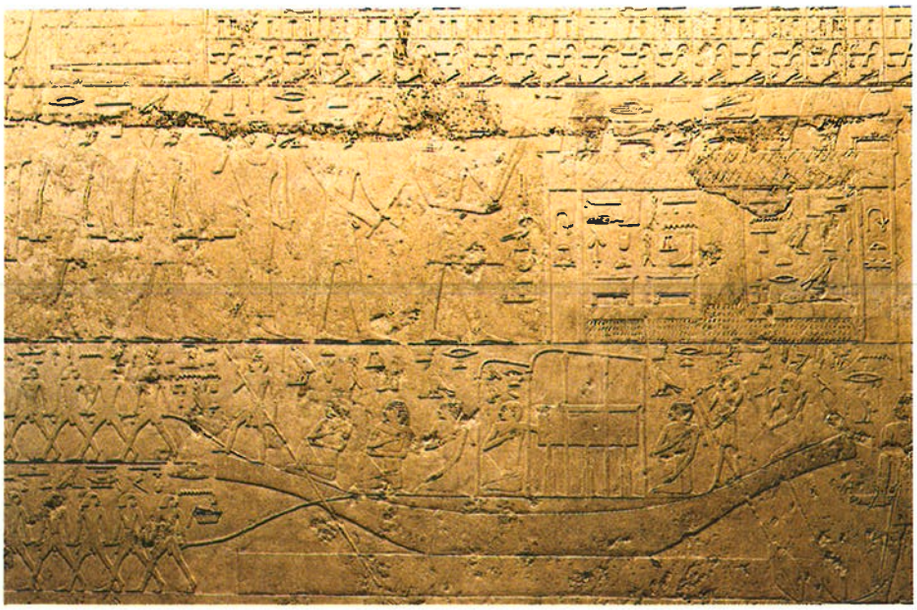

Scènes van de begrafenis van Meryre-noefer Qaf in zijn graf uit de Zesde Dynastie bij Gizeh. In de bovenste rij leiden een lectorpriester, een balsemer en een beroepsmatige rouwklaagster de stoet naar het zuiveringshuis. In de rij eronder wordt de doodkist per boot naar het balsemingshuis vervoerd.

rende de Vierde Dynastie namelijk werd het officiële dogma met betrekking tot de relatie van de koning met de goden vermoedelijk opnieuw gedefinieerd en gesystematiseerd en werd hij opgenomen in een stelsel met de scheppende zonnegod Re (of in gesyncretiseerde vorm Re-Harakhti, 'Re-Horus van de Horizon') van Ioenoe (Heliopolis) aan het hoofd. De opkomst van de zonnegod leidde tot zijn erkenning als voornaamste staatsgod van het Oude Rijk, hetgeen door het verschijnen van zijn naam in koninklijke namen en titels werd weerspiegeld. De koning, hoewel nog steeds Horus genoemd, werd nu een 'zoon van de god Re'.

Volgens een latere volkslegende waren de eerste drie koningen van de Vijfde Dynastie voortgekomen uit de verering van de zonnegod en de vrouw van een priester van Re. Om de god te kunnen vereren werd een reeks zonnetempels gebouwd. Van Oeserkaf tot Menkauhor en met uitzondering van de maar kort regerende Shepseskare, bouwde iedere koning op een nieuwe plaats in de nabijheid van zijn piramide een nieuwe zonnetempel. Dit was een geheel andere benadering dan de bouw of uitbreiding van tempels van plaatselijke goden op de traditionele lokaties en was karakteristiek voor de Vijfde Dynastie. Het is duidelijk dat men dit als een plicht beschouwde van iedere koning tijdens zijn heerschappij. Men behandelde de belangrijkste staatsgod Re op dezelfde wijze als zijn aardse vertegenwoordiger de koning. Voor zichzelf bouwde de koning een piramide en een cultusorganisatie en voor de verering van de staatsgod een zonnetempel, waarmee hij de relatie tussen de god en zijn heerschappij benadrukte. Deze tempels ontvingen grote hoeveelheden offers en land, hadden hun eigen personeel en waren in de Vijfde Dynastie lange tijd de belangrijkste economische instelling van het land na de staat zelf.

De toenemende invloed van piramideorganisaties in de tweede helft van de Vijfde Dynastie volgde op het verval en einde van de bouw der zonnetempels. De redenen voor dit verval waren waarschijnlijk meer economisch van aard dan ideologisch, omdat het systeem niet langer in staat was om aan het veeleisende bouwschema van beide projecten plus de begiftiging van beide instellingen gedurende een enkele regering te voldoen.

Naast de plaatselijke god speelde er nog een andere god met plaatselijke banden een belangrijke rol in het leven van de Egyptenaren tijdens het Oude Rijk. Dit was de god van de plaatselijke necropolis, zoals Chentiamentioe bij Abdjoe (Abydos) en Sokar in de provincie Ineb-Hedj (Memphis), en in algemene zin Anoebis, die meestal met de jakhals werd geassocieerd en later Osiris. Na iemands dood bleef een deel van zijn persoonlijkheid, de 'levenskracht' of 'geest' *(ka)*, in het graf voortbestaan, terwijl de overledene zelf na het voltooien van de voorgeschreven dodenriten een *akh*-ziel werd. Het lichaam werd voor het voortbestaan van de *ka* onmisbaar geacht en het was

Evenals bij de buitenzijde van de eerste kleistenen mastaba's imiteerde men bij het schilderen van de versiering van onbeschreven schijndeuren in het Oude Rijk soms mattenpatronen. De hier afgebeelde tombe van Ptahhotep bij Sakkara dateert van het einde van de Vijfde Dynastie.

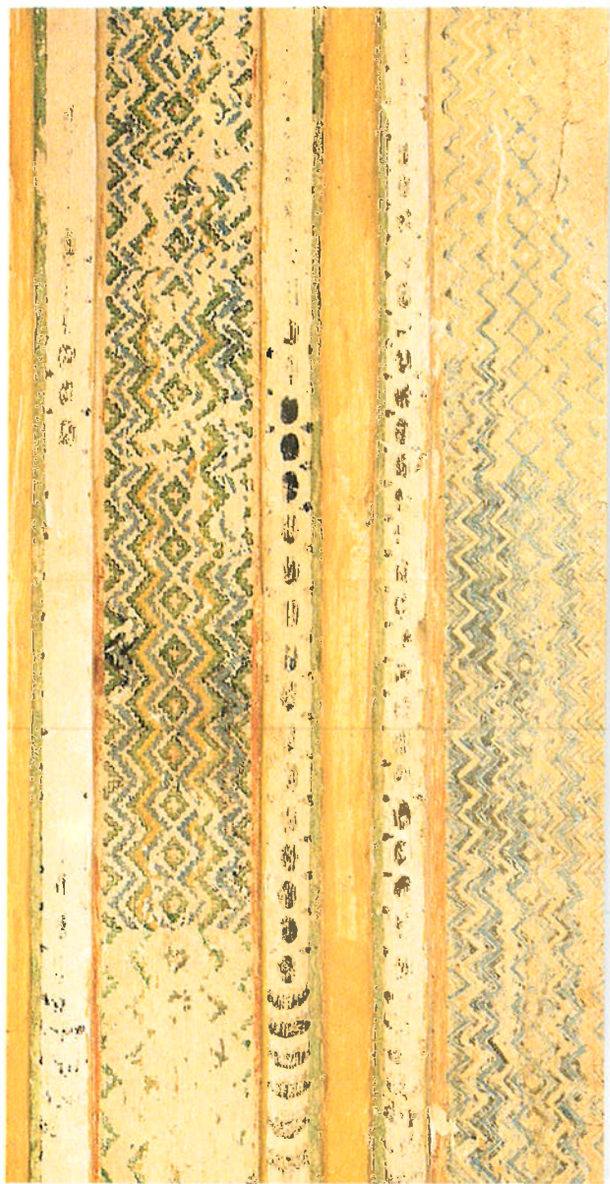

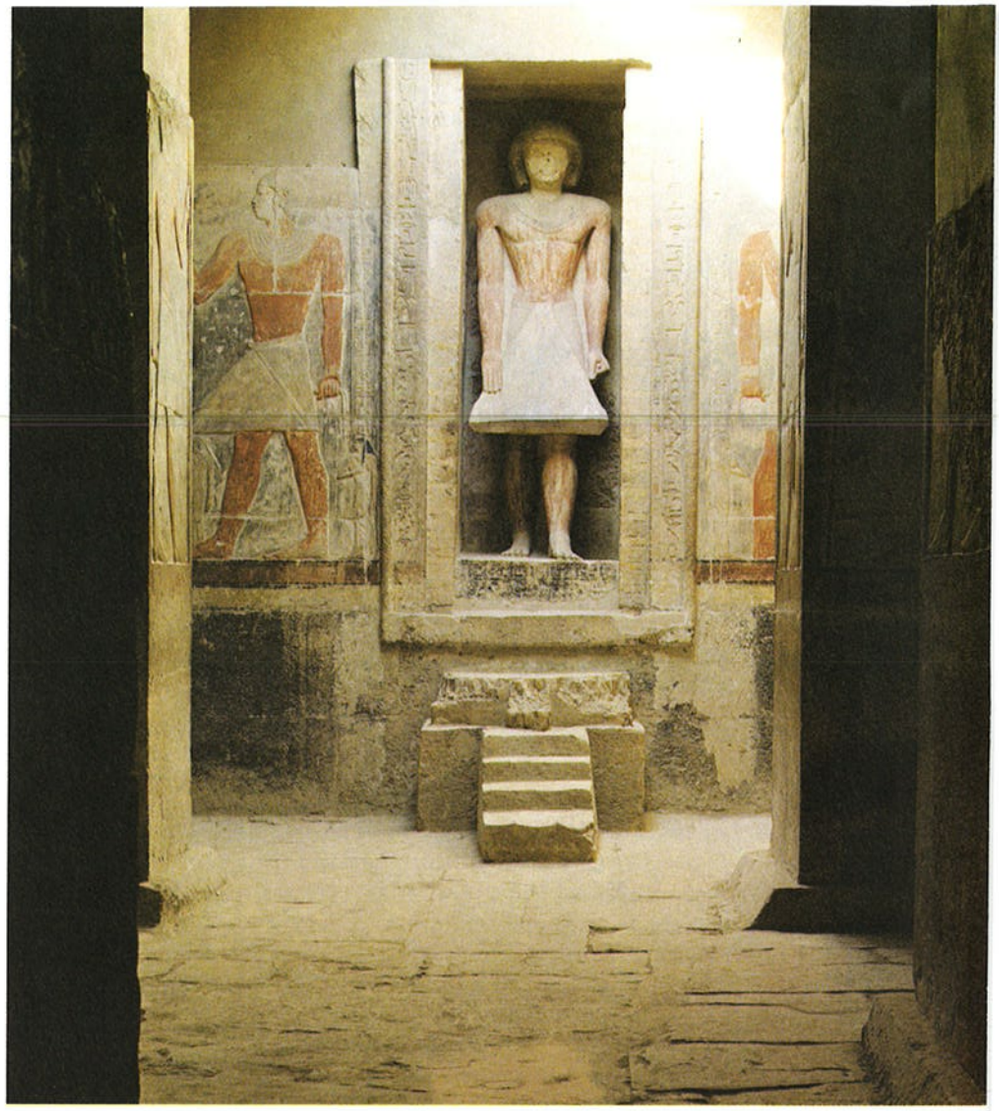

De kapel (d.w.z. dat deel van het graf dat zich boven de grond bevond en toegankelijk was) van een grote mastaba uit de Vijfde of Zesde Dynastie kon bestaan uit een reeks portieken, gangen, hallen, boven, opslagkamers etc. De belangrijkste ruimte was de offerzaal met een schijndeur. Tegen de gewoonte in bevat in de mastaba van Mereroeka de zuilenhal een nis met een offertafel en een beeld van de grafeigenaar.

dan ook in een poging hem een vervangende verblijfplaats aan te bieden dat men ertoe overging grafbeelden te vervaardigen. Het was hetzelfde geloof waaruit de eerste experimenten tot kunstmatige bewaring (mummificatie) voortkwamen. De materiële behoeften van de *ka* waren dezelfde als die van de levenden en men bracht de voedsel- en drankoffers naar de enige voor het publiek toegankelijke plaats in het graf, de grafkapel. Bij afwezigheid van echte offers kon men ze middels afbeeldingen op de stèle (schijndeur) of grafmuren, of door het reciteren van voorgeschreven formuleringen ook op symbolische wijze brengen. De activiteiten die in de graven uit het Oude Rijk zijn afgebeeld en die met een dergelijke bevoorrading in verband staan, vinden dus beslist in deze wereld plaats en niet in een of ander Egyptisch paradijs.

De god van de necropolis werd als heerser van de in zijn streek begraven doden beschouwd. De bevoorrading der ambtenarengraven zag men oorspronkelijk als een soort transactie tussen drie partijen, namelijk de koning als donor, de necropolisgod als hoofdbegunstigde en de grafbezitter als deelnemer met het recht op een deel van de offers aan de necropolisgod. In de ideeën met betrekking tot het leven na de dood die in de privégraven van het Oude Rijk tot uitdrukking kwamen, speelden geen andere goden dan die welke met de necropolis waren verbonden een rol.

Terwijl gewone geesten in het rijk van de plaatselijke necropolisgod bleven voortbestaan, veronderstelde men dat de koning na zijn dood naar de poolster vertrok, het hemelse domein van de godin Noet en verblijfplaats van de goden bij wie hij zich voegde. Om de hemel te bereiken, waar hij de zonnegod zou vergezellen om met hem in zijn schip de hemel te doorkruisen, stonden hem vele vormen en middelen ter beschikking. Het geloof met betrekking tot deze wijze van voortbestaan, waarschijnlijk nauw verbonden met denkbeelden over de hemel en de zon van Ioenoe (Heliopolis), is ons bekend van de Piramideteksten. Dit zijn de teksten die in de piramiden van koningen en verscheidene koninginnen van het einde der Vijfde Dynastie werden vastgelegd. De Piramideteksten bevatten behalve religieuze en dodenbezweringen ook delen van mythen uit verschillende tijdperken en vertegenwoordigen derhalve een mengsel van zeer uiteenlopende denkbeelden. Vermoedelijk heeft men ze opgenomen in een poging ervan verzekerd te zijn dat de koning ze bij de hand had wanneer kennis van hun inhoud bij het voortbestaan na de dood nodig bleek.

De dode koning wordt in de Piramideteksten echter ook met Osiris geïdentificeerd. Oorspronkelijk was Osiris een god uit de onderwereld. Vermoedelijk assimileerde hij eerst de god Anedtji en raakte hij met het dorp Djedoe (Boesiris) in de centrale Delta en al heel vroeg eveneens met Ioenoe (Heliopolis) verbonden. Zijn betekenis nam spoedig toe en misschien beïnvloedde hij al in de Vierde Dynastie de veranderingen in de complexen rond de koningspiramiden. In privégraven wordt Osiris pas in de Vijfde Dynastie genoemd, dezelfde tijd waarin hij voor het eerst in menselijke gedaante werd afgebeeld. Hij verwierf al heel snel de status van universele god van de nederwereld terwijl Djedoe (Boesiris) en Ioenoe (Heliopolis) als zijn belangrijkste vereringscentra golden. In Abdjoe assimileerde hij de oorspronkelijke god Chentiamentioe. Gedurende het Oude Rijk werd alleen de koning na zijn dood met de god Osiris vereenzelvigd.

Een groot deel van de mythologie die ons uit latere perioden van de Egyptische geschiedenis heeft bereikt, moet al ten tijde van het Oude Rijk hebben bestaan. De mythe van Seth die zijn broer Osiris vermoordt, van de godinnen Isis en Nephtis die over zijn lichaam rouwen en van de uiteindelijke wraak van Horus komt in de Piramideteksten reeds naar voren.

Terwijl er voor de studie van de religie tijdens latere perioden van de Egyptische geschiedenis uitgebreid materiaal voorhanden is, is de informatie met betrekking tot het Oude Rijk echter zeer schaars. Er zijn geen papyri met religieuze teksten gevonden en in privégraven worden slechts aspecten van het leven na de dood belicht. De complexen rond de koningspiramiden zijn bijna de enige plaats waar zich reliëfs bevinden waarop goden staan afgebeeld en de piramideteksten vormen de enige grote verzameling inscripties. Tempels van plaatselijke goden ontbreken nagenoeg geheel.

In privégraven beschouwde men de westelijke stèle (schijndeur) als de verbinding tussen de wereld der levenden en die der doden. De ka *van de grafeigenaars deed zich tegoed aan de voedsel- en drankoffers die men naar de schijndeur had gebracht. De schijndeur was het middelpunt van de grafkapel en bezat altijd enige reliëfafbeeldingen van de grafeigenaar, maar een enkele maal maakte men een of meerdere driedimensionale beelden, waarschijnlijk onder invloed van de beelden die in de uit rotsen gehouwen graven verschenen. Dit figuur van Idoe, half oprijzend uit de grond van zijn graftombe bij Gizeh uit de Zesde Dynastie, komt bij ons enigszins absurd over, maar is zowel interessant vanwege de voorstellingswereld die het inspireerde als door zijn getuigenis van de nauwe relatie tussen 'tweedimensionale' reliëfs en driedimensionale beelden.*

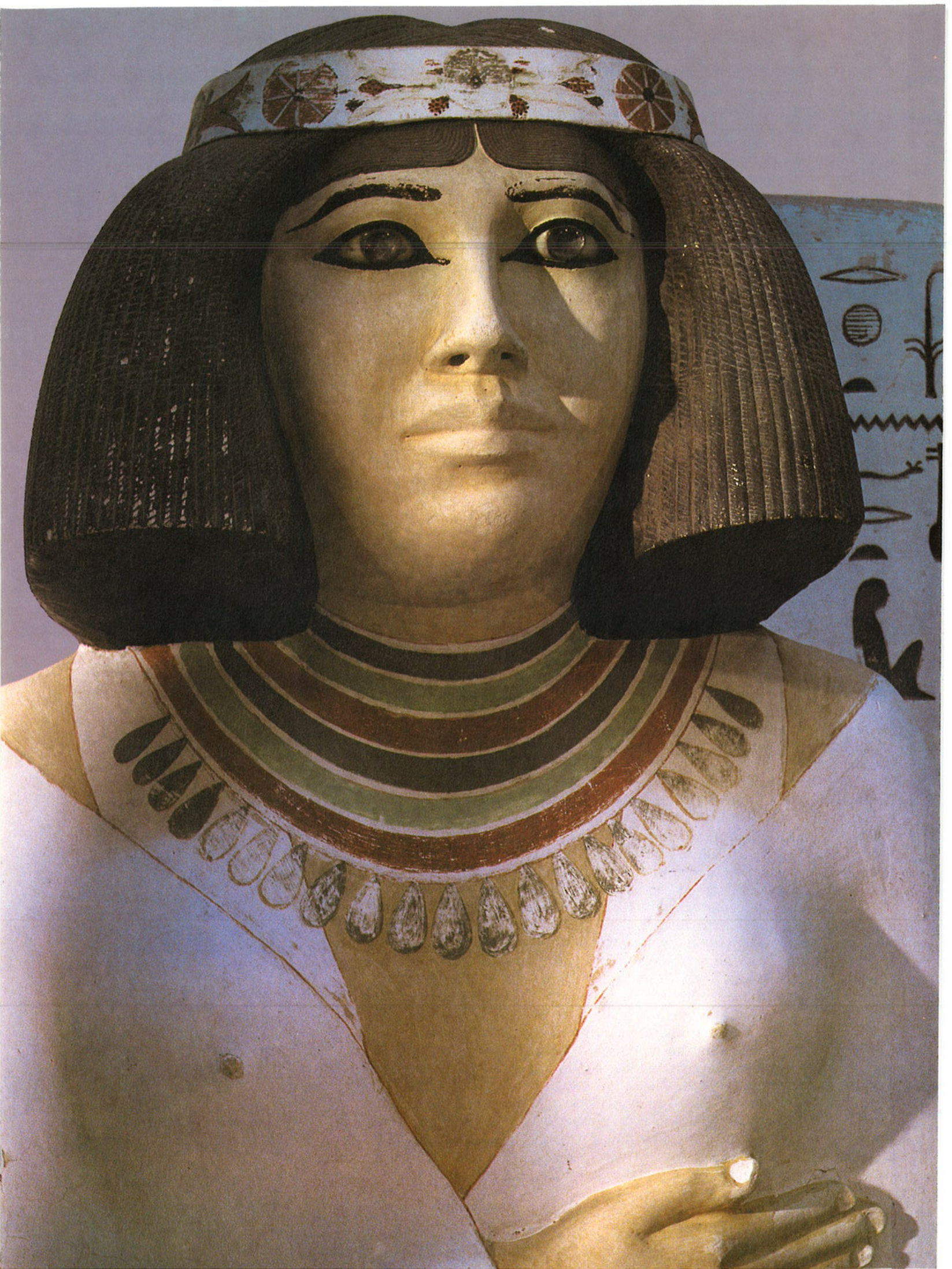

GRAFKUNSTENAARS EN DE WERELD

Alle beelden uit het Oude Rijk hadden een functie, d.w.z. speelden een rol in een tempel, piramidecomplex of graf. Op enkele uitzonderingen na was het beginsel kunst om de kunst onbekend, en de kunstzinnige ontwikkeling was dus niets anders dan het zoeken naar een betere manier om het beeld zijn formele rol te kunnen laten vervullen of hooguit binnen strak voorgeschreven beperkingen te werken. Soms behoorden de beelden alleen maar tot de versiering van een tempel of een graftombe, maar op andere momenten beschouwde men ze als een belichaming van de fysieke eigenschappen van de koning of grafeigenaar om de ziel ka *een verblijfplaats aan te kunnen bieden wanneer er iets met het lichaam zou gebeuren. De beelden van Prins Rahotpe, te zien op pagina 113, en zijn vrouw Nofret, hiernaast afgebeeld, zijn afkomstig uit hun graftombe bij Medoem uit het begin van de Vierde Dynastie. Hoewel ze apart werden gemaakt, waren ze als paar bedoeld.*

'De ontwerper van de tempel van de godin Matit, Pepi-sonb, wiens echte naam luidt Nesoe.' *

Aangezien een groot deel van onze kennis omtrent het dagelijkse leven in Egypte ten tijde van het Oude Rijk op reliëfs in grafkapellen is gebaseerd, is begrip van de conventies der grafkunst uit deze periode een idee van de beperkingen in de artistieke vrijheid der kunstenaars onmisbaar om deze bewijsstukken te interpreteren.

De Egyptische canon, het vastgelegde stelsel van proporties volgens welke het menselijke lichaam werd afgebeeld, verscheen in primitieve vorm reeds in de hofkunst van het einde der Predynastieke Periode. Hetzelfde gold voor de gebruikelijke manier waarop men het lichaam zag: gezicht en mond van opzij, oog en wenkbrauw geheel zichtbaar, borst en schouders van voren, maar taille en benen opnieuw van opzij. Het beeld van een menselijk lichaam was derhalve samengesteld op een wijze zoals het menselijk oog het nooit op een en hetzelfde moment zou kunnen zien. De Egyptische kunstenaar zocht echter naar een compromis in deze aanpak van het uitbeelden der realiteit, en terwijl hij de opvatting dat alle wezenlijke delen aanwezig moeten zijn en zo karakteristiek mogelijk moeten worden afgebeeld trouw bleef, voegde hij deze delen samen op een wijze die zoveel mogelijk met hoe hij ze gewoonlijk in hun totaliteit zag overeenkwam. Soms was zelfs zo'n paradoxale combinatie als het samenvoegen van de linkerarm en de rechterschouder en vice versa geen grote prijs om de twee tegenstrijdige methoden met elkaar te kunnen verzoenen. Deze voorgeschreven manier om mensen af te beelden gold zonder meer voor de hoofdfiguren in de grafscènes, maar in mindere mate voor de bijfiguren. De grootste uitingsvrijheid genoot de kunstenaar bij het afbeelden van dieren.

Dezelfde 'mozaïek'-aanpak vinden we terug in de compositie van grotere scènes. De relatieve grootte der figuren was in zoverre belangrijk dat ze hielp een onderscheid te maken tussen de hoofd- en bijfiguren, en daar men de hele scène via zijn individuele elementen benaderde, ervoer men de verschillende afmetingen niet als storend voor de balans van het geheel. Zo kan een groot beeld van een zittende man vergezeld gaan van een verkleinde weergave van zijn vrouw die aan zijn benen geknield zit of heeft men in vergelijking met de kleine figuren van zijn zoons de grafeigenaar absurd groot gemaakt.

De Egyptische opvattingen omtrent het perspectief verschilden nogal met die van ons, hoewel er toch nog wel enige overeenkomsten te vinden zijn. De afstand tot de toeschouwer werd aangegeven door middel van de relatieve posities van ekaar gedeeltelijk overlappende afbeeldingen langs de horizontale as en niet langs de vertikale, zoals voor ons gebruikelijk is, en zij

* Signatuur van de kunstenaaar in de staf van de ambtenaar Djau in diens graf bij Der el-Gebrawi uit het eind der Zesde Dynastie.

Hoewel het schilderen op pleisterwerk veel minder werk en tijd vergde, bleef het toch ver achter bij de vervaardiging van reliëfs. Door het algemene gebruik van steen voor het bekleden van de muren van grafkapellen in de Vierde Dynastie verdween de geschilderde decoratie bijna helemaal, maar niettemin schetste men alvorens de reliëfs te maken nog steeds een ruw ontwerp en als ze eenmaal waren voltooid werden alle reliëfs geschilderd. Pas in de Zesde Dynastie verschenen de op pleister geschilderde scènes weer, zowel in de grafkapellen als in hun grafkamers. Het belangrijkste voordeel van reliëfs boven schilderingen is hun duurzaamheid. Dit maakte de keuze voor toepassing bij de monumentale bouw niet moeilijk en derhalve werd het voor de eeuwigheidsbewuste Egyptenaren het ideale expressiemiddel. Deze gans uit de graftombe van Nefermaat en zijn vrouw Itet bij Medoem uit het begin van de Vierde Dynastie, maakt deel uit van een grotere compositie waarin mannen met netten op vogels jagen.

stonden alle op dezelfde basislijn. Bij een grote compositie werd het hele vlak met behulp van dergelijke basislijnen in verschillende horizontale rijen verdeeld. De oriëntatie van de scènes binnen elke rij werd bepaald door de grootste figuur in de compositie; indien de scène bijvoorbeeld een 'inspectie' door de grafeigenaar tot onderwerp had, brachten de kleinere figuren in de rijen de te inspecteren goederen of dieren naar hem toe. Wanneer er een hoofdfiguur die als middelpunt kon fungeren ontbrak, werd de oriëntatie ondergeschikt gemaakt aan de grafarchitectuur, bijvoorbeeld aan de stèle op de schijndeur, waarop de scènes zich richtten.

Symmetrie en innerlijke logica speelden eveneens een belangrijke rol. Grote afbeeldingen van de grafeigenaar op deurstijlen zijn altijd symmetrisch gerangschikt en de logica manifesteert zichzelf in het feit dat de grafeigenaar vanuit zijn graf de bezoeker altijd 'tegemoet komt'. In hallen met zuilen, vaak met afbeeldingen van de overledene op alle vier de zijden der zuilen, wordt de route die de bezoeker dient te volgen op deze wijze bijna voor hem uitgezet.

Handelingen of een reeks gebeurtenissen legde men middels een selectie van de meest karakteristieke situaties of stadia vast. De onderste rij op een muur bevatte gewoonlijk de meest recente fase of de afsluiting van deze cyclus. Deze rangschikking, die meer naar tijd dan naar ruimte is gezet, laat zich tot op zekere hoogte met onze opvattingen omtrent perspectief vergelijken.

De thema's waarin de versieringen zijn onderverdeeld corresponderen niet altijd met de verschillende muren van de grafkapel, en een hoek in de ruimte vertegenwoordigt daarom niet automatisch een scheidslijn. Bepaalde muren raakten wel met specifieke onderwerpen verbonden, maar vanwege de grote diversiteit in de bouw van grafkapellen ontwikkelden zich slechts zeer algemene regels. Teksten waarvan de taferelen vergezeld gaan, kunnen een afgebeelde handeling beschrijven, een conversatie van de deelnemers weergeven of hun namen en die van de getoonde voorwerpen onthullen,

maar dienen in veel gevallen slechts als een eenvoudige manier om de ruimte op te vullen. Grote lege vlakken beschouwde men als een falen van de ontwerper en beeldhouwer.

De ontwerper van de versieringen voor een grafkapel was derhalve aan verschillende soorten restricties onderworpen. De proporties en de manier waarop menselijke figuren werden afgebeeld lagen stevig vast, evenals de algemene principes van de ruimtelijke verdeling van scènes op de muur. De belangrijkste versieringsthema's waren min of meer verplicht en hun plaats in de kapel was indien al niet voorgeschreven dan toch aangegeven. De technieken en de keuze der kleuren waren in de meeste opzichten in alle graven gelijk. Dit was allemaal het gevolg van de pragmatische functie der grafversieringen om het leven van de grafeigenaar na zijn dood te vergemakkelijken. De ontwerper mocht dit door te experimenteren of door zijn artistieke neigingen de vrije loop te laten immers niet aan gevaar blootstellen. Het was zijn taak om het benodigde ontwerp uit te voeren dat in het verleden zijn doelmatigheid al bewezen had. En toch zijn er geen twee grafkapellen identiek versierd en zou het aantal identieke muurscènes op de vingers van een hand te tellen zijn. Hieruit blijkt zonder twijfel dat de kunstenaar niet alleen een zekere scheppingsvrijheid bezat, maar dat hij deze ook bewust nastreefde, de gelegenheden daartoe aangreep en dat bovendien nieuwe oplossingen voor oude problemen door hen die voor het werk betaalden misschien juist wel werden verlangd.

Elk thema dat in de versieringen van de grafkapellen uit het Oude Rijk voorkomt, kan in een aantal kleinere episoden worden opgedeeld. Zo vallen bijvoorbeeld onder het landbouwthema het ploegen, zaaien, vertrappen van graan, maaien, zakken vullen met schoven, aanvoeren van een kudde ezels, beladen van ezels, het vervoer van graan naar de dorsvloer, dorsen, wannen en de opslag in graanschuren, om de meest voorkomende onderwerpen maar te noemen. De eerste vrijheid van keuze die de kunstenaar had, gold de compositie. Als regel verscheen er meer dan een thema op de muur en was de kunstenaar vrij te beslissen hoe hij de beschikbare ruimte tussen hen

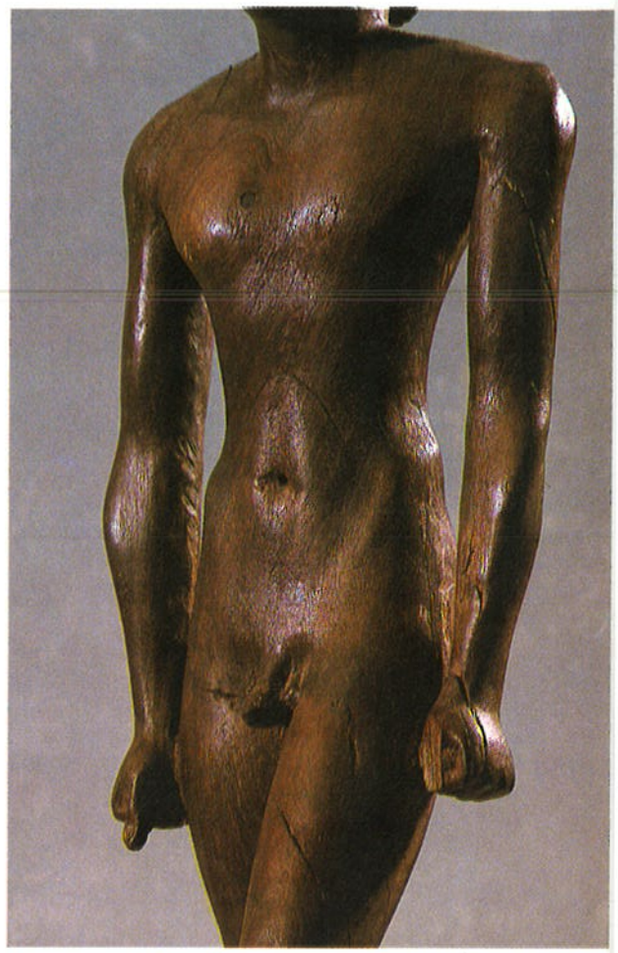

Boven: De materialen van privébeelden varieerden in dezelfde mate als die van koningsbeelden, maar het merendeel werd van de meest voorradige materialen als kalksteen en hout gemaakt. Bij de stenen beelden uit het Oude Rijk is het nog mogelijk de invloed van de vorm van het oorspronkelijke blok te onderscheiden, maar enkele van de houten beelden waren nu van de beperkingen van het blok bevrijd: de armen en benen hoefden niet langer aan het lichaam te worden bevestigd en de scepter en staf konden op natuurlijke wijze in de hand worden gehouden en hoefden niet tegen het lichaam te worden aangedrukt. Het materiaal oefende dus op de ontwikkeling van de vorm een aanzienlijke invloed uit. Dit beeld van Meryre-haishtef uit de Zesde Dynastie is in tegenstelling tot de meeste andere uit een enkel stuk ebbehout gesneden en is afkomstig uit Sidmant in Midden-Egypte.

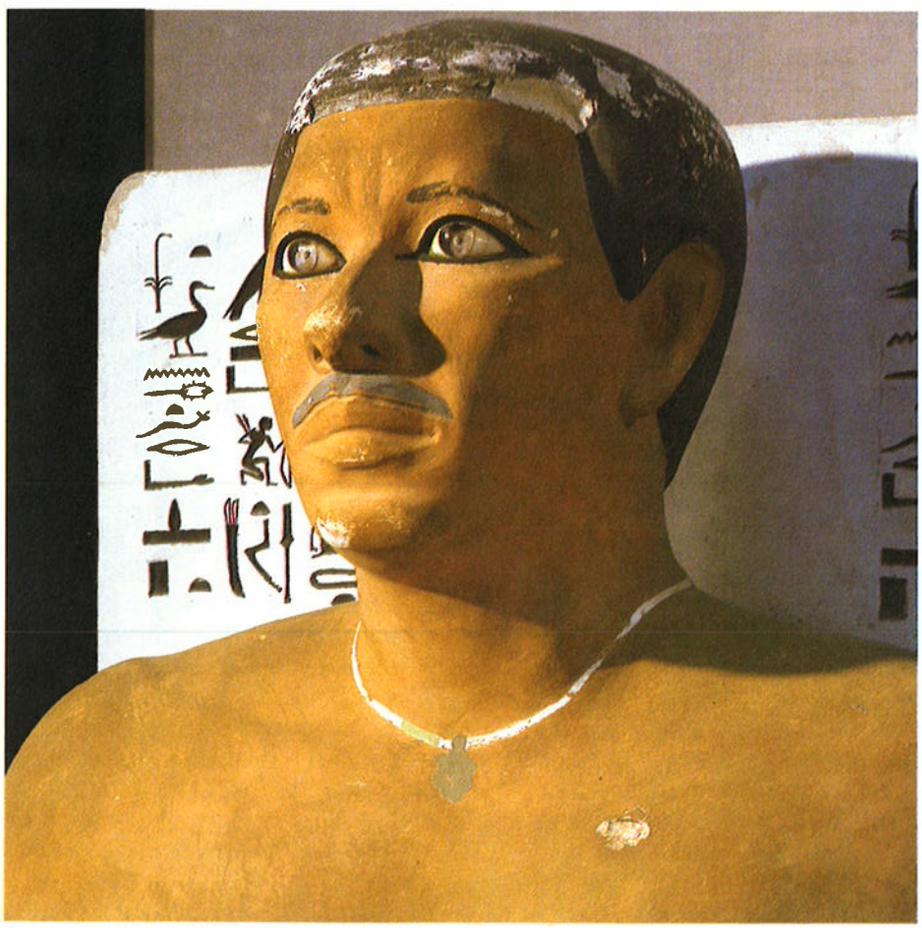

Links: De individualiteit van een beeld werd gegarandeerd door zijn inscripties. De tekst boven de rechterschouder van Rahotpe's beeld is in drie verticale kolommen gerangschikt (hiërogliefen konden zowel horizontaal als verticaal worden geschreven) en noemt hem 'opzichter van de taakeenheid', 'leider van de boogschutters' en 'koningszoon van zijn lichaam'. De laatste vijf tekens onder aan de linkerkolom beschrijven zijn naam.

De 'opzichter der beeldhouwers' Nianckptah liet in de kapel van Ptahhotep bij Sakkara, wiens reliëfs hij misschien vervaardigde, een portret van zichzelf na.

zou verdelen. Vervolgens moest hij uit de thema's die hij op moest nemen de episoden selecteren. Ten derde bepaalde hij zelf hoe hij ze weer zou geven. Zelfs de meest banale episoden, zoals in de slagersscènes, verschenen in ontelbare variëteiten. Misschien leerde de kunstenaar al tijdens zijn opleiding een bepaalde episode op een aantal uiteenlopende manieren te behandelen of beschikte hij over patronen die hij op de muur kopieerde. De aantrekkelijkste en vermoedelijk ook de meest voorhanden liggende mogelijkheid is dat hij tijdens zijn scholing had geleerd van deze episoden gedetailleerde onderdelen te tekenen. Zo kon een zelfde hand met een slagersmes, een vuursteen om messen te slijpen of een been van het geslachte dier worden afgebeeld. De gebogen figuur van de slager kon zowel een been van het geslachte dier afsnijden als het hart verwijderen en een rechtop lopende figuur kon verschillende soorten vlees sjouwen. De vrijheid van de kunstenaar bestond dus in de meeste gevallen uit het op zijn eigen manier kiezen en combineren van de voorgeschreven elementen, zolang hij het beoogde effect maar bereikte. Soms resulteerde de originaliteit van de kunstenaar misschien in een geheel nieuwe trek die aan het bestaande repertoire werd toegevoegd, werd dit door anderen overgenomen en werd het een standaardelement, terwijl men aan de andere kant verouderde en niet langer gangbare scènes misschien losliet. Het onderscheid tussen de vakman die trouw het platgelopen pad volgde en de creatieve kunstenaar was inderdaad erg klein en vaak schimmig.

Degenen die voor het ontwerp en de uitvoering van de grafreliëfs en

Beelden vormen een zeer belangrijk onderdeel van de privégraven en er bestaan veel reliëfscènes waarop we kunnen zien hoe ze op sleeën naar de graftomben worden gesleept. Hier afgebeeld is een mastaba uit de Zesde Dynastie van Prinses Sesh-seshet Idoet bij Sakkara.

beelden verantwoordelijk waren, werden als gelijk beschouwd aan degenen die het graf bouwden of de grafuitrusting vervaardigden. Het werk aan de constructie van een graftombe zelf werd nooit afgebeeld, maar aan het werk zijnde beeldhouwers werden vaak zowel naast mannen die stenen vaten maken als naast timmerlieden of andere vaklui getoond. In de meeste gevallen bleven ze volslagen anoniem. In de graftombe uit de Vierde Dynastie van Nebemachet bij Gizeh vertellen inscripties bij de afbeeldingen van twee mannen: 'het was de schilder Semeka, door hem beloond (d.w.z. door de grafeigenaar), die zijn graf heeft gemaakt' en 'het was Inkaf, door hem beloond, die het werk aan zijn graf heeft uitgevoerd.' Ze zijn zeer uitzonderlijk. Een meer gebruikelijke methode was het afbeelden van de kunstenaars onder de kleine figuren der offerdragers. Het meest in het oog springende voorbeeld hiervan is misschien wel dat van de verantwoordelijke beeldhouwer voor de schitterende reliëfs in het graf van Ptahhotep bij Sakkara uit de Vijfde Dynastie. Op de noordelijke muur van de kapel, naast de scène met drie papyrusvlotten waarop de mannen in een schijngevecht verwikkeld zijn, is een smalle boot afgebeeld waarin de 'opzichter der beeldhouwers' Niankh-ptah, rijkelijk voorzien van voedsel, zich van een grote kruik bier bedient die hem door een kleine jongen wordt aangeboden. Deze kunstenaar lijkt tenminste tevreden te zijn geweest met zijn bescheiden levenslot.

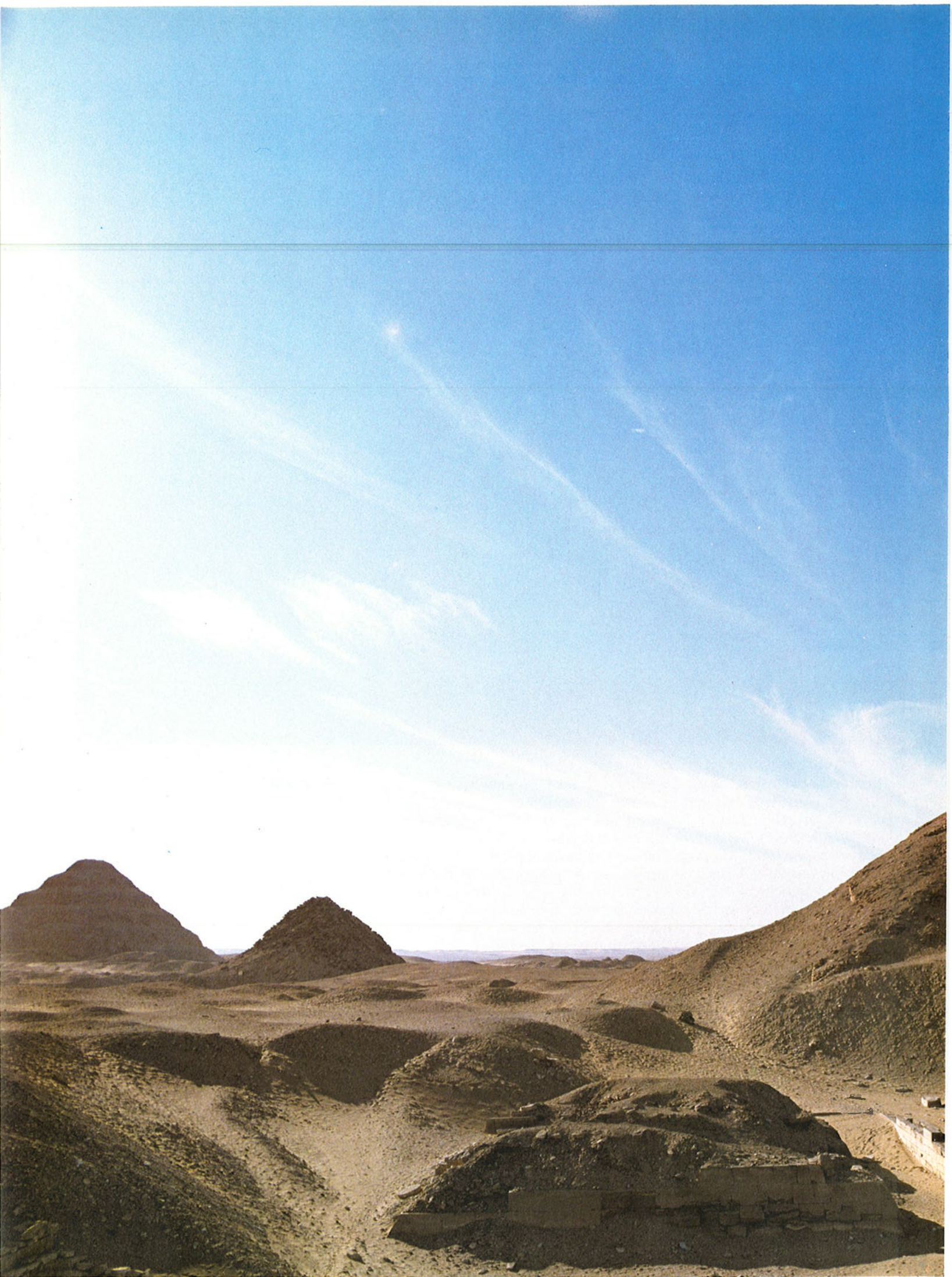

DE ONDERGANG

'Inderdaad, het schip der zuiderlingen is losgeslagen; steden worden verwoest en Opper-Egypte is tot een lege woestenij verworden.' *

Toen in 2247 v. Chr. Pepi II op zesjarige leeftijd de troon besteeg, leed Egypte reeds geruime tijd aan een diepgewortelde innerlijke zwakte. Niettemin dreef de geweldige kracht die tijdens de ononderbroken vooruitgang vanaf het begin van de Predynastieke Periode was opgebouwd het land voort, tot de gecombineerde effecten van de algehele malaise het samenlevingsbouwwerk van het einde der Zesde Dynastie aan stukken sloegen. Het volledige resultaat hiervan werd tijdens de Eerste Tussenperiode duidelijk.

De naderende dreiging nam kort na Pepi II's ongelooflijk lange regeringsperiode van meer dan negentig jaar een definitieve vorm aan. De strijd om zijn opvolging resulteerde in een politieke crisis die in de dertien maanden korte regeringsperiode van een van zijn vele zonen, Merenre-Nemtyemzaf, werd weerspiegeld. Hij werd vermoedelijk voor het eerst in de Egyptische geschiedenis door een vrouw opgevolgd: Koningin Neitiqert. De volgende zeventien heersers uit de Zevende en Achtste Dynastie van Manetho bestreken samen slechts zo'n zestien jaar heerschappij. Het hele stelsel moet door verwarring getekend zijn geweest, totdat het land uiteindelijk in twee grote delen werd gesplitst die door de heersers van Henen-nesoet (Herakleopolis, het huidige Ihnasya el-Medina) en Waset (Thebe, het huidige Luxor) werden bestuurd.

De bouw van de monumenten kwam bijna volledig tot stilstand. De laatste echt grote onderneming van het Oude Rijk was de piramide van Pepi II. Bij Sakkara bestaat slechts een piramide uit latere jaren, en de beperkte afmetingen en zeer eenvoudige constructie daarvan vormen een sprekend voorbeeld van de tanende koninklijke macht. De privégraven die vanaf het midden der Zesde Dynastie bij de hoofdstad werden gebouwd werden steeds kleiner, terwijl hun versiering vaak tot het beschilderen van de grafkamer beperkt bleef, en zij weerspiegelden zo een overeenkomstige trend in de afnemende rijkdom van de ambtenarij.

Het lichaam van Ankh-nes-pepi, een ondergeschikte koningin van Pepi II en de moeder van een van zijn opvolgers, vond men begraven in een

* Leidse Papyrus 344 recto, 2,11.

Om de piramiden van het Oude Rijk te kunnen dateren is geen diepgaande kennis van de geschiedenis of architectuur nodig. Het volstaat om naar hun huidige silhouet te kijken: de trappiramide van Netjerichet is van de Derde Dynastie, terwijl de echte piramiden, die een heldere en scherpe lijn tegen de hemel aftekenen, van de Vierde Dynastie dateren en er van de piramiden uit de Vijfde en Zesde Dynastie niet veel meer over is dan ongeordende stapels steenblokken en puin. De reden voor dit verval is het minder zorgvuldige werk en met name het gebruik van kleinere blokken. Bij dit uitzicht op het noorden van Sakkara zien we van links naar rechts de piramiden van Netjerichet, Oeserkaf en Teti.

opnieuw gebruikte sarcofaag, een trieste getuigenis van de omstandigheden die zelfs de hoogste leden van de koninklijke familie toentertijd troffen. De laatste gedateerde inscriptie bij Wadi Maghara in de Sinaï is die van Pepi II's tweede telling, die vermoedelijk het derde jaar van zijn regeringsperiode plaatsvond. Het ontbreken van latere inscripties is het gevolg van het verminderde vermogen van de regering om grootschalige mijnexpedities te financieren en aan de afgenomen vraag naar exclusieve materialen. Bovendien lijkt ook het gevaar van aanvallen door vijandige stammen flink te zijn toegenomen, tenminste deels doordat het beleid in de grensstreken minder prioriteit werd toegekend. Pepinakht Heqaib beschrijft in zijn graftombe hoe hij naar het land van Aamoe werd gezonden om er het lichaam van een ambtenaar te halen die er 'een schip bouwde voor een reis naar Poent toen de Aamoe van de zandbewoners hem samen met de troepen die hem vergezelden ombrachten.' Vooral in Nubië was de situatie bijzonder ernstig en vereiste maatregelen welke aan de drastische militaire acties uit het begin van het Oude Rijk deden denken. Dezelfde Pepinakht beschrijft een van deze aanvallen: 'De Majesteit van mijn heer zond me uit om de landen van Wawat en Irtjet onderhanden te nemen. Ik deed zoals het mijn Heer beviel. Ik doodde er een groot aantal mensen, waaronder kinderen van de leiders en bevelhebbers van elitetroepen. Ik bracht een groot aantal als gevangenen van daar naar de Residentie terwijl ik als een held aan het hoofd van een groot en machtig leger stond.'

Aan het begin van de Zesde Dynastie verslechterden ook de klimaatsomstandigheden en de desastreuze gevolgen hiervan, vooral van het lagere niveau van de Nijloverstromingen, kwamen pas volledig aan het licht toen de centrale regering uiteenviel. Veel teksten uit de periode die volgde op het eind van het Oude Rijk doen van de hongersnood die het land teisterde verslag. Ankh-tifi, de 'grote opperheer van de provincies Edfoe en Hierakonpolis' tijdens de Zevende of Achtste Dynastie, beschrijft de wanhopige situatie die zich in het zuiden ontwikkelde: 'Geheel Opper-Egypte kwam om van de honger en iedereen at zijn eigen kinderen op, maar ik heb nooit toegelaten dat er in deze provincie iemand van honger omkwam.'

De omstandigheden die gedurende deze ongelukkige periode in sommige delen van Egypte heersten, hebben twee latere literaire werken misschien ter inspiratie gediend, de *Waarschuwingen van Ipuwer* en de *Profetieën van Neferti*. Beide werden voor propagandistische doeleinden opgesteld en gebruikten de wanhopige situatie als een bruikbaar contrast voor de gelukkiger tijden in het verschiet. Hierdoor is het soms moeilijk om hun levendige voorstellingswereld als een betrouwbare afspiegeling van de realiteit te aanvaarden. Ook hun poëtisch taalgebruik is van opvallend gehalte. 'Een man gaat uit ploegen met zijn schild'. 'Werkelijk, er zijn vele doden begraven in de rivier. De stroom is een graf en de balsemingsplaats is een stroom geworden.' 'Werkelijk, het lachen is verstomd en zal niet meer weerklinken, en het is leed dat het land in zijn greep houdt, vermengd met geweeklaag.' 'Zie, hij die de lier niet kende bezit nu een harp.'

Wanneer we naar de oorzaken voor de plotselinge ineenstorting van Egypte in deze periode zoeken, dienen we met vele factoren rekening te houden. De Egyptische staat uit het Oude Rijk kwam tot stand en bestond vanwege bepaalde ideologische voorwaarden die in de voorafgaande tijdperken waren geworteld. De versmolten ideologieën der staat en religie moesten met materiële middelen in stand worden gehouden wilde de staat zijn fundamentele kenmerken blijven behouden. Dit leidde tot de monumentale bouw der piramiden voor overleden koningen en, wat nog belangrijker was, de schenkingen aan hun cultusorganisaties. Overeenkomstige maatregelen, hoewel op veel kleinere schaal, moesten voor de rest van de heersende klassen worden getroffen. De gigantische bouwondernemingen verbruikten enorme hoeveelheden grondstoffen en dit resulteerde ongetwijfeld in economische druk. Een dergelijk gebruik van de hulpbronnen was echter idologisch noodzakelijk en het bijsturen van de inspanningen naar produktieve doeleinden, zoals bijvoorbeeld irrigatie, was binnen het kader van de bestaande samenleving geen haalbare kaart. De schenkingen aan organisaties van koningscultussen betekenden op zichzelf geen materieel verlies

Binnen enkele meters kan de vruchtbare cultuurgrond overgaan in het dorre en droge zand van de woestijn. Gebieden als deze, waar zelfs een tijdelijke verwaarlozing of een weinig watergebrek al onmiddellijk effect had, waren de meest kwetsbare van het Zwarte land (Kemet). *De daltempels en de piramiden bij Aboesir bevonden zich waarschijnlijk in twee verschillende werelden.*

omdat de overschotten op verschillende ingenieuze wijzen naar grotere lagen van de bevolking werden doorgefiltreerd. Wanneer bepaalde praktische moeilijkheden overkomen kunnen worden, is het denkbaar dat een samenleving zijn totale nationale produkt eerst voor de behoeften der doden en pas daarna voor het onderhoud van de levenden beschikbaar stelt.

Evenmin kan men stellen dat de als gevolg van schenkingen en vrijstellingen van staatsverplichtingen groeiende macht van de tempels tot wezenlijke verliezen leidde. De Egyptische methode om aan de goden te 'offeren' betekende geen grote verspilling van materiaal, en het aantal professionele priesters was erg klein.

Het was niet een door een volksopstand veroorzaakte omwenteling die het Oude Rijk op zijn knieën dwong. De levendige beschrijvingen van Ipuwer en Neferti wijzen op chaotische omstandigheden in een tijd van sociale instabiliteit, maar van een poging door de uitgebuite klasse om het sociale stelsel om te gooien is nauwelijks sprake. Voor de meerderheid der Egyptische bevolking was het vraagstuk van het eigendom van het land waarop zij werkte maar van beperkte betekenis. Zelfs zaken als vrijstelling van staatsplichten en gedwongen deelname in staatsondernemingen waren meer een zorg voor de landeigenaar dan voor de boeren.

Er vond aan het eind van het Oude Rijk ook geen grootschalige invasie vanuit het buitenland plaats. De toegenomen onveiligheid in de grensstreken, te wijten aan het falen van het zwakke regeringsbeleid, escaleerde nergens tot een beslissende aanval. De situatie in Nubië werd veroorzaakt

Op de volgende bladzijde: De uitgehongerde mensen op dit reliëf, zeer waarschijnlijk afkomstig van de verhoogde weg van Oenas bij Sakkara, zijn niet noodzakelijk inwoners van het Nijldal. Dergelijke taferelen moeten echter aan het eind van het Oude Rijk zelfs in Egypte tamelijk gewoon zijn geweest, vooral in het zuiden.

door zowel een etnische als een klimatologische druk waarop Egypte geen directe invloed kon uitoefenen, maar het is aannemelijk dat een sterke regering in staat geweest zou moeten zijn haar belangen zelfs daar veilig te stellen.

Egypte had met de koningsopvolging al eerder problemen gehad, bijvoorbeeld in de tweede helft van de Vierde Dynastie, maar die waren altijd opgelost zonder blijvende littekens op de samenleving achter te laten. De lange heerschappij van Pepi II, die in haar laatste jaren vermoedelijk niet erg doelmatig meer was, zal de situatie wel verergerd hebben, maar was er niet de oorzaak van.

De verslechterende klimaatsomstandigheden, met name de herhaaldelijke lage Nijlstanden, zouden in elke tijd een enorme klap voor de Egyptische economie hebben betekend en tot aanzienlijke tegenspoed hebben geleid. Het bebouwbare landoppervlak verminderde, de omvang van de oogst nam af en het aantal stuks vee daalde. Toch is het moeilijk om zelfs dit als de enige beslissende factor die het Oude Rijk ten val zou hebben gebracht, te aanvaarden. De veranderingen vonden langzaam en over de jaren verspreid plaats. Een goed functionerende staat zou in staat zijn geweest de ergste gevolgen van natuurrampen te verzachten en tegenmaatregelen te treffen. Het is moeilijk voor te stellen dat een regering die in staat was projecten zoals de bouw der piramiden te organiseren, niet in staat zou zijn geweest om verdere intensieve ontginning van het land in de Delta of de Fayoem, of irrigatieprogramma's in andere gebieden te bewerkstelligen.

Wat was het dan dat de eerste Egyptische beschaving uiteen deed vallen? Was de ineenstorting die volgde onvermijdelijk? De kiem van het verval van het Oude Rijk was tijdens haar geboorte al aanwezig en het dynamische karakter van het proces school in het systeem zelf. De geleidelijke verschuiving in landbezit van het centrale gezag naar de cultus- en tempelorganisaties en naar private grafschenkingen ondermijnde de fundamenten van de staat zelf. Deze veranderderingen raakten de landbouwproduktie niet, maar bereidden door het verzwakken van het koninklijke gezag langzaam de omstandigheden voor tot een terugkeer naar een situatie die vergelijkbaar was met die van voor de vorming van een staat. De gevolgen van dit beleid veroorzaakten onherstelbare schade aan de staatsideologie omdat de belangrijkste vertegenwoordiger niet meer aan de verwachtingen kon voldoen. Hierdoor werd het onmogelijk de staatseconomie en met name het systeem van officiële ('ex-officio') bezittingen, die nu in privébezit werden getransformeerd, nog langer in stand te houden. De koning had om de voortzetting ervan af te dwingen geen effectief repressieapparaat meer ter beschikking.

De uiteindelijke desintegratie van het politieke stelsel dat aan het begin van de Derde Dynastie uit de Predynastieke Periode en de eerste dynastieën was voortgekomen, werd toen onvermijdelijk. De lange regering van Pepi II droeg aan het verval het nodige bij en Egypte's onvermogen invloed over de grenzen te blijven uitoefenen was slechts een symptoom van de malaise. Ongelukkigerwijs kwam de verslechtering van de klimaatsomstandigheden op een moment dat de Egyptische regering niet langer in staat was erop te reageren en zo vormde dat uiteindelijk de genadeslag. Zonder een dergelijke tussenkomst zou Egypte waarschijnlijk geleidelijk in een conglomeraat van kleinere gebiedseenheden zijn overgegaan. Bij het uitblijven van buitenlandse inmenging zou dit redelijk welvarend hebben kunnen voortbestaan, totdat de inwendige druk in de samenleving dermate hoog zou zijn opgelopen dat een nieuwe politieke oplossing noodzakelijk zou zijn. Dit zou niet automatisch tot een staat zoals het uiteindelijke Egyptische Middenrijk hebben geleid. Helaas zou het zo niet gaan. Toen er tijdens de Eerste Tussenperiode een nieuwe beweging in de richting van politieke eenheid ontstond, was het onvermijdelijk opnieuw het patroon van het Oude Rijk dat men nastreefde en imiteerde.

De Grote Piramide, gezien door de afbrokkelende bovenbouw van mastaba's uit het Oude Rijk.

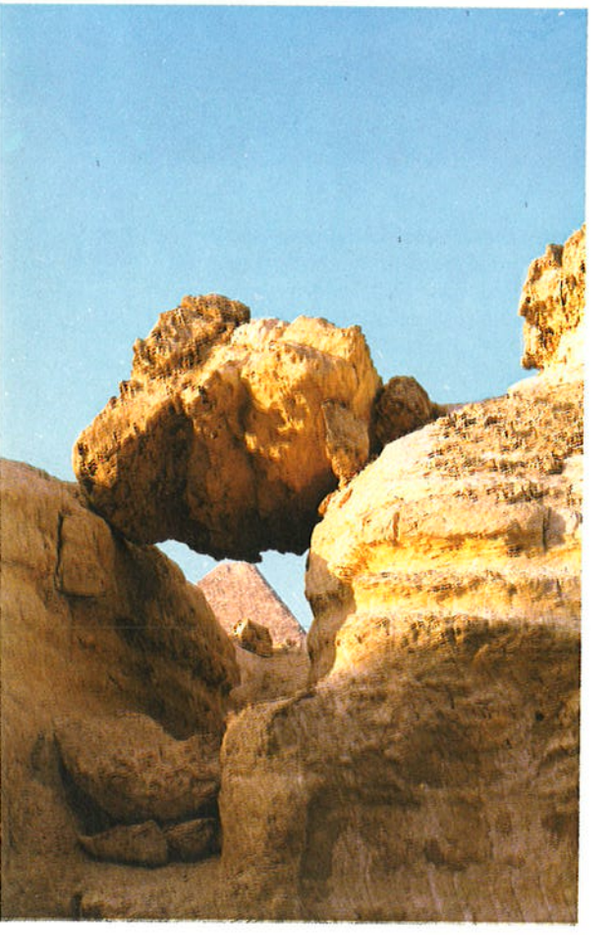

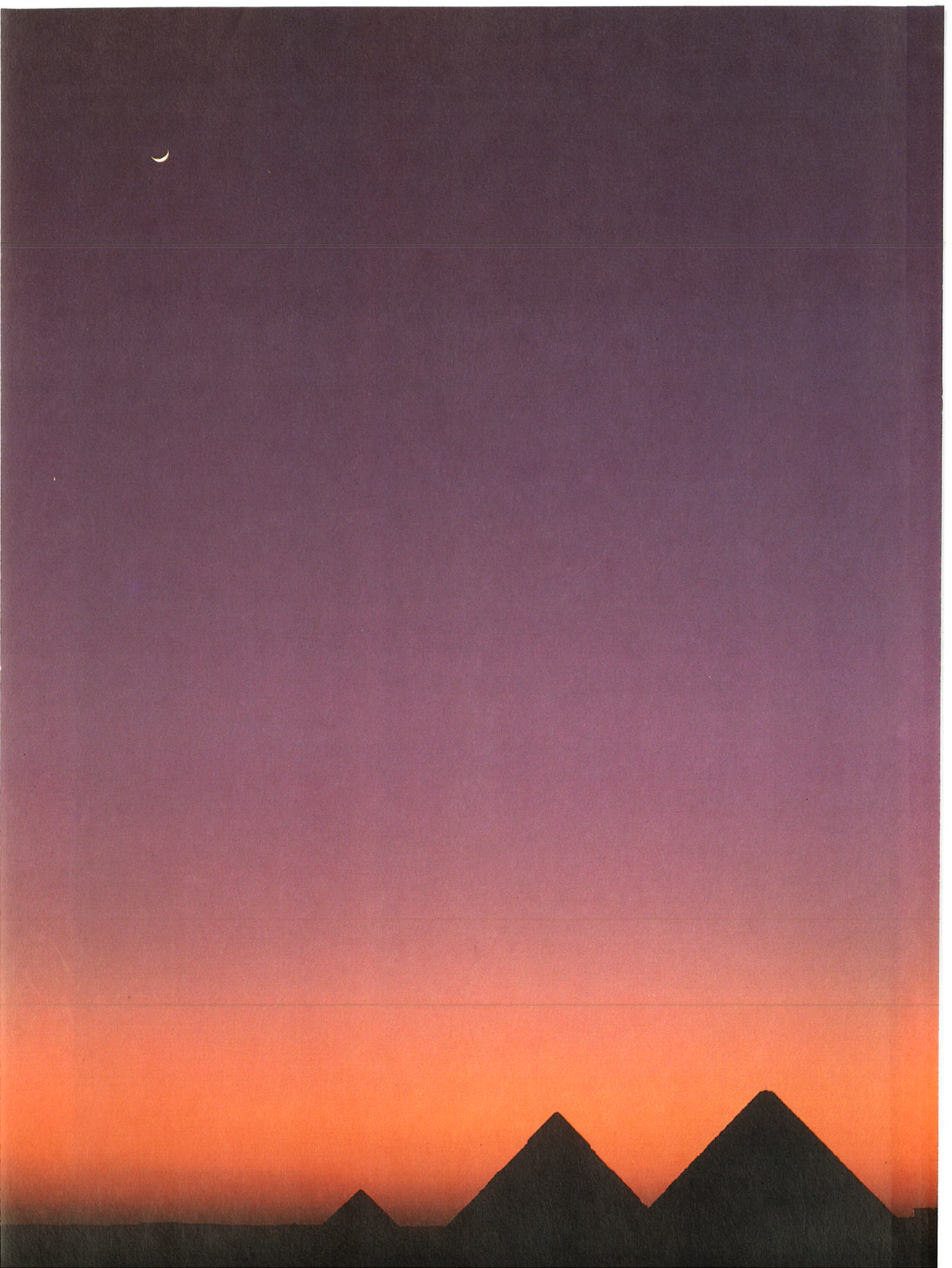

EPILOOG

De ervaring van het Oude Rijk liet in het Egyptische bewustzijn een onuitwisbaar spoor na en vond haar expressie in een pessimistische literatuur met als thema de futiliteit van het wereldlijk streven. In de Middenrijkse tekst die bekend staat als *De Man die het Leven Moe Werd* zegt de ziel *(ba)* tot de mens: 'De bouwers in graniet, zij die zalen oprichtten in prachtige piramiden en in fijne stijl – als de bouwers goden worden, worden hun offertafels vernietigd alsof zij de verveelden waren die wegens gebrek aan een redder dood op de oever der rivier liggen.' Geestelijke resultaten kunnen de mensennaam niet langer laten voortbestaan dan zijn materiële voorraden voor het leven na de dood. Het lied van een harpist in het graf van Intef uit de Elfde Dynastie wijst op hetzelfde: 'De goden van het verleden rusten in hun piramiden en de gezegende edelen zijn begraven in hun graftomben, maar de vereringsplaatsen van de huizenbouwers zijn verdwenen. Wat is er van hen geworden? Ik heb de woorden van Imhotep en Hardedef gehoord die als hun volledige uitspraken werden gereciteerd. Maar wat over hun vereringsplaatsen? Hun muren zijn verbrokkeld en de plaatsen van hun verering zijn verdwenen alsof ze nimmer hadden bestaan.'

Hoewel men later wel veel kenmerken van de regering, religie, literatuur, kunsten en architectuur van het Oude Rijk terdege bestudeerde en kopieerde, bestond er in werkelijkheid geen weg terug. Voor Egypte zouden er nog nieuwe bloeiende tijdperken komen, maar net zoals een kind door een onverwachte, schokkende gebeurtenis plotseling tot volwassenheid kan komen, zou het nooit meer de zelfverzekerdheid en het blinde vertrouwen in zijn eigen bronnen en vermogens van vroeger terug kunnen winnen. De tijden waren veranderd en er waren nieuwe krachten die ervoor zorgden dat het oude economische en politieke model niet opnieuw kon worden opgericht. De piramiden en tempels van het Oude Rijk werden zaken van het verleden die men slechts nog kon bezoeken en bewonderen. Een muurtekening bij Sakkara beschrijft zo'n bezoek: 'De schrijver Ahmose, zoon van Yeptah, kwam de tempel van Djoser bezichtigen. Hij trof hem aan alsof de hemel zich er in bevond, met de rijzende zon er in, en hij sprak: Laat brood, ossen, gevogelte en alle goede en zuivere dingen aan de geest van de gerechtvaardigde Djoser brengen, dat de hemel verse mirre moge regenen, dat het wierook moge druppelen.'

Het met sterren bezaaide plafond van het inwendige van de piramide van Teti bij Sakkara. Een van de aspiraties van de koning voor het leven na de dood was een 'onverwoestbare ster' te worden.

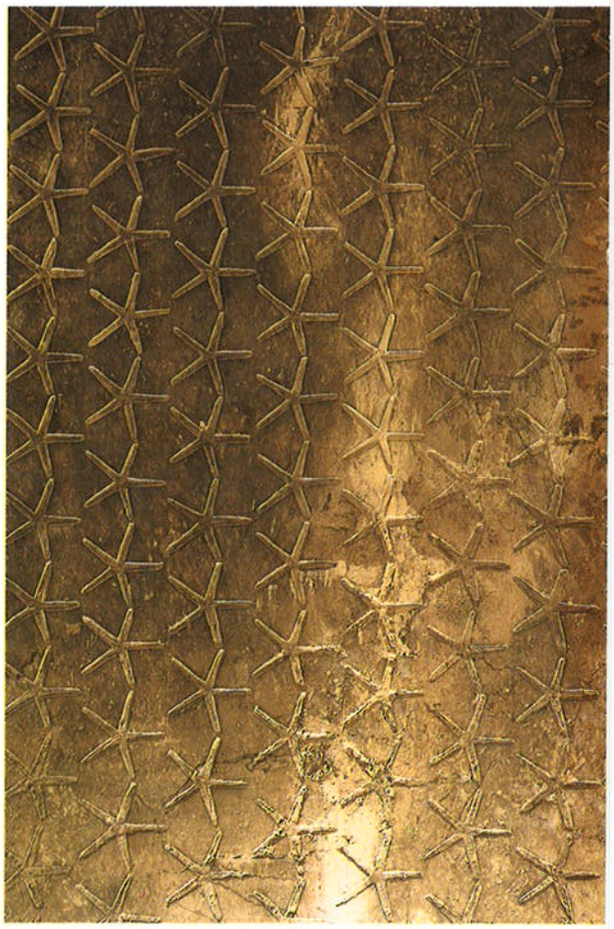

Meer dan welke andere Egyptische monumenten ook zijn het de piramiden van de drie beroemde koningen uit de Vierde Dynastie bij Gizeh die tot de verbeelding der mensheid spreken. Hun grafkamers werden vrijwel zeker al geplunderd tijdens de chaotische periode die op het eind van het Oude Rijk volgde. Tijdens de Ramessidische en Late Perioden werden al pogingen ondernomen om tenminste het inwendige en de inhoud te restaureren.

CHRONOLOGISCHE TABEL

Daar er van het Egypte uit het 3de millennium v. Chr. geen betrouwbare astronomisch vaststaande data beschikbaar zijn, is het mogelijk dat de definitieve chronologie (d.w.z. in jaren v. Chr.) nog wijzingen ondergaat. Deze kunnen variëren van zo'n 150 jaar voor de eerste twee dynastieën (en voor de Predynastieke Periode nog meer) tot zo'n 50 jaar voor het Oude Rijk. De relatieve chronologie (d.w.z. de volgorde der koningen) staat, op een of twee minder belangrijke uitzonderingen na, vast.

In het Oude Rijk bezat de koning vijf namen. De oudste, de Horusnaam, werd meestal in een *serek* ('paleisgevel') geschreven en wordt hier voor zover mogelijk is voor de koningen van de eerste drie dynastieën gegeven. Van de koningen van de Vierde tot en met de Zesde Dynastie worden zowel hun *ni-soet-bit* ('prenomen') als hun 'zoon van Re' (geboortenaam of 'nomen') namen vermeld wanneer deze van elkaar verschillen. Gewoonlijk schreef men deze in cartouches (ovale kaders). De namen van de koningen van de Zevende en Achtste Dynastie worden, met uitzondering van die waarbij een * staat, gegeven in de vorm waarin ze op de koningslijst van Abdjoe (Abydos) voorkomen.

PREDYNASTIEKE PERIODE	*ca.* 5000/4500-2925 v. Chr.
verenigd Egypte	zeker reeds in 2950 v. Chr.
Narmer (vermoedelijk dezelfde als Koning 'Schorpioen')	*ca.* 2950-2925 v. Chr.
EERSTE EN TWEEDE DYNASTIE	*ca.* 2925-2658 v. Chr.
EERSTE DYNASTIE	
Aha (Teti op de Abdjoe-lijst, Athothis bij Manetho)	
Djer	
Djet	
Den	
Andjib	
Semerchet	
Kaa	
TWEEDE DYNASTIE	
Hetepsechemoei	
Raneb	
Ninetjer	
Weneg (*ni-soet-bit* naam)	
Send (*ni-soet-bit* naam)	
Sneferka	
Sechemib-perenmaat, misschien dezelfde als Peribsen (= 'Seth-naam')	
Chasechem, misschien dezelfde als Chasechemoei-neboeihetepimef (= 'Horus-en Seth-naam')	
HET OUDE RIJK (DERDE TOT EN MET ACHTSTE DYNASTIE)	2658-2135 v. Chr.
DERDE DYNASTIE	2658-2584 v. Chr.
Zanacht (*ni-soet-bit*) Nebka, Manheto's Necherophes)	2658-2639 v. Chr.
Netjerichet (Djoser uit de latere traditie)	2639-2620 v. Chr.
Sechemchet	2620-2614 v. Chr.
Chaba	2614-2608 v. Chr.
Kahedjet	2608-2584 v. Chr.
VIERDE DYNASTIE	2584-2465 v. Chr.
Snofroe	2584-2560 v. Chr.
Choefoe	2560-2537 v. Chr.
Radjedef	2537-2529 v. Chr.
Chefren	2529-2504 v. Chr.
Chnemka of Wehemka (lezing onduidelijk)	2504-2499 v. Chr.
Menkaure	2499-2471 v. Chr.
Shepseskaf	2471-2467 v. Chr.
Thamfthis (naam alleen bekend van Manetho)	2467-2465 v. Chr.
VIJFDE DYNASTIE	2465-2322 v. Chr.
Oeserkaf	2465-2458 v. Chr.
Sahoere	2458-2446 v. Chr.
Neferirkare Kakai	2446-2436 v. Chr.
Shepseskare	2436-2429 v. Chr.
Raneferef (= Izi?)	2429-2419 v. Chr.
Neoeserre Ini	2419-2388 v. Chr.
Menkauhor (ook Ikauhor)	2388-2380 v. Chr.
Djedkare Izezi	2380-2352 v. Chr.
Oenas	2352-2322 v. Chr.
ZESDE DYNASTIE	2322-2151 v. Chr.
Teti	2322-2292 v. Chr.
Merire (Neferzahor) Pepi I	2291-2254 v. Chr.
Merenre I Nemtyemzaf	2253-2248 v. Chr.
Neferkare Pepi II	2247-2154 v. Chr.
Merenre-Nemtyemzaf II (van de Abdjoe-lijst)	2153-2152 v. Chr.
Neitikert	2152-2151 v. Chr.
ZEVENDE DYNASTIE	2151-2145 v. Chr.
Netjerkare	
Menkare	
Neferkare *	
Neferkare-nebi	
Djedkare-shema	
Neferkare-chendoe	
Merenhor	
Neferkare-min	
Nikare	
Neferkare-terer	
Neferkahor	
ACHTSTE DYNASTIE	2145-2135 v. Chr.
Neferkare-Pepisonb	
Neferka-min-anoe	
Kakare Ibi *	
Neferkaure	
Neferkauhor	
Neferirkare	

Het tijdperk van 2134 tot 2040 v. Chr. staat bekend als de Eerste Tussenperiode en wordt gevolgd door het Middenrijk.

BIBLIOGRAFIE

De lijst bevat een selectie monografieën en grotere werken die op de uiteenlopende aspecten van het Oude Rijk en de eraan voorafgaande periode ingaan. Een groot deel van de discussie over sommige onderwerpen uit dit boek is in gespecialiseerde tijdschriften gevoerd die voor niet-specialisten moeilijk toegankelijk zijn. Verwijzingen naar dergelijke artikelen worden hier niet gegeven, maar de hieronder vermelde werken vermelden ze in hun eigen bibliografieën.

De belangrijkste bron voor de hiëroglifenteksten uit het Oude Rijk blijft Kurt Sethe's *Urkunden des Alten Reichs,* 2de ed. Leipzig 1933, zelfs ondanks het feit dat er sinds de uitgave ervan nog vele nieuwe inscripties bekend zijn geworden. Voor het raadplegen van materiaal uit het Oude Rijk afkomstig uit de streek rond Memphis zie B. Porter, R.L.B. Moss, E.W. Burney en J. Malek, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings,* III, 2de ed. in 2 delen, Griffith Institute, Ashmolean Museum, Oxford 1974 en 1981. Dit werk verwijst ook naar verslagen van uitgravingen en publicaties die niet in deze Bibliografie zijn opgenomen.

ALFRED, Cyril *Egypt of the End of the Old Kingdom* (Thames and Hudson, London 1965)

ARKELL, A.J. *The Prehistory of the Nile Valley* (Handbuch der Orientalistik, 7.1.2A.1, E.J.Brill, Leiden/Keulen 1975)

ATZLER, Michael *Untersuchungen zur Herausbildung von Herrschaftsformen in Ägypten* Hildesheimer Ägyptologische Beiträge, 16, Gerstenberg Verlag, Hildesheim 1981)

BAUMGARTEL, Elise J. *The Cultures of Prehistoric Egypt,* 2 delen (Griffith Institute, Ashmolean Museum, Oxford 1955 en 1960)

BAUMGARTEL, Elise J. *Predynastic Egypt* (Hoofdstuk IXa van *CAH3* i, dl 1, Cambridge University Press 1970, pp.463-97)

BAER, Klaus *Rank and Title in the Old Kingdom. The Structure of the Egyptian Administration in the Fifth and Sixth Dynasties* (The University of Chicago Press 1960)

BEGELSBACHER-FISCHER, Barbara L. *Untersuchungen zur Götterwelt des Alten Reiches im Spiegel der Privatgräber der IV. und V. Dynastie* (Orbis Biblicus et Orientalis, 37, Universitätsverlag Freiburg, Schweiz/Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1981)

BUTZER, Karl W. *Early Hydraulic Civilization in Egypt. A Study in Cultural Ecology* (Prehistoric Archaeology and Ecology, The University of Chicago Press, Chigago en Londen 1976)

EDWARDS, I.E.S. *The Early Dynastic Period in Egypt* (Hoofdstuk XI van *CAH3* i, dl. 2, Cambridge University Press 1971, pp.1-70)

EDWARDS, I.E.S. *The Pyramids of Egypt* (Penguin Books, Harmondsworth 1985)

EMERY, Walter B. *Archaic Egypt* (Penguin Books, Hardmondsworth 1961)

FAKHRY, Achmed *The Pyramids* (The University of Chicago Press, Chicago en Londen 2de ed. 1969)

GOEDICKE, Hans *Königliche Dokumentate aus dem Alten Reich* (Ägyptologische Abhandlungen, 14, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967)

GOEDICKE, Hans *Die privaten Rechtsinschriften aus dem Alten Reich* (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 5, Verlag Notring, Wenen 1970)

GOEDICKE, Hans *Die Stellung des Königs im Alten Reich* (Ägyptologische Abhandlungen, 2, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1960)

HAYES, William C. (ed. door SEELE, Keith C.) *Most Ancient Egypt* (The University of Chicago Press, Chicago & Londen 1965)

HELCK, Wolfgang *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.* (Ägyptologische Abhandlungen, 5, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 2e ed. 1971)

HELCK, Wolfgang *Geschichte des Alten Ägypten* (Handbuch der Orientalistik, 1.1.3, E.J. Brill, Leiden/Keulen 1968)

HELCK, Wolfgang *Untersuchungen zu den Beambtentiteln des Ägyptischen Alten Reiches* (Ägyptologische Forschungen, 18, Verlag J.J. Augustin, Glückstadt-Hamburg-New York 1954)

HELCK, Wolfgang *Untersuchungen zu Manetho und den ägyptischen Königslisten* (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens, 18, Akademie-Verlag, Berlijn 1956)

HELCK, Wolfgang *Wirtschaftsgeschichte des Alten Ägypten im 3. und 2. Jahrtausend vor Chr.* (Handbuch der Orientalistik, 1.1.5, E.J. Brill, Leiden/Keulen 1975)

HOFFMAN, Michael A. *Egypt before the Pharaohs. The Prehistoric Foundations of Egyptian Civilization* (Routledge & Kegan Paul, Londen & Henley 1980)

JAQUET-GORDON, Helen K. *Les noms des domaines funéraires sous l'Ancien Empire égyptien* (Bibliothèque d'Étude, XXXIV, I.F.A.O., 1962)

KANAWATI, Naguib *The Egyptian Administration in The Old Kingdom. Evidence on its Economic Decline* (Aris & Phillips Ltd., Warminster 1977)

KANAWATI, Naguib *Governmental Reforms in Old Kingdom Egypt* (Modern Egyptology, Aris & Phillips Ltd., Warminster 1980)

KEMP, Barry J. *Old Kingdom, Middle Kingdom and Second Intermediate Period c. 2686-1552 BC* (Hoofdstuk 2 van TRIGGER, B.G.; KEMP, B.J.; O'CONNOR, D. en LLOYD, A.B. *Ancient Egypt. A. Social History,* Cambridge University Press 1983, pp.71-182)

LAUER, Jean-Philippe *Histoire monumentale des pyramides d'Égypte,* i. *Les pyramides à degrés (IIIe Dynastie)* (Bibliothèque d'Étude, XXXIX, I.F.A.O., Caïro 1962)

LAUER, Jean-Phillipe *Le mystère des pyramides* (Presses de la Cité, Parijs 1974)

MARTIN-PARDEY, Eva *Untersuchungen zur ägyptischen Provinzialverwaltung bis zum Ende des Alten Reiches* (Hildesheimer Ägyptologische Beiträge, I, Verlag Gebrüder Gerstenberg, Hildesheim 1976)

MRSICH, Tycho *Untersuchungen zur Hausurkunde des Alten Reiches. Ein Beitrag zum altägyptischen Stiftungsrecht (Münchner Ägyptologische Studien, 13, Verlag Bruno Hessling, Berlijn 1968)*

POSENER-KRIEGER, Paule *Les archives du temple funéraire de Néferirkarê-Kakaï (Les Papyrus d'Abousir). Traduction et commentaire,* 2 delen. (Bibliothèque d'Étude, LXV, I.F.A.O., Caïro 1976)

RANSOM WILLIAMS, Caroline *The Decoration of the Tomb of Per-neb. The Technique and the Color Conventions* (Het Metropolitan Museum of Art, New York 1932)

SCHENKEL, Wolfgang *Die Bewasserungsrevolution im Alten Ägypten* (D.A.I. Abteilung Kairo, Verlag Philipp von Zabern, Mainz/Rhein 1978)

SMITH, William Stevenson (herzien en aangevuld door SIMPSON, William Kelly) *The Art and Architecture of Ancient Egypt* (Penguin Books, Harmondsworth 1981)

SMITH, William Stevenson *A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom* (Museum of Fine Arts, Boston, 2de ed. 1949)

SMITH, William Stevenson *The Old Kingdom in Egypt and the Beginning of the First Intermediate Period* (Hoofdstuk XIV van *CAH3* i, Dl. 2, Cambridge University Press 1971, pp.145-207)

TRIGGER, B.G. *The Rise of Egyptian Civilization* (Hoofstuk I van TRIGGER, B.G.; KEMP, B.J.; O'CONNOR, D. en LLOYD, A.B. *Ancient Egypt. A Social History,* Cambridge University Press 1983, pp. 1-70)

ZIBELIUS, Karola *Ägyptische Siedlungen nach Texten des Alten Reiches* (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B. [Geisteswissenschaften], 19, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1978)

De bronnen van de citaten aan het begin van de Hoofdstukken zijn als volgt: p. 39, de naam van de piramide van Pepi I bij zuidelijk Sakkara; p. 65, een tekst uit de Vijfde Dynastie m.b.t. de schenking van een graf bij Gizeh, nu in Caïro, Egyptisch Museum, CG 1432; p. 87, Prisse Papyrus, 88-89; p. 103 Piramideteksten § 272; p. 111, kunstenaarssignatuur op de staf van de ambtenaar Djau in diens graftombe bij Deir el-Gebrawi uit het einde van de Zesde Dynastie; p. 117 Leidse Papyrus 344 *recto*, 2, 11.

REGISTER

De cursieve cijfers verwijzen naar de teksten bij illustraties

Aamoe, 118
Abdjoe (Abydos), 7, 11, *23*, 29, 32, *35*, 49, 89, 107, 109
Aboe Ghoerab, 77
Aboe Roasj, *106*
Aboesir, *46*, 48, *49*, 56, 68, *71*, *73*, *74*, 79, *82*, *84*, 84, *93*, 100, 103, *119*
Abydos *zie* Abdjoe
Achtste Dynastie, 11, 117, 118
administratieve documenten, *84*
Aha *zie* Teti
Ahmose, 123
Aigyptiaka, 7
Akhtihotpe, 40, 41, 42, *62*, 70
ambtenaren, 87, 89-91, 93-97
Amratisch *zie* Nagada I
Anedjti, 109
Ankh-haf, Ankh-mahor, 41, 56, 58
Ankh-nes-meryre, 89
Nakh-nes-pepi, 117
Ankh-tifi, 118
annalen, 29, 31, 35, 36, 37, 46, 60, 68, 79, 85, 105
Anoebis, 62, 76, 107
architectuur, *11*, 33, 39
Aswan, 34, 58, 59, 97, 99
Athotis, *zie* Teti
autobiografische teksten, 62

Bast (Tell Basta), 104
Bastet, 37, 104, 105
beelden *zie* beeldhouwkunst
beeldhouwkunst, 9, 25, 25, *26*,*31*, *32*, 33, *37*, 37, 51, *54*, 54, 55, *58*, 59, 60, 87, 93, *95*, 111, *113*, *115*
belastingheffing, 35, 41, 72, 79, 96
beschermende decreten, 72
bevolking, 18, 19, 87, 103
bevoorrading, 37, 53, 55, 65, 68, *71*,72, 74-76, 79, 81-82, 88, 106, 109
bezit, 80-81, 82, 120
Bij *zie* Nijldelta
bijenteelt, 44
Boehen, 98
boeren, 82, 87, 91-93
boerenbedrijven, 91
Boesiris *zie* Djedoe
bootbegrafenissen, 25, 37
bootputten, *106*
Byblos, 84, 85

Chamerernebti II, 55
Champollion, Jean-François, 11
Chasechem, 33, *36*, 113
Chasechemoei, 34, 55
Chemenoe (Hermopolis Magna), 104
Chentiamentioe, 34, 107, 109
Chefren, 42, *47*,, 48, 52, *54*, 55, 56, 65, 76, 81, *82*, 94
Chnoem, 104
Chnoemhotpe, 43
Choeem-ptah, 76
Choefoe, 39,, 39, *47*, 48, 49, 51, 52, *54*, 55, 56, 58, 59, *63*, *79*, 81, 94, 95, *105*
Choei, 85, 89
Choenes, 42
communicatie, 58-59
cultusorganisaties, 47, 52, 65, 68-73, 74, 79, 80, 87, 88, 91, 93, 95-96, 118, 119, 120
cultustempels, *10*, *46*, 47, 48, 68, 70, *103*

Dacier, 11
Dahsjoer, 69, 79, 97
daltempels, *47*, 47, 59, 70, *119*
Debehni, 74
Den, 28, *32*, *63*
Der el-Gebrawi, 80, 111
Derde Dynastie, 11, *31*, 32, 33, 37, 42, 44, 46, 49, 52, *53*, 55, 58, 65, *66*, 68, 94, *95*, *117*, 120
dieet, 44
dieren, *13*, 13, *16*, *19*, 19, *20*, 23, 25, *31*, 33, 36, *43*
Diospolis Parva *zie* Hoe
Dishasha, 100
Djau, 111
Djedkare, 70
Djedoe (Boesiris), 109
Djer, 32
Djet, *33*, *34*, *35*
Djoser *zie* Netjerichet
dodencultus, 42, *52*, 73, *74*, 77
dorsen, 41
dualisme, 28

Edfoe, 118
Eerste Dynastie, 18, 20, 28, 29, *33*, 33, 34, 46, 58, 63, *66*
Eerste Tussenperiode, 117, 120
Egyptisch Museum, Caïro, *63*, 65
Egyptologie, 9
El-Ashmoenein *zie* Chemenoe
elektron, 56
Elfde Dynastie, 123
Esna, 13
ethiek, 91
Ethiopië, 14, 18
export, 85
ezels, 59

Fayoem, 104, 120

Geb, 44
Gebel Sheikh Suleiman, 37
Gebtioe (Koptos), *25*, 79, 104
geest (*ka*), 42, 47, 52, 53, 54, 107, *109*, 111
geletterdheid, 9
geografie, 13-14, 28, 87
Gerzaïsch *zie* Nagada II
gilden, 70
Gizeh, *9*, *39*, 39, 42, 43, 44, *47*, 48, *50*, *51*, 51, *52*, *53*, *54*, *56*, 56, *58*, 59, 62, *63*, 65, 74, 76, *79*, 81, *82*, 93, *107*, *109*, 115
Gizeh piramiden, 50, 123
goden, 35-36, 87-88
goud, 13, 20, 31, 32, 34, 56
grafkamers, 34, 52
grafkapellen, 39, 62, *72*, *73*, *108*, 109
grafreliëfs, 39, 41, *42*, 42, 53, 81, 111, 115
grafschenkingen, 91, 93
grafstèles (grafstenen), 33
grafteksten, 62
graftomben, 33-34, 35, 37, 41, 47, 48, 49, 50,, 50, 53, 70, 73-75, 76-77, 80-81, 82, 109, *111*, 117
grafversiering, 111-115
grauwacke triaden van Menkaure, *54*
groenten en fruit, 42-43, 44

haarkammen, *22*, *35*
handel, 25, 26, 29, 35, 37, 82, 84, 98
handwerkslieden, 31, 87, 93
Hapy, 16, *71*
hardjedef (Hardedef), 62, 123
Hare-provincie, 69
Harchoef, 59, 85
Hathor, *54*, 72, 79, *99*, 104, 105
Hatnoeb, 58
Heb-sed *zie* jubileumfeesten
Heliopolis *zie* Ioenoe
Hemaka, *32*, 62
Hemyoem, 55, 95
Henen-nesoet (Herakleopolis), 117
Herakleopolis *zie* Henen-nesoet
Hermopolis Magna *zie* Chemenoe
Herodotus, 9
Hetepdief, *32*
Hetep-her-akhti, 74
Hetep-heres I, 56, *63*, 99
Hetepsechemoei, *32*
Hezyre, 42
Hierankopolis *zie* Nechen
hiëroglieven, 9-11, 62
hofkunst, 25-26, 54
hongersnood, 31, 118
Horus, 28, *35*, *54*, 87, 105, 107, 109
Horus Merytani, 72
Hoe (Diospolis Parva), 54
hout, 13, 37, 55, 58
hulpbronnen 13, 26, 84, 98, 118

Ibi, 80
ideologie, 9, 25, 31, 34, 65, 87, 88, *89*, 94, 118, 120, 123
Idoe, *109*
Ihat, 99
Ihnasya el-Medina *zie* Henen-nesoet
Imhotep, *11*, 94, 123
Ineb-hedj, *10*, 13, 15, *32*, 34, 48, 65, 103, 104, 107
Inkaf, 105
Intef, 123
Inti, 100
Inpi, 90
Ipuwer, 11; *Waarschuwingen van*, 118, 119
irrigatie, 18-19
Irtjet, 99, 118
Isis, 109
Itet, *112*
Ioentioe-stam, 37
Ioenoe (Heliopolis), 48, 77, 103, 106, 109
Iymery, 43
Izezi, 62, 85

jacht, 19, *40*, *42*, *43*, 94
jubileumfeesten, *10*, *33*, 34, 48, 55, 88

Kaa, 37
Kaemhest, 100
Kaiemfert, *82*, 93
Kakai *zie* Neferirkare
kalender, 31, 60
kanalen, 59
klimaatomstandigheden, 20
Knemhotpe, 85
knotshoofden, *23*, 25, 26, 28, *29*, *33*, 33, *89*, 94
Kom el-Ahmar *zie* Nechen
koningen, 34, 35, 87-88, 94, 95, 103, 105
koper, 13, *18*, 20, 31, 32, 34, 55, 56
Koptos *zie* Gebtioe
krijgsgevangenen, 91, 95, 98
kunst, 9, 20-21, 25-26, *31*, 31, 33, 39, *111*, 111-115, *zie ook* hofkunst

landbouw, 18-19, 26, 31, 39-41, 65, 68, 113, 120
Lauer, J.-P., 66
Leer van Ptahhotep, 90
leerbewerking, 58
leringen (*sebayt*), 62
leven na de dood, *10*, 25, 37, 48, 53, 62, 63, 65, 103, 105, 109, 113, *123*, 123
Libanon, 37, 58, 84
Libië, 18, 69
Lijstengalerij, De, 7
literatuur, 18, 62, 118
Luxor *zie* Waset

maaien, 40
Maat (godin), 70, 96
Maat, (wereldorde), 88, 96

MacGregor, Ds William, 25
MacGregor Man, 25
Manetho, 7, 9, 11, 29, 37, 117
mastaba's, *11, 33,* 46, 47, 51, 52, *107, 108*
materialen, *11,* 20, 31, 32
Matit, III
medicijnen, 60
medja, 99
Medoem, *71, 111, 112*
Medoem Piramide, *44, 69*
meetkunde, *49*
Memi, 74
Memphis *zie* Ineb-Hedj
Menes, 7, 9, 27
Menka, 94
Menkauhor, 70, 107
Menkaure, *47, 52, 54,* 55, 73, 74, 76, 94
Men-netjeret, 46
Merenre, 59, 99
Merenre-Nemtyemzaf, 117
Mereroeka, *13, 43,* 43, 72, 76, *80, 96, 100, 108*
Meresankh, 50, 51, 81
Meri *zie* Mereroeka
Meryre-haishtef, *213*
Meryre-noefer Kar, *52, 53,* 107
Meryteti, 72-73
Mesopotamië, 25, 26
metaalbewerking, 20, 31-32, 56, *80*
Metjen, 43, 81
Metjeti, 74
meubelmakers, 32, 56
meubels, 32, 56, 63
Middenrijk, 120, 123
militaire expedities, 14, 37, 69, 98, 100
Min, 25, 77, 79, 104-105
monumentenbouw, 33, 34, 55, 58, 65, 66, 68, 117, 118
mummificatie, 32, 60, 107

Nagada *zie* Noebt
Nagada I, *16,* 20
Nagada II, 20, 25, 26
Narmer, *15,* 26, *28,* 29, 94
Nazlet es-Simman, *47*
Nebemachet, 115
Nebka, 37, 46
necropolis, 49
Neder-Egypte *zie* Nijldelta
Neferher-en-ptah, 74
Neferhetpes, 75
Neferirkare, 60, 68, *84, 99*
Neferirt-nef, 44
Nefermaat, *71,* 95, *112*
Neferti, 11; *Profetieën van,* 118, 119
Nefertiabt, 79
Neitigert, 117
Nechbet (ontkiemen), *71*
Nechbet (godin), 87
Necheboe, 62
Nechen (Hierakonpolis), *15,* 19, *20,* 25, *28,* 28, *29,* 29, *31, 33,* 35, 55, 96, 105, 118
Necherophes *zie* Nebka
Nektanebos, 7
Nen-cheft-ka, 72
Nephtis, 109
Nesoe *zie* Pepi-sonb
Netjerichet, *10, 11,* 37, 46, 47, 51, 55, 65, 66, 89, 94, *117,* 123
Netjer-poenesoet, 76
Neoeserre, 44, 48, *49, 74,* 77
Niankh-chnoem, 4
Niankh-nesoet, 43
Niankh-ptha, *114,* 115
nijverheid, 20, 31
Nikanesoet, 44, 93
Nikaure, 99
Nijl, 15-16, 59
Nijldal, 15, 17, 18, 20, 26, 28, 34, 42, 47, 87, 97, 98, 100, 117, 118, *120*
Nijldelta, 13, 15, 17, 26, 28, 29, 34, 35, 42, 68, *71,* 87, 97, 104, 109, 120
Ninetjer, *32,* 37
nisgevel *zie* paleisgevel
Noebt (Nagada), 19, 28, 105
Noet, 109
Nofret, *111*
noordelijke Delta *zie* Nijldelta
Nubië, 13, *16,* 25, 37, 58, 68, 85, 98-99, 118, 120

Oedjaha-teti, 44
Oenas, *47,* 56, 59, 84, *103,* 103, 120
Oeserkaf, 48, 72, 76, 79, *82, 93,* 107, *117*
omgeving, 13-17
oorlog, 91
Opper-Egypte *zie* Nijldal
ordebewarende macht, 98
Oryx-provincie, 69
Osiris, 49, 62, 76, 87, 107, 109
Oude Rijk, *9, 10,* 11, 13, *15,* 18, 25, 26, 29, 33, 34, 35, 37, 39, 41, 42, 44, *47,* 48, 49, 51, 52, 53, *54,* 54, 55, 55, 56, 56, 58, 58, 59, 60, 62, 65, 76, 79, 81, 82, *84,* 87, 87, 88, 89, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 103, *105,* 105, 106, *107,* 107, 109, *111,* 111, 113, *117,* 117, 118, 119, *120,* 120, *123,* 123
overstroming, 13, 14-16, 18, 35, 39, 55, 60, 68, 87, 118

paat, 34
paleisgevel (*serek*), *15,* 26, 32, 34, 46, 47, 51, 52, 53
paleolithische beschaving, 18
Palermo, Steen van, 46, 68, 79, 85, 100
Palestina, 20, 26, 37, 100
paletten, *15, 16, 19, 20,* 20, *23,* 25, 26, *29,* 33, 94, *zie ook* Slagveldpalet
papyri, 62-63
Pepi I, 39, 55, 72, 79, 88, 89, 98, 100
Pepi II, 59, 60, 79, 85, *103,*, 117, 118, 120
Pepinakht Heqaib, 62, 118
Pepi-sonb, 111
Peribsen, 34
Persen, 75
Philadelphus, 7
Philae, 9
piramiden, 7, *44,* 45-51, 65, 68, *69,* 72, 88, 93, 105, 106, *117*
piramidecomplex, *10, 47,* 48, *52,* 59, 68, 69,, 70, 103, 109, *111*
piramidetempels *zie* cultustempels
Piramideteksten, *47,* 63, 109
piramidedorpen, 70
Poent, 85, 118
politiek, 9, 35, 36
pottenwerk, *14,* 20, 29, *31,* 32, 37, 58
Predynastieke Periode, 9, *15, 16, 18,* 18, 19, 20, *22, 23, 25,* 25, 26, 26, 28, *29,* 29, 31, *33,* 33, 34, 45, 40, 51, 54, 87, 97, 104, 105, 111, 117, 120
produktie, 31
Profetieën van Neferti, 118, 119
Ptha, *32,* 48, 75, 77, 104-105
Ptahhotep, *40,* 42, 62, 76, *100, 107, 114, 115; Leer van,* 90
Ptah-shepses, *49, 73, 74*
Ptolemeus I *zie* Soter
Ptolemeus II *zie* Philadelphus

Qiff *zie* Gebtioe
Qubbet el-Hawa, 59, 62, 85

Radjedef, *39,* 48, 55, 76, 81, *106*
Rahotpe, *111, 113*
Rachaef-ankh, 42
Rachoef, 68
Ramses II, 7
Ramessidische periode, *123*
Ram van Mendes, 81
Raneb, *32*
Rawer, 9
Re, 48, 68, 79, 87, 99, 106-107
regering, 29, 35, 65, 68, 79, 91, 93-97, 120
Re-Harakhti, 48, 77, 106-107
Re-Horus, 106-107
rekhyt, 34
reliëf, 9, *29,* 33, *34,* 54, *112*
religie, 36, 37, 47, 65, 103-109
reservehoofden, 58
Residentie (*Cheoen*), 79
retouroffers, 74-75
Roau (Toera), 58, 74
Rode Kroon, 28, 88, 93
Rode Huis, 35
Rode Land (*Deshret*), 28
Rode Zee, 85
rotsbewerking, 50
Sahoere, *46,* 56, *71,* 72, 75, 76, 79, 84, 85, 100, *103*
San el-Hager (Tanis), 95
Sakkara, 9, *10, 13, 32, 33,* 34, 36, 37, 39, *40,* 40, 42, *43,* 43, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 58, 59, 60, 60, 62, 63, 66, *70, 72,* 72, 74, 75, 76, 76, 77, *80,* 81, 82, 84, *90,* 93, 96, 97, *100,* 100, *103, 107, 114, 115,* 115, *117,* 117, 120, 123
schepenbouw, 58-59
schijndeur, 52, 53, 76, 77, *107, 108, 109,* 109, 112
Schorpioen, *28, 29, 33*
'Scribe du Louvre', 9
Sebennytos, 7
Sechem-ankh-ptah, 39, 40, 41
Sechemka-sedj, *33*
Semerka, 115
serdabs (kelders), 54, 55, 55, 70
Sesh-seshet Idoet, 42, *43, 72, 97, 115*
Seth, 28, 35, 105, 109
Seti I, 7
sfinx, 56
Sheikh el-Beled, 60
Shemau *zie* Nijldal
Shepseskaf, 76
Shepseskare, 107
Sidmant, *113*
sieraden, 21, 32, 58, 80
Sinaï, 13, 19, 100, 118
Sirius, 60
Slagveldpalet, *22, 23*
Snofroe, 44, 49, 63, 68, 69, 72, 79, 94, 97, 98
Sobek, 81, 104
sociale onrust, 98
Soedan, 14, 18
Sokar, 105, 107
Somalië, 85
Sonb, 39
Soter, 7
spiesbokken, 42, 43
staatsschat, 35, 96
steen, *11,* 20, 32, 34, 46, 55, 58-59, 59
stèles, *34,* 34, 39, 42, 52, 53, 62, 76, 77, 79, *109,* 109, 112
Syrië, 26, 37, 58, 84

taal, 18
Ta-mahoe *zie* Nijldelta
Tanis *zie* San el-Hagar
Ta-seti *zie* Aswan
Tell Basta *zie* Bast
tellingen, 35, 41, 60, 79
Teti, 29, 31, 58, 77, *117, 120*
Thebe *zie* Waset
thema's 112-114
Thoth, 41, 104
Ti, 40, 41, 44, 56, 58, 70, 81
timmerwerk, 32, 56
Tjenti, 82, 84
Tjetji, 85
Toera *zie* Roau
Toshka, 58

transport, 58-59
Twee-honden Palet, *20*
Tweede Dynastie, 32, 33, 34, 36, 37, 40, 46, 49, 52, 53

unificatie, 26, 29, 34

varkens 42
veehouderij, 41-42
Versierde Tombe, 25
verspreiding, 82
vestigingen, 19
Vierde Dynastie, 9, 18, 33, *39*, 39, 43, 47, 48, 49, *52*, *53* 54, 55, *58*, *60*, 62, 68, *71*, 74, 80, 81, *87*, 94, 98, 100, 106, *112*, 115, *117*, 120, *123*
Vijfde Dynastie, *9*, 39, *40*, 40, 42, 43, 44, 48, 56, *60*, 60, 62, 65, 68, 69, *70*, 70, 72, 74, 75, *76*, 77, 79, 81, 82, *87*, 87, 93, 94, 97, 106, *107*, 107, *108*, 109, *111*, 115, 117
vissen, 19, *42*, 44, 94
viziers, *15*, 94, 96
vlas, 20, 41
vrouwen, *26*, 41, 80-81, 94
vuurstenen, *18*, 32

Waarschuwingen van Ipuwer, 118
Wadi Halfa, 37
Wadi Hammamat, 25, 58
Wadi Maghara, 118
Wadjet, 87
Wadj-wer, *71*
wannen, 41
Waset (Thebe), 117
Wash-ptah, 60
wawat, 99, 118
Wehemkai, 93
Weni, 88, 98, 99, 100
Werdedba, 85
wetten, 96
weven, 20
wijnstokken, 43-44
wiskunde, 59-60
Witte Huis, 35
Witte Kroon, 28, 36, 88, *93*
Witte Muur *zie* Ineb-hedj
woestijn, 13, *20*

Yam, 99
Yeptah, 123

zandbewoners (*heryoe-sha*), 14
Zawiyet el-Amwat, 42
Zeggebed *zie* Nijldal
Zesde Dynastie, *13*, 13, *39*, 41, *42*, 42, *43*, 43, 44, 48, *52*, 52, 56, *72*, 72, 74, *80*, 80, 85, 88, 90, *96*, 97, 97, 98, 99, *100*, 100, *107*, *108*, *109*, 111, *112*, *113*, *115*, *117*, 117, 118
Zevende Dynastie, 117, 118
zonnetempels, 48, 96, 107
zuidelijke Dal *zie* Nijdal
Zwarte Land (*Kemet*), 13, 28, 119

DANKBETUIGING

Werner Forman en de uitgevers zouden graag de volgende musea hun dank willen betuigen voor de toestemming tot publikatie van de foto's op de vermelde pagina's:
Het British Museum: 18 onder, 23 onder, 27, 86, 113 boven. Het Ashmolean Museum, Oxford: 16, 17, 18 boven, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 28, 29, 30, 33 links, 36, 37. Het Louvre, Parijs: 8, 34, 121. Het Egyptisch Museum, Caïro: 9, 14-15, 32, 33 rechts, 35, 38, 54, 55, 58, 61, 63, 71, 78, 82, 83, 88-89, 90-91, 92, 94-95, 98, 99, 102, 110, 112, 113 onder, 115.

Werner Forman is voorts de volgende personen en instanties voor hun hulp zijn dank verschuldigd:
T.G.H. James en Dr. A.H. Spencer, British Museum, Dr. Mohamed Saleh, Egyptisch Museum; Dr. Wafaa Taha El Sadeek, Caïro; Dr. Helen Whitehouse, Ashmolean Museum; Nassif Hassan, Dr. Ahmed Kadry, Dr. Mohamed Ibrahim Aly, Caïro; Mme. C. Belanger, Mlle. Harlé, Mlle. Delange, Jean-Louis Hellouin de Cenival, Louvre.

Jaromir Malek wil graag zijn dank uitspreken aan Dr. Graham Piddock voor het vertalen van de passage van Herodotus, Boek II, 35-6, die in het voorwoord werd geciteerd. Tevens wenst hij van deze gelegenheid gebruik te maken voor een woord van dank voor de ontvangen hulp van het personeel van de Ashmolean Bibliotheek (Griffith Institute), Oxford.